APIE LIETUVIŠKUMO GALIĄ IŠTVERTI IR KEISTI POLITINES SISTEMAS: POKALBIS SU ISTORIKU VLADU SIRUTAVIČIUMI

Rasa KALINAUSKAITĖ

Dainų šventė. Vilnius, Dinamo stadionas. 1946 m. Lietuvos muzikos, kino ir teatro muziejuje saugomos nuotraukos fragmentas

„Pagrindinis šios knygos veikėjas yra lietuviai. Įvairūs lietuviai. Visokie lietuviai. Ir tie lietuviai, kuriais mes šiandien abejojame, kad jie buvo lietuviai“, – taip istorikas dr. Vladas Sirutavičius 2023 m. Vilniaus knygų mugėje apibūdino savo monografiją „Politinė galia ir lietuviškas etniškumas: vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.“[1] Anot jo, pirmasis abejotinų lietuvių klausimą tarp 1953 ir 1955 m. išeivijos spaudai rašytame straipsnyje „Tautinis komunizmas“ iškėlė Algirdas Julius Greimas, pasišaipęs iš tautiečių nuostabos ir pasipiktinimo, kad Antrojo pasaulinio karo į Rusiją nublokštas lietuvis komunistas Kostas Korsakas galėjęs parašyti eilėraštį apie tėvynės meilę: juk „mes“ mylime tėvynę, o „jie“ – parsidavę rusams[2]. Panašus mąstymas būdingas ir mūsų laikui, apie kurį V. Sirutavičiaus kolega iš Lietuvos istorijos instituto dr. Česlovas Laurinavičius išsitarė: „<...> nemaža dalis šio laikmečio viešosios erdvės čempionų nubraukia stalinizmą, nepagalvodami, kad kartu nubraukia ir lietuvybės istoriją, gyvą istoriją“[3]. Anot jo, „naują kelią lietuviškos istoriografijos tyrimuose“ pramynusi V. Sirutavičiaus studija – iššūkis ir šių dienų propagandinėms klišėms, ir tradiciniam požiūriui į istorijos rašymą[4]. Nepretenduodama į sistemišką ir

1 Vladas Sirutavičius. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2022, 560 p. Knygos pristatymo 2023 m. Vilniaus knygų mugėje vaizdo įrašas, prieiga <https://www.youtube.com/watch?v=tMcpLcEtYd4>.

2 Algirdas Julius Greimas. „Tautinis komunizmas“. *Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis.* Vilnius: Vaga, 1991, p. 284–297.

3 V. Sirutavičiaus knygos pristatymo 2023 m. Vilniaus knygų mugėje vaizdo įrašas, prieiga <https://www.youtube.com/watch?v=tMcpLcEtYd4>.

4 Čia ir toliau pastraipoje: Česlovas Laurinavičius. Himnas etnoso galiai. *Istorija*, 2023, t. 129, p. 136–142, prieiga <https://etalpykla.lituanistika.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2023~1703775199975/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>.

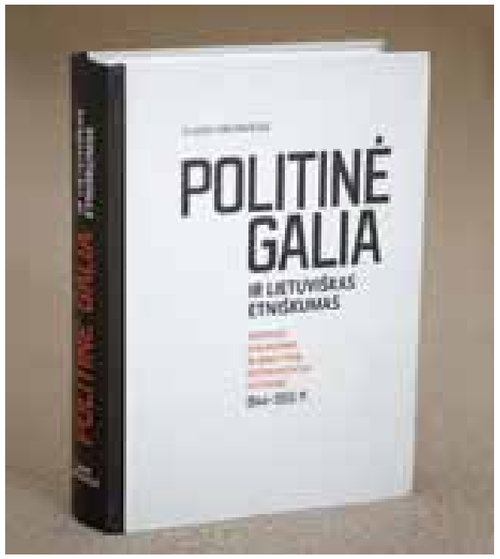

detalų ginkluoto pasipriešinimo, sovietinių represijų, kitų apsibrėžto laikotarpio procesų aptarimą, ji išsiskiria požiūriu, kurio pagrindas – lietuviškas etniškumas. Pasirėmęs Antoniu D. Smitu (Anthony D. Smith), interpretuojančiu etnosą „kaip istoriškai pastovų žmogišką būtį nusakantį, o gal ir lemiantį reiškinį“, istorikas jo mintį pratęsė, įžvelgdamas etniškume glūdinčią politinę galią. „Himnas etnoso galiai“ – taip recenzijoje tai įvardijo Č. Laurinavičius. Tariant paties V. Sirutavičiaus žodžiais, „sovietinėje politinėje struktūroje lietuviškas etniškumas *volens nolens* išsaugojo politizacijos perspektyvą“, ir sukauptas kultūrinis bei socialinis kapitalas 1990-aisiais virto politiniu[5].

Lietuviškumo likimui stalininėje sistemoje skirtą įspūdingos apimties studiją istorikas sakosi rašęs penkerius metus, o pradėjęs branginti dirbdamas prie 2017 m. išleistos knygos apie lietuvius ir Lietuvos lenkus, Lietuvą ir Lenkiją 1988–1994 m.[6] Galima laukti ir tęsinio – šiuo metu rengiamos knygos apie lietuvišką etniškumą sovietinės sistemos liberalizacijos laikotarpiu, chruščioviniais metais. Tad visos trys knygos, siejamos bendro „veikėjo“, sudarytų tarsi trilogiją.

„Būdui“ kalbinant šio užmojo autorių – Č. Laurinavičiaus žodžiais, kone daukantiško pasišventimo ir kruopštumo istoriką – atrodė svarbu kiek stabtelėti prie 1946 m. Dainų šventės. Šiemet minimas Lietuvos dainų šventės šimtmetis – proga dar kartą paklausti, kaip suprasti ir vertinti sovietinei okupacijai tenkantį šios tradicijos pusamžį, kurį gana madinga vienu ypu atmesti kaip ideologijos sugadintą, išniekintą, paverstą, anot dr. Nerijos Putinaitės, sovietinio lietuviškumo ramsčiu[7]. 1944–1956 m. laikotarpiui skirtoje V. Sirutavičiaus studijoje Dainų šventė yra vienas iš kultūros lauko siužetų, kurių visuma naujai atveria stalinmečio vaizdą, besiklostydama iš pasakojimų apie 1945 m. Vilniuje surengtą lietuvių inteligentų suvažiavimą (programinėje kalboje apie inteligentijai keliamus uždavinius Justas Paleckis derino istorinių ryšių su Rusija svarbą ir pašlovinimus Stalinui su „reveransu nacionalinėms lietuvių inteligentijos aspiracijoms“ – lietuvių nacionalinio išsivadavimo, tautinės kultūros puoselėjimo temomis, o jo išklausiusius suvažiavimo dalyvius jaudino klausimai, ar bus „atstatyta“ nepriklausoma Lietuva ir kaip atsispirti rusinimui[8]), apie pirmosios lietuviškos knygos 400-ųjų metinių minėjimą, Jono Biliūno palaikų sugrąžinimą į Lietuvą, vargus „pristatant“ Lietuvos literatūrą ir meną dekadoje Maskvoje, „Tautiškos giesmės“ pakeitimą 1950 m. Dainų šventėje atliktu Lietuvos SSR himnu ir kitų epizodų.

Taip sutapo, kad V. Sirutavičiaus interviu įrašėme tą dieną, kai vadinamoji Desovietizacijos komisija, vertinanti nuo sovietmečio likusius viešosios erdvės objektus, nusprendė, kad Salomėjos Nėries vardo gatvės Lietuvoje propaguoja totalitarinį režimą, todėl turi būti pervadintos[9]. Toks sprendimas rėmėsi žurnalistės Daivos Vilkelytės parengtu dokumentu[10], bet neatsižvelgė į kitaip poetės vaidmenį įvertinusio istoriko dr. Valdemaro Klumbio pažymą, kuri, kaip paaiškėjo, minėtai komisijai net nebuvo pateikta[11]. Į tai reaguodami, keliolika Lietuvos universitetų ir institutų mokslininkų humanitarų, tarp jų ir dr. V. Sirutavičius, paragino klausimą svarstyti iš naujo, užsakant objektyvią kvalifikuotų tyrėjų, istorikų ir literatūrologų, mokslinę ekspertizę, nes sprendimas buvo pagrįstas „tendencingu publicistiniu ir mėgėjišku rašiniu, neturinčiu objektyvios ekspertinės vertės ir neatitinkančiu šiuolaikinio S. Nėries kūrybos, biografijos ir sovietmečio kontekstų ištirtumo lygio“[12]. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro atsakyme mokslininkams nuskambėjęs perspėjimas paradoksaliai priminė sovietmetį: „Draudimo propaguoti totalitarinius, autoritarinius režimus ir jų ideologijas įstatymas privalomas visiems Lietuvos piliečiams. Jis labai aiškiai įvardina, kad sovietų ar nacių režimo propagavimu laikomas „idėjų, teorijų, vertybių, pažiūrų, prekių ženklų, simbolių skleidimas ir agitavimas už juos“. Paradoksalu, tačiau vieši kreipimaisi nepaisyti nustatytų faktų apie režimo veikimą gali būti traktuojami kaip to režimo palaikymas, agitavimas už jį.“[13] Tačiau kalbėdamiesi su dr. VLADU SIRUTAVIČIUMI apie jo knygą, skirtą lietuviško etniškumo problemai 1944–1956 m., viso to dar nežinojome.

Pratarmėje minite, kad imtis šios knygos, be mokslinių argumentų, pastūmėjo ir neakademinė paskata – prisiminimas apie Salomėjos Nėries poezijos tomelį, kurį paauglystėje suradote tėvo bičiulio bibliotekoje. Tas žmogus, kaip rašote, buvo sovietinės valdžios gerokai „paauklėtas“, o tomelis – beveik nesklaidytas, sulipusiais lapais, išskyrus vieną daug kartų skaitytą, bukuoju pieštuko galu pabraukytą puslapį su eilėraščiu, prasidedančiu eilutėmis „Vilnele, bėk į Viliją, / O Vilija – į Nemuną...“[14]

Yra du jo pradžios variantai: vienas „Sakyk: tėvynę mylime / Labiau mes už gyvenimą“, antrasis – „Vilnių mylime“. Šį eilėraštį poetė parašė 1944 m. vasarą, stipriai emociškai susiedama Tėvynę su Vilniumi. Lyg sakytų, kad nėra Tėvynės be Vilniaus... Manau, jį ir šiandien galima ir reiktų garsiai deklamuoti valstybinių švenčių dienomis.

O istorija, kaip knygos pratarmėje atsirado S. Nėries ir eilėraščio paminėjimas, yra tokia. Praktiškai visi tėvo draugai, pažįstami buvo arba tremti, arba teisti. Susirinkdavo, rūkydavo, preferansą lošdavo. Vienas turėjo jaunam žmogui labai viliojančią biblioteką, kur radau „Tris

5 Vladas Siruta vičius. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m., op. cit.,* p. 24.

6 Vladas Sirutavičius. *Lietuviai ir Lietuvos lenkai, Lietuva ir Lenkija 1988–1994 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

7 Nerija Putinaitė. Skambantis molis: dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai. Naujasis Židinys-Aidai, 2019. Taip pat žr.: LRT televizijos laida „(Pra)rasta karta“, LRT.lt. Sovietinės šventės ir baliai: į paradus siųsta dalyvauti įsakymo tvarka, pakelti taurelę – irgi kone būtina. *www.lrt.lt*, 2021-05-08, prieiga <https://www.lrt.lt/naujienos/gyvenimas/13/1401610/sovietines-sventes-ir-baliai-i-paradus-siusta-dalyvauti-isakymo-tvarka-pakelti-taurele-irgi-kone-butina>; laidos įrašas LRT mediatekoje: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000149324/pra-rasta-karta-dainu-ir-sokiu-sventes-sovietmeciu-privalomas-dalyvavimas-bei-tautiskumas-adaptuotas-rezimui>.

8 Muziką Lietuvos SSR himnui vėliau parašęs kompozitorius Balys Dvarionas guodėsi: „Norisi iš Lietuvos bėgti, dabar čia ne Lietuva, o Rusija“; Vilniaus universiteto profesorius Jonas Gudaitis-Vabalas „piktinosi, kad tuos, kurie kovojo su fašistais, veža į Sibirą, o pogrindžio partizanus vadino patriotais“; Žemės ūkio akademijos rektorius Matas Mickis kalbėjo apie lietuvių kalbos nemokančius atvykėlius ir įstaigas, kuriose negalima susikalbėti lietuviškai – tai lietuvius erzina ir „kyla baimė, kad vyksta rusinimas“; Borisas Dauguvietis pabrėžė būtinybę rūpintis lietuvių kultūra, o neseniai iš nacių koncentracijos stovyklos grįžęs Balys Sruoga kreipėsi į susirinkusius, sakydamas: „Aš su giliausia pagarba ir meile sveikinu kiekvieną kūrybinę pastangą, kiekvieną triūsą, didįjį ar mažą, gaivinantį mūsų žemelę“ (Vladas Sirutavičius. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas. Vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m., op. cit.,* p. 337–344).

9 Pavadinimai keičiami 2023 m. gegužės 1 d. įsigaliojus įstatymui, draudžiančiam totalitarinių, autoritarinių režimų ir jų ideologijų propagavimą bei nustatančiam šį draudimą pažeidžiančių viešųjų objektų pripažinimo, pašalinimo ar pakeitimo tvarką. Augustas Stankevičius, BNS. Desovietizacijos komisija siūlo pervadinti Nėries gatves, dėl Škirpos prašys pažymos. *www.lrt.lt*, 2024-02-28, prieiga < https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2209918/desovietizacijos-komisija-siulo-pervadinti-neries-gatves-del-skirpos-prasys-pazymos>.

10 Daiva Vilkelytė. 1940–1945 m. politinės S. Nėries biografijos konspektas. Istorinė archyvinė pažyma. *www.genocid.lt*, 2024-02-07, prieiga <http://www.genocid.lt/UserFiles/File/Draudimas/Sprendimai/20240228/Salomeja_Neris_isvada.pdf>.

11 Valdemaras Klumbys. Alternatyvi pažyma apie Salomėją Nėrį. *www.lrt.lt*, 2024-03-12, prieiga <https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/2219612/valdemaras-klumbys-alternatyvi-pazyma-apie-salomeja-neri>. Savo pažymą V. Klumbys baigia tokia išvada: „Reziumuojant, okupacijos, sovietinės santvarkos Lietuvoje sveikinimą, komunistinės ideologijos propagavimą bei, svarbiausia, dalyvavimą minėtoje Lietuvos aneksijos prašiusioje delegacijoje į Maskvą galima laikyti kolaboravimu su okupacine valdžia. Tačiau toks įvardijimas kelia abejonių, nes pasaulyje įsitvirtinęs kolaboravimo supratimas reiškia politinį ir karinį bendradarbiavimą su kariniu šalies priešu, karo su juo ar karinės okupacijos metu. Lietuvos politinė vadovybė ir kariuomenė sovietinei okupacijai nesipriešino, todėl SSRS visuomenėje nebuvo laikoma kariniu priešu. Tuo paaiškinamas daugumos tarpukario Lietuvos politinio ir kultūrinio elito narių, net ir ideologiškai ir vertybiškai priešiškų sovietinei santvarkai, įsitraukimas į okupacinės administracijos darbą ir jos įsakymų vykdymas. Teisingiau būtų kalbėti apie tai, kad S. Nėris atliko dekoratyvinę, o ne politinę funkciją okupuojant Lietuvą, taigi, vargu ar galima kalbėti apie tokiu būdu jos padarytą žalą Lietuvos valstybingumui. Jokių žinių apie S. Nėries dalyvavimą represinėse struktūrose, žmonių skundimą sovietinio saugumo organams nėra.“

12 BNS. Mokslininkai ragina peržiūrėti Nėries vertinimą, Genocido centras kritiką atmeta. *www.lrt.lt*, 2024-03-07, prieiga <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2216501/mokslininkai-ragina-desovietizacijos-komisija-is-naujo-svarstyti-neries-vertinim>.

13 Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro komentaras į straipsnį „Žinomi kultūrininkai išplatino kreipimąsi dėl Salomėjos Nėries vertinimo: išvados tendencingos ir neprofesionalios“. *www.genocid.lt*, 2024-03-07, prieiga <http://genocid.lt/centras/lt/4282/a/>.

14 Eilėraštis iš 1944 m. S. Nėries pradėto sudarinėti rinkinio „Prie didelio kelio“, kuris jai gyvai būnant nebuvo išleistas. Apie mirties patale jau gulėjusios poetės reakciją į vietoje jo išleistą knygą su sustiprintais „aktualiais“ kūriniais Viktorija Daujotytė rašė: „Prašė V. Drazdausko atsiųsti į ligoninę bent penkis egzempliorius „Lakštingala negali nečiulbėti“, o gavusi, jau beveik nebegalėdama kalbėti, atgalia ranka stūmė juos nuo savęs“ (Salomėja Nėris. *Prie didelio kelio*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, p. 87).

Nepriklausomos Lietuvos kariuomenės kariai Vilniuje, grąžinus jį Lietuvai. 1939 m. Saugoma Rokiškio krašto muziejuje

muškietininkus“, kitą nuotykinės literatūros klasiką, ir tarp tų knygų – S. Nėris... Tikrai žinau, kad tas žmogus buvo teistas pagal 58-ąjį straipsnį, už „kontrrevoliucinę“ veiklą[15]. Ir va, pas jį gulėjo tas tomelis. Daugiau niekas nebuvo skaityta, bet šitas eilėraštis, matyt, pajudino kažką viduje. Kažką svarbaus, kas gal ir vadinasi lietuviškumu...

Nuo nepriklausomybės atkūrimo prabėgo nemažai laiko, bet S. Nėris tebėra kovų objektas, o šiuo metu kaip tik ketinama pervardinti jos vardu pavadintą Vilniaus gimnaziją...

Jau panaikino tą pavadinimą[16]. Dabar paprastai prisimenama tik S. Nėries „Poema apie Staliną“, kurios įžangą, beje, neprošal paskaityti, tuos šešis pradžios posmus, skirtus, tiesą sakant, ne visai Stalinui. Poetė juose glaustai „papasakojo“ lietuvių tautos vargų istoriją. Bent jau aš, kaip istorikas, taip supratau. Tiesa, įdomu, kad tos eilutės buvo publikuotos ne visuose poemos variantuose, o štai 1952 m. rinkinyje „Leninui-Stalinui mūsų daina“ jos įdėtos. Ten rastume ne tik S. Nėries, bet ir daugelio kitų lietuvių poetų eilėraščius, skirtus J. Stalinui ir V. I. Leninui.

Jūsų knyga apie lietuviško etniškumo likimą sovietmečiu paliečia atvirą nervą – tą sritį, kur daug metų vyksta atminties karai dėl S. Nėries, Justino Marcinkevičiaus, jau nukeltų Žaliojo tilto skulptūrų, Petro Cvirkos paminklo. Daliai visuomenės tai emociškai sunkios, skaudžios temos. Kiek tie karai veikė Jus, kaip istoriką, rašant šią knygą? O gal suradote stebuklingą vietą, iš kur įmanoma bešališku žvilgsniu apžiūrinėti tokius reiškinius, kaip tautinis komunizmas?

Na, istorikas neraršo įsilipęs į stiklo kalną, nėra taip, kad galėtum nuo visko atsiriboti, užsikimšti ausis, užsiklijuoti akis, burną ir tik vedžioti ranka, sėdėdamas archyvuose – be abejo, tai netiesiogiai veikia. Gal ir ta pratarmė atsirado dėl tokio... žodis „nevienareikšmiško“ šiuo atveju nieko nepasakytų, tai pasakysiu kitaip: dėl neoraus santykio su savo istorija. Manau, tai nėra vien lietuviškas fenomenas, o apskritai būdinga neoliberaliai kultūrai ir neoliberaliam mąstymui, įtikėjusiam, kad gali „perrašinėti“ praeitį, pasirinkdamas tai, kas patinka, o tai, kas į savo paties sukurtą paveikslėlį netinka – išmesti lauk. Tik gal mūsų nedidelėje, jaunoje tautoje tai skaudžiau matosi. Jeigu manęs kas nors būtų paklausęs, ką

15 Okupuotoje Lietuvoje iki 1961 m. galiojusio Rusijos TFSR baudžiamojo kodekso 58-asis straipsnis, kurio pagrindu vykdytos masinės represijos Sovietų Sąjungoje, numatė atsakomybę už politinius nusikaltimus, įvardintus kaip tėvynės išdavimas, ginkluotas sukilimas siekiant užgrobti valdžią, pagalba užsienio valstybei ar tarptautinei buržuazijai nuversti komunizmą, šnipinėjimas arba sabotažas kapitalistų naudai, teroristiniai aktai prieš sovietų valdžią, antisovietinė propaganda ir agitacija, dalyvavimas antisovietinėse organizacijose ir kt. Pagal Vikipediją, prieiga <https://lt.wikipedia.org/wiki/Rusijos_TFSR_baud%C5%BEiamojo_kodekso_58_straipsnis>.

16 Dešimtmečiais besitęsiant diskusijai, 2024 m. vasarį Vilniaus Salomėjos Nėries gimnazija kreipėsi į Vilniaus m. savivaldybę dėl pavadinimo pakeitimo. Aida Murauskaitė, LRT.lt, Gailė Jaruševičiūtė-Mockuvienė, ELTA. Vilniaus Salomėjos Nėries ir Sofijos Kovalevskajos gimnazijos savivaldybės prašo pakeisti jų pavadinimus. *www.lrt.lt*, 2024-02-12, prieiga <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/2192068/vilniaus-salomejos-neries-ir-sofijos-kovalevskajos-gimnazijos-savivaldybes-praso-pakeisti-ju-pavadinimus>.

Lietuvos kariuomenės kariai žengia į Vilnių. 1939 m. spalio 28 d. Saugoma Rokiškio krašto muziejuje

daryti su tais paminklais, būčiau pasakęs, kad viską reikėtų palikti. Jau nekalbant apie Vincą Mickevičių-Kapsuką, kuris, nors ir buvo LKP[17] kūrėjas, visgi buvo ir kultūros žmogus, ir lietuvis. Tiesą sakant, dabar studentui tenka išaiškinti, kodėl, iš kur radosi jo slapyvardis Kapsukas – iš mokyklos išėjęs, dažnas to nežino[18]. Bet net ir ta istorija, kuri mums atrodo visai svetima, vis tiek kažką mums reiškia ir šiandien. Kad ir kaip palietė – ar perbėgo per mus ir nubėgo tolyn, ar pervažiavo volu, ar skaudžiai, dramatiškai sužeidė – nereikia jos pamiršti ir negalima išsižadėti. Neteisingai elgiasi tas, kas išsižada. Mūsų tautos istorijoje tas yra buvę, ir ne kartą: griovė skulptūras, naikino bažnyčias, kapines. Nes neįtiko ideologiniu požiūriu, prieštaravo klasiniam principui. Iš esmės kartojame tą patį, tik vardan kitų idealų, kitų tiesų, manydami, kad esame visur ir visuomet teisūs. Yra toks priežodis: teisus yra nugalėtojas... Bet ar tikrai?

Beje, dabartinį Žaliąjį tiltą projektavo ar ne Leningrado inžinieriai? Tai, tiesą sakant, reikėtų dar pagalvoti, ar jį palikti... Ir Seimo pastatą statė sovietiniais laikais, tai irgi pagalvokim... Jeigu jau desovietizuojam – tai šluokim kaip vienos garsios kultūrinės revoliucijos metu, sugrįžkim atgal ir dar kartą perkratykim profesorius, kas kokią disertaciją apsigynė, ar esama ten mokslo, ar jis kažkur išgaravo...

Žaliojo tilto skulptūrų autoriai buvo garsiausi to meto lietuvių skulptoriai, o tai, kaip jie matė, pavaizdavo žmogų – tegu tipišką, unifikuotą, sovietinį – labai gerai atspindi aną epochą. Antanas Sniečkus net kreipėsi į Maskvą, kad už tas skulptūras būtų suteikta Stalino premija. Išsiuntė nuotraukas, bet Maskvoje, matyt, ir tada buvo rimtų menininkų, pasakiusių, kad iki Stalino premijos tai netraukia... O P. Cvirkos paminklą kūrė Juozas Mikėnas, vienas garsiausių lietuvių skulptorių ir Stalino premijos laureatas (tuomet tai buvo garbingiausia premija). Kaip jį, vargšą, tarkavo už tą skulptūrą – vis nepatiko ir neįtiko. Aiškino, kad padarė P. Cvirką pernelyg žaismingą... Ne pasipūtusią stovylą su iškelta ranka, o kažkokį linksmą, šmaikštų[19]. Tai turėjo perdaryti... Bet jei P. Cvirka „blogas“, tai ir skulptūrą, kurios sukūrimo istorija liudija menininko dramą sovietmečiu, reikia nugriauti.

Pernai per savo knygos pristatymą Vilniaus knygų mugėje priminėte prieš septyniasdešimt metų išeivijoje rašytą A. J. Greimo straipsnį, kuriame jis iškėlė klausimą, kaip suprasti ir vertinti tautinį komunizmą – reiškinį, kai viename asmenyje darniai sugyvena nacionaliniai ir socialistiniai ar komunistiniai įsitikinimai[20]. Anot A. J. Greimo, tas klausimas buvo

17 1918 m. įsteigta Lietuvos komunistų partija.

18 Su etnonimu susijusį slapyvardį aktyviu varpininku buvęs Vincas Mickevičius (1880–1935), anot muziejaus Vinco Kudirkos tėviškės sodyboje įkūrėjo Stasio Ankevičiaus (1905–2002), pasirinko pagal vieno iš V. Kudirkos slapyvardžių „V. Kapsas“ mažybinę formą. Pagal „Vikipediją“.

19 Vieno iš šio paminklo modelių nuotrauką žr.: Giedrė Jankevičiūtė, Mindaugas Klusas. Isterija dėl Cvirkos priminė nutildytą Mikėną: kaip sovietų valdžia pasikėsino į skulptoriaus talentą. *www.lrt.lt*, 2022-01-01, prieiga <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1571894/isterija-del-cvirkos-primine-nutildyta-mikena-kaip-sovietu-valdzia-pasikesino-i-skulptoriaus-talenta>.

20 Algirdas Julius Greimas. „Tautinis komunizmas“, *op. cit.*, p. 284–285.

Respublikinė Dainų šventė. Vilnius, Dinamo stadionas, 1946 m. Saugoma Lietuvos muzikos, teatro ir kino muziejuje

aktualus išeivijoje, o Lietuvoje – ir gyvybiškai svarbus, nes teko spręsti „praktišką ir kasdienišką“ problemą, kaip gyventi režimo sąlygomis, neišduodant savo tautiškumo. Jam buvo nepriimtina to meto išeivijoje populiari „supaprastinta manichėjiška pasaulio vizija: „mes“ mylime tėvynę, o „jie“ – parsidavę rusams“, ir, anot literatūrologo Sauliaus Žuko, leidžiant A. J. Greimo knygą 1991 m. Lietuvoje, jo iškelti klausimai nebuvo praradę aktualumo[21]*. Ar šiandien būtų galima pasakyti tą patį? Tas požiūris į supaprastintas vizijas Jums yra artimas?*

Istorikas – tyrėjas, o ne prokuroras, paskirtas teisti praeitį, iš kažkur gavęs stebuklingą privilegiją išaiškinti, kaip teisingai ją vertinti. Stalininė epocha skaudžiai „pervažiavo“ per daugelio mūsų senelių gyvenimus, bet istorikui profesionalui tai neturi trukdyti. Pasidavus neapykantai, jausminiam, psichologiniam impulsui, mokslinis horizontas neišvengiamai išsikreips. Tapsi prokuroru, kuris teisia, o ne aiškina. Bent jau man taip atrodo. O visgi praeitis, istorija – tai, kas buvo, istoriografija – tai, kas ją aiškina. Žmonės tūkstantmečiais aiškinasi, tikėdamiesi geriau pažinti, suprasti praeitį ir galbūt geriau, protingiau projektuoti ateitį.

Mano galva, tame trumpame, vietomis su ironija parašytame straipsnelyje A. J. Greimas pirmasis įvardino ir pakankamai blaiviai išdėstė problemą, parodydamas, kad į sovietinę ar komunistinę tikrovę, realų socializmą nereikėtų žiūrėti kaip į monolitą. Ten esama įvairių atspalvių, neteisinga viską suplakus aiškinti, neva tai – monolitas, kur be ideologijos daugiau nieko ir nebėra. Nebūdamas istorikas, A. J. Greimas matė 1948 m. konfliktą tarp Josipo Tito (Josip Broz-Tito) ir J. Stalino[22], jau tada kai kam atvėrusį akis: klausykit, abu tokie pat, abu lyg stalinistai, bet kaip jie pykstasi... Matė ir Vladyslovą Gomulką (Władysław Gomułka)[23], kuris irgi buvo nacionalinis komunistas. Tokių buvo ir mūsų istorijoje. Manau, tokie buvo V. Kapsukas, Karolis Požėla, galbūt net ryškesnis, ir daugiau pririnktume, nors labiausiai visi žino Justą Paleckį, mokėjusį gerai kalbėti ir rašyti, kaip nedaugelis partijos narių.

Tas A. J. Greimo straipsnis liko nepastebėtas sovietinėje Lietuvoje, kur tautinis, nacionalinis (nors tai reikėtų skirti) komunizmas apskritai vertintas kaip užsislėpęs priešas, net didesnis blogis už atvirą kapitalistinį, imperialistinį priešą, nes įkandin užsislėpusio priešo galų gale ateis ir kapitalizmas su imperializmu... Pagrindo tokiam mąstymui davė įvykiai Vengrijoje, Čekoslovakijoje,

21 Ten pat, p. 10–11.

22 1948 m. kilus Jugoslavijos komunistų partijos ir Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) konfliktui, iš dalies pagrįstam asmeniniais J. Tito ir J. Stalino nesutarimais, Jugoslavijos komunistų partija buvo išmesta iš Komunistų ir darbininkų partijų informacinio biuro (tarptautinė komunistų organizacija, *de facto* – Kominterno tąsa). Sovietiniam blokui vykdant Jugoslavijos politinę ir ekonominę blokadą, Vakarų valstybės parėmė ją maisto produktais, kreditais, o nuo 1951 m. Jungtinės Amerikos Valstijos tiekė ginklus. Pagal „Visuotinę lietuvių enciklopediją“.

23 Lenkijos darbininkų partijos I sekretoriumi 1943–48 m. buvęs V. Gomulka buvo apkaltintas dešiniuoju nacionalistiniu nukrypimu, pašalintas ir 1951–54 m. kalinamas. 1956–70 m. būdamas Lenkijos jungtinės darbininkų partijos Centro komiteto I sekretoriumi, paleido politinius kalinius, atsisakė žemės ūkio kolektyvizacijos, pagerino bažnyčios padėtį, todėl iš pradžių turėjo tam tikrą visuomenės paramą, kurią prarado atsisakęs tolesnių reformų ir 1968 m. pasiuntęs Lenkijos kariuomenę į Čekoslovakiją. Pagal „Visuotinę lietuvių enciklopediją“.

Dainų šventė Rusnėje. 1954 m. Saugoma Šilutės Hugo Šojaus muziejuje

po stalininio laikotarpio kilusios nacionalinės revoliucijos ir nesėkmingi bandymai reformuoti socializmą. O emigracijoje A. J. Greimas taikė į nusistovėjusį įvaizdį „mes–jie“: „mes“ – kovotojai už laisvę, o „jie“... Pamenat, kaip jis prasideda? Nuo to, kad komunistas K. Korsakas parašęs eilėraštį apie Lietuvą, kaip jis ją myli. Ir kilęs didelis vėjas – kaip čia komunistas, ir dar toks, kaip tas Korsakas, gali rašyti apie šilus, ežerus, gamtovaizdį... O, pasirodo, gali. Nes, tiesą sakant, gamtovaizdis pirmiausia ir yra tai, kas asocijuojasi mums su tėvyne ir meile, o ne konstitucija, politinės sistemos ar ideologijos.

A. J. Greimas vykusiai įvardino problemą, nors jos netyrė. Tuo metu tyrimų nebuvo daug ir jie buvo ideologizuoti, politiškai angažuoti. Vakarų politikams ir mokslininkams atrodė, kad nacionalinis komunizmas susilpnins sovietinį režimą, ir tas galiausiai grius. Buvo ir maniusių kitaip – kad nacionalinis komunizmas padės sušvelninti sovietinę sistemą, režimas taps labiau linkęs bendradarbiauti, o tai padės sumažinti įtampas tarp Vakarų ir Rytų.

A. J. Greimas anuomet svarstė, kad rusiškajam imperializmui evoliucionuojant gali susidaryti palankios sąlygos išsaugoti lietuviškumą. Ar tam pritartumėte?

Taip, knygoje gana daug rašau apie tai, kad postalininė sistema, liberalizacijos laikai sudarė tokias prielaidas. Bet ir stalinizmas netrynė etninės kultūros, o bandė inkorporuoti ją į politinę sistemą ir panaudoti. Iš čia ir tų laikų Dainų šventės. Niekas jų nedraudė, priešingai, valdžia metė didžiulius resursus, kad organizuotų 1946 m. šventę. Ir, beje, partizanai netrukdė žmonėms atvažiuoti. Kitoms iniciatyvoms kišo pagalius į ratus, o šitai – ne. Tai buvo aiškus lietuviškumo proveržis, šalia ideologizavimo ir bandymo pajungti. Man regis, čia atsiskleidžia viena iš etnokultūros ypatybių. Etnokultūra dažnai suprantama kaip išoriniai požymiai, kalba, tradicija, bet pirmiausia tai yra *išgyvenimas*. Tai – žmogaus tapatybės dalis, ir jis už tą tapatybę gali būti pasiruošęs padaryti daug ką, kartais net paaukoti gyvybę. Manau, to neįvertina teigiantys, neva tos šventės yra atgyvena, sovietinis paveldas, kurį irgi – ištrinkim... Aišku, sovietinis režimas stengėsi per Dainų šventes diegti sovietines vertybes, inkorporuoti etnokultūrą, bet kodėl savęs nepaklausiam – o ką jautė žmonės, suvažiavę į tas šventes? Ką jie vakarais dainuodavo, niūniuodavo, apie ką kalbėdavo? Ar jie visą laiką ir kalbėjo laikraštiniais štampais? Aišku, kalbėjo ir taip, ką vienas garsus JAV istorikas pavadino *speaking Bolshevik*[24]. Tai taip pat buvo tapatybės dalis, nereikia savęs apgaudinėti, kad to nebuvo. Buvo. Bet buvo ir kitkas. Nei vieno, nei kito negalima atmesti. Esminė mano knygos nuostata – kad etnokultūrą kartais pernelyg supaprastiname, manydami, kad tai tarsi Rubiko kubas: gali pasukti vienaip, gali – kitaip, išgaudamas ir vieną, ir kitą, ir kokią tik nori spalvą... Ne, etnokultūriškumas turi žymiai gilesnes šaknis nei įvairios politinės ideologijos.

Esama to, kas nepasiduoda socialinei inžinerijai?

Žinoma. Nors nėra ir taip, kad visai nepasiduotų, per ilgą laiką pasekmės lieka – manau, dabar jas

24 Istoriko Stiveno Kotkino (Stephen Kotkin) terminu įvardijama komunistiniams režimams būdinga viešoji politinė naujakalbė.

Dainų šventė Šiauliuose. 1952 m. Nežinomas XX a. II p. fotografas. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje

matome. Bet iš esmės tas pagrindas, mano įsitikinimu, yra žymiai pastovesnis. Dėl to teko nemažai diskutuoti, sulaukiau pastabų, kad pernelyg susifokusavau į etnokultūrą, ir dar į lietuvių, o tai jau etnocentrizmas, negalima taip, dabar reikia žvelgti plačiau... Be abejo, yra ir politinio suvereniteto problema. Visgi manau, kad politinės idėjos keičiasi žymiai greičiau ir lengviau nei etnokultūrinis pagrindas.

Politinė tapatybė, kaip rašote, kinta greičiau už etnokultūrinę...

Be to, etnokultūrinis pagrindas turi galimybę ir politizuotis: ateina laikas, susidaro sąlygos, ir išsauna it raketa į kosmosą, pakeisdamas visą sistemą. Po to prasideda naujas etapas.

Vienas iš Jūsų knygoje aptariamų epizodų – 1946 m. Dainų šventė. Apie tai yra rašiusi ir filosofė N. Putinaitė[25]: jos manymu, sovietmečio dainų šventės buvo režimo sukurtas ir jam naudingas „visuomenės tautiškumo disciplinavimo, sovietizacijos ir nupolitinimo reiškinys“, beturintis mažai bendro su ikisovietine, nepriklausomos tarpukario Lietuvos dainų švenčių tradicija[26], kuri, galėtume sakyti, nutrūko, sunaikinta sovietinio ideologinio ritualo. Ar teisingai suprantu, kad pritardamas teiginiui, jog režimas bandė panaudoti etnokultūrą indoktrinacijai, Jūs polemizuojate su N. Putinaite, sakydamas, kad ir sovietmečiu liko nesunaikinta tai, kas užtikrina tradicijos gyvybingumą?

Manau, kad politinis režimas daro žymiai mažesnį poveikį etnokultūrai, nei mums kartais atrodo. Kaip tik matyčiau tęsinį to, kad lietuvis yra lietuvis: moka dainuoti lietuviškai, šokti lietuviškai ir t. t. Taip, pritarčiau, kad režimas bandė inkorporuoti, pritaikyti etnokultūriškumą, siekdamas padaryti sovietinę sistemą priimtinesnę lietuviui. Bet nesutikčiau, kad kažkas būtų nutrūkę. Sutelkus dėmesį į formą, kartais pasimiršta, kad etnokultūra yra tai, kaip mąstome apie save, vienas iš pamatų, kaip save suvokiame. Jei, žinoma, vis dar galvojame, kad esame bendruomenė. Bet jei, anot vieno dramaturgo, esame tik pabirę obuoliukai, išsibėgiojantys individai, tada, be abejo, tos jungtys, kurias davė etnokultūra, pradeda prarasti prasmę ir nyksta. Ir nežinia, ar vietoje jų atsiranda kokios nors kitos, nors jas ir siūlo. O gal belieka individas, kurį bendruomenė tik varžo, nes ir Ispanijoje galima dainuoti, susirinkus ir vyno prisigėrus... Bet įsileidau į svarstymus, kurių knygoje, aišku, nėra. Kaip istorikas, bandau suprasti ir pateikti savo paaiškinimą, kaip žmonės tais laikais gyveno ir kaip lietuviškumas funkcionavo įvairiose erdvėse, kur jį priimdavo. Net Maskvoje jį rodydavo: va, pasižiūrėkite, kuo mes esam skirtingi... Ir ten priimdavo: na, gerai, skiriatės, esat kitokie.

Dar norėčiau grįžti prie 1946 m. Dainų šventės. Kaip suprasti tą laiką, kuriame tai vyko? Rašote, kad Lietuva jau buvo patyrusi trėmimus ir smurtą, bet forsuotas sovietizavimas dar nebuvo prasidėjęs. Ar galėtumėt truputį daugiau išskleisti kontekstą?

25 Nerija Putinaitė. 1946 metų dainų šventė: kaip politinė tauta tapo dainuojančia liaudimi. Naujasis Židinys-Aidai, 2017, Nr. 5, p. 37–47; Nerija Putinaitė. Skambantis molis: dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai, *op. cit.*, p. 39–205.

26 Nerija Putinaitė. Skambantis molis: dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai, *op. cit.*, p. 42, 46.

Dainų šventė Šiauliuose. 1952 m. Nežinomas XX a. II p. fotografas. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje

Kalbant apie tarptautinį kontekstą, Šaltasis karas buvo tik prasidėjęs. 1946 m. dar nebuvo iki galo aišku, kur, kiek ir kaip socializmas įleis šaknis. Kai kuriose Vidurio Europos šalyse, kaip Vengrijoje, kur įvyko pirmieji, kad ir kaip būtų keista, gana laisvi rinkimai, komunistai gavo mažai balsų, bet į vyriausybes pateko dėl ten buvusios sovietų kariuomenės. Lenkijoje rinkimai vyko vėliau, ir sovietizacija vyko sparčiau. Kai padėtis Lenkijoje stabilizavosi, geopolitiškai ir strateginiu požiūriu Lietuvos reikšmė kiek sumenko. Tuo metu partizaninis judėjimas vis stiprėjo, o sovietizacijos tempas buvo netolygus. Kaip ir kituose agrariniuose kraštuose, Lietuvoje vienas iš svarbiausių sovietizacijos indikatorių – masinė kolektyvizacija, kurios pradžia sutapo su didžiaisiais 1948 ir 1949 m. trėmimais. Tai buvo susiję ir su bandymu „perlaužti“ partizaninį karą: sovietų valdžia suprato, kad agrariniame krašte viena iš socialinių partizaninio judėjimo atramų yra valstietis. Antra vertus, tas valstietis, vaizdžiai tariant, yra tautos kūnas. Todėl valstietijos atžvilgiu taikytos įvairios politinės bei ekonominės, dažnai represinės priemonės.

Tai, manau, ir paaiškina, kodėl 1946 m. buvo organizuota Dainų šventė. „Rinkimai“ į Sovietų Sąjungos Aukščiausiąją tarybą jau buvo įvykę, Lietuvoje jau veikė iš esmės aukščiausia valdžios institucija tapęs VKP (b) CK[27] Lietuvos biuras, vadovaujamas Michailo Suslovo. Stiprėjo ideologinė, politinė sovietizacija, ir daryčiau prielaidą, kad ruošiant tolesnę sovietizaciją atrodė labai pravartus toks renginys, kaip Dainų šventė. Vienas iš svarbiausių uždavinių – padaryti tarybų valdžią patrauklesnę. Knygoje svarsčiau, kiek čia būta lietuvių iniciatyvos, kiek prisidėjo M. Suslovas. Nors kontroliuojama ir prižiūrima, ta šventė buvo pakankamai lietuviška. Joje turėjo dalyvauti lietuviai ne tik iš Lietuvos – planuota pasikviesti ir iš Baltarusijos, iš Rytprūsių, tik jie, matyt, nedalyvavo. Programoje buvo ideologizuotų dainų ir sovietinei centro kultūrai būdingų savotiškų vaidinimų, bet dauguma kūrinių buvo lietuviški[28]. Jau vien tai rodo, kad valdžia suprato etnokultūros reikšmę.

Ir, kas ypatingai svarbu – Dainų šventė vyko Vilniuje. Verta paklausti, ką jautė traukiniais, ir, matyt, ne keleiviniais, į ją vežami lietuviai... Vilnius svarbiausia, tai nacionalinis, politinis simbolis. Būtent Vilniuje skambėjo lietuviškos dainos, nors netrūko ir sovietinės simbolikos. Tas simbolis darė poveikį, ir buvo panaudotas per 1946 m. Dainų šventę. Tai rodo, kad valdžia vykdė lanksčią sovietizacijos politiką, kaip ir kituose Vidurio Europos kraštuose. Šitą mano teiginį kritikavo, sakydami, kad perdedu, kad Lietuvoje buvo kitaip, aštriau. Taip, iš tiesų, partizaninis karas čia kūrė visai kitą atmosferą, bet manau, kad panašumų būta, nors ir nebuvo taip pat, kaip Vengrijoje ar Lenkijoje, kuri skyrėsi ir strateginiu požiūriu, būdama lyg jungtis tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Ne aš pirmas įžvelgiau panašumų, rusų autorė Elena Zubkova irgi darė tokią prielaidą.

27 Visasąjunginė komunistų partija (bolševikų).

28 Kaip nurodo V. Sirutavičius, sprendžiant iš šventės programos, choristai iš pradžių atliko „Tarybų Sąjungos Valstybinį Himną“, tada – „Lietuvių Tautinį Himną. Žodžiai ir melodija V. Kudirkos“, po to sudainavo 21 dainą, iš kurių 5 galima laikyti sovietinėmis, likusios – lietuvių liaudies (Politinė galia ir lietuviškas etniškumas, *op. cit.*, p. 129–130).

Respublikinė dainų šventė. Diriguoja Balys Dvarionas. Vilnius, 1950 m. Saugoma Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejuje

Žiūrint retrospektyviai, kartais atrodo, tarsi Maskva būtų viską žinojusi, tarsi ten būtų sėdėję tokie, kuriems buvo aišku, kaip vyks sovietizacija. Bet juk taip nebuvo, būta abejonių, kaip klostysis. Ne visus ir sovietizavo vienodai, skyrėsi tempas, pobūdis, kai kur tai vyko žymiai aštriau. Maždaug nuo 1947–1948 m. jau viskas suvienodėjo. Bet štai Suomijos nesovietizavo. Nors, atrodo, nedaug reikėjo, būtų stipriau spirtelėję, būtų ir Suomija nubildėjusi ten pat – betgi ne. Būta kažkokios logikos, svarstė: o kaip tą sovietmetį ten priims, priešinsis ar nesipriešins? Koks bus pasipriešinimas, kaip jį reikės palaužti?

Paminėjote, kad Lietuvos partizanai, šiaip reagavę į įvairias sovietizavimo akcijas, netrukdė surengti Dainų šventę. Kodėl? Ar pritartumėte N. Putinaitės minčiai, kad galbūt neperprato siekio panaudoti ją sovietizavimui?[29]

Manau, kad priežastis buvo kita. Tai, tiesą sakant, ir jiems buvo jautrus klausimas. Visgi iš visos Lietuvos važiuoja dainuoti... Ne Vilnių susovietinti, kaip toje akcijoje, kur užsimota padaryti Vilnių lietuvišką ir tarybinį – būtent partizaninis judėjimas didele dalimi tą akciją ir sužlugdė, kaip reikiant prigąsdino[30]. O čia – ne... Man užkliuvo aplinkybė, kurią nurodė apie partizanų dainas rašęs Kostas Aleksynas: išėmę, kitais žodžiais pakeitę tarybines frazes, partizanai dainavo dainą pagal Jono Šimkaus eilėraštį[31]. Tą pačią, kuri dainuota 1946 m. Dainų šventėje[32], ir tai ne vienintelis panašus atvejis. Tarp vienų ir kitų buvo kažkoks sąlytis. Matyt, vis dėlto svarbu, kad žmonės – iš dainų krašto... Na, važiuokit, padainuokit, grįšit, niekur nesidėsit... Galima įžvelgti ir tam tikrą logiką, kodėl partizanai šiuo atveju pernelyg nesikišo – tiesą sakant, tai būtų galėję padaryti priešingą poveikį. Manau, jie sąmoningai, o ne ko nors nesupratę, pasirinko nieko nedaryti. Patys dainavo tas pačias dainas, tik apvalytas nuo sovietinių štampų...

29 Anot N. Putinaitės, dainų šventės ir tautinė meno saviveikla buvo „matomas nematomasis“ – sovietizavimo instrumentas, kurį sunkiai atpažino net režimo priešai: partizanai „<į> režimą žiūrėjo kaip į siekiantį naikinti tautiškumą. Tai neleido pastebėti švelnių sovietizacijos priemonių, tautiškumą naudojant kaip vieną pavergimo instrumentų.“; „<...> galvojant, kad sovietinis režimas siekia sunaikinti ne tik tautiškumą, bet ir tautą, akivaizdžiai jo toleruojamos tautiškumo apraiškos galėjo atrodyti kaip šį galvojimą ne visai atitinkantis keistas, tačiau neabejotinai pozityvus dalykas. Tai neleido atpažinti ir įvertinti naujos tautiškumui suteiktos funkcijos legitimuoti sovietų valdžią Lietuvoje.“; „<...> partizanams buvo gana sunku identifikuoti propagandinę tautiškumo funkciją“ (Nerija Putinaitė. Skambantis molis: dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai, *op. cit*., p. 90–94).

30 Vykstant lenkų repatriacijai, 1945 m. vasario 23 d. sovietinė Lietuvos vadovybė priėmė nutarimą „dėl Vilniaus miesto apgyvendinimo ir aprūpinimo kadrais miesto įmonės bei įstaigas“, kuriame buvo nurodyta, kad sostinę tikslinga apgyvendinti lietuviais, bei pabrėžta, kad į Vilnių turėtų būti siunčiami „labiausiai tarybų valdžiai atsidavę žmonės“ (žr. Vladas Sirutavičius. *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas*, *op. cit*., p. 346–348).

31 Kostas Aleksynas. Ankstyvasis partizanų dainų kūrimo tarpsnis. *Tautosakos darbai*, 2009, t. 37, p. 130.

32 J. Šimkaus ir kompozitoriaus Domo Andriulio „Manoji Lietuva“.

Liaudies šokių atlikėjų pasirodymas. Respublikinė dainų šventė. Vilnius, 1950 m. Saugoma Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejuje

Beje, 1954 m., po Stalino mirties, Sibiro tremtyje, Igarkoje, taip pat vyko Dainų šventė, ir nuotraukų yra likusių: tie patys Stalino, Lenino portretai, o apačioje lietuviai šoka „Sadutę“[33]*. Šoka tie žmonės, kuriems batų padai prišaldavo prie kojų...*

Tai apskritai unikalu. Juk ką tai rodo – tegul tie simboliai būna visokie, betgi esmė yra tas žmogus, kuris ten dainuoja ir vis prisimena, kad jis lietuvis yra... Tašykit jam kuolą ant galvos, o jis vis tiek va taip...

Knygoje rašote, kad vargu ar bepavyks sužinoti, ką galvojo, jautė 1950 m. dainų šventės dalyviai, kai staiga teko atlikti po perklausų Maskvoje patvirtintą naują Lietuvos SSR himną, nors ruošėsi giedoti „Tautišką giesmę“. Ir dabar kalbėdamas kelis kartus pastebėjote, kaip svarbu paklausti, ką galvojo į tuos įvykius įtraukti žmonės. Kodėl tai yra svarbu? Paprovokuosiu: ar neužtenka paskaityti komunistų partijos dokumentus, kaip jie viską organizavo?

Bet juk ir tie dokumentai, partiečių raštai dažnai atspindi ne tai, kas buvo iš tikrųjų, o tai, ką jie norėtų matyti. Jie konstravo pasaulį, užsiėmė socialine inžinerija ir kai kada visiškai nenorėjo matyti to, kas iš tiesų buvo. O pagrindinis istoriografijos tikslas ir uždavinys, tiesą sakant, ir yra papasakoti apie žmogų, ką jis galvojo, kaip suvokė, kaip jautė. Žinoma, istoriografijų esama įvairių: kas procesus analizuoja, kas socialines grupes, bet už to margumyno vis tiek yra žmogus. Net jei kartais atrodo, kad ne jis, kaip kažkas pasakė, yra istorijos kūrėjas – vis dėlto būtent tas mažas, pats mažiausias žmogus, dažnai besimurkdantis kasdienybėje, ir kuria istoriją. Jis vertas to, kad apie jį būtų parašyta. Viena iš mano minčių – kaip tik tokia. Rekonstruoti to žmogaus supratimą iš tiesų yra sunku, nes paprastai tokie žmonės nepalieka dienoraščių, jie tiesiog gyvena savo gyvenimą šeimoje, augina vaikus, jei gali – siunčia į kunigus, atsiradus galimybei – į Vilniaus universitetą ar į KPI[34]. Toks jų gyvenimas. Jie yra ta druska, iš ko tauta ir susideda, ne tik iš Vilniaus intelektualų, gurkšnojančių kavutę. Nacionalizmo studijų dėstytojai mėgsta cituoti garsų vieno Vidurio Europos nacionalinių sąjūdžių veikėjo pasakymą: va, susirinkom mes čia, pora šimtų inteligentų, jeigu užgriūtų stogas – ir neliktų tautos... Stiprus susireikšminimas, juk tauta yra ne tik tie, kurie generuoja idėjas, bet ir tie, kurie užgriuvus stogui vėl išaugintų vaikus, vėl juos išauklėtų, siųstų į mokyklas, kol vėl rastųsi tie pora šimtų inteligentų, generuojančių mintis ir perspektyvą.

Jūsų knygoje yra skyrius apie sąvokų „liaudis“ ir „tauta“ reikšmes, jų kaitą ir vartosenos istoriją nuo XIX a. iki sovietmečio, panaudojimą naujos tapatybės kūrimui. Mūsų žurnalas anksčiau vadinosi „Liaudies kultūra“, dabar vadinasi „Būdas“...

Nuo Simono Daukanto...

...o jo leidėjas yra Lietuvos nacionalinis kultūros centras, kurio ankstesnis pavadinimas – Liaudies kultūros centras. Tokių Sovietų Sąjungos respublikose įsteigtų centrų provaizdis, kaip Jūs rašote, buvo 1937 m. įkurti sąjunginiai N. K. Krupskajos vardo liaudies kūrybos namai. Mūsų laikais žodis „liaudis“,

33 Aldona Matulkaitė. *Igarkos tremtiniai*. Vilnius: Atkula, 1998, prieiga: <https://partizanai.org/failai/html/Igarkos-tremtiniai-Matulkaite.htm>.

34 Kauno politechnikos institutas.

Liaudies šokių atlikėjų pasirodymas. Respublikinė dainų šventė. Vilnius, 1950 m. Saugoma Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejuje

įsiminęs pirmoje Lietuvos SSR himno eilutėje[35]*, gali sukelti pagundą ką nors nugriauti, bet ir sovietmečiu jame glūdėjo ne viena prasmės galimybė...*

Tų sąvokų reikšmės ir kontekstai istorijoje keitėsi. Kas man buvo įdomu, ir ką, manau, atradau, kad net ir stalinizme, kuris buvo labiausiai ideologizuotas, monolitiškas, egzistavo tokia liaudiškumo reikšmė, kuri susiformavo tautinio sąjūdžio laikais ir pabrėžė liaudies subjektiškumą: ji yra tas subjektas, kuris saugo etninę kultūrą. Ta tradicija ateina nuo S. Daukanto, Motiejaus Valančiaus ir kitų. Stalinizmo metais tokią liaudies, liaudiškumo sąvokos interpretaciją galima surasti ne tik Vinco Mykolaičio-Putino, bet ir Antano Venclovos tekstuose. Taigi, bent jau dalis lietuvių inteligentų suvokė liaudiškumą kaip svarbų tautos formavimui. Tačiau buvo ir kita liaudiškumo reikšmė, kurią pirmasis ėmė plėtoti V. Kapsukas: liaudis – tai „darbo klasė“. Kairiųjų tekstuose buvo paplitusi sąvoka „Lietuvos liaudis“. Tai platesnė sąvoka, apimanti ne tik lietuvius, bet ir kitas carizmo išnaudotas tautas ir turinti klasinę reikšmę. Tad reikšmių būta įvairių, jos keitėsi. Dabar suprasti liaudį kaip sovietmečio išradimą būtų visiškai neteisinga. Net ir stalininėje represinėje sistemoje, ideologizuotoje kultūroje išliko įvairios sąvokų „liaudiškumas“, „tautiškumas“ reikšmės. Tai ir norėjau įrodyti tuo dideliu knygos skyriumi.

35 „Tarybinę Lietuvą liaudis sukūrė“ (žodžius Lietuvos SSR himnui parašė Antanas Venclova, muziką – Balys Dvarionas ir Jonas Švedas).

Vakaruose, ypač vokiečių mokyklos istorikai, tyrinėja politinių sąvokų reikšmių kaitą, aiškinasi, kaip suformuojamos vienos sąvokų reikšmės, o kitos išnyksta nepalikusios gilesnio pėdsako.

Kai kalbėjote apie reikšmių įvairovę, vėl prisiminiau prieš septynis dešimtmečius parašytų A. J. Greimo straipsnių, jau minėto ir kitų, intenciją, kurią S. Žukas pažymėjo 1991 m. leidžiant knygą Lietuvoje: pokalbio galimybė, mintis, kad kova už laisvę, valstybę neturėtų būti monopolizuojama, kad labai skirtingų pažiūrų žmonės tarpusavyje turėtų kalbėtis dėl „lietuviškam interesui“ esminių dalykų[36]*, prie kurių norėtųsi priskirti ir Jūsų knygos pagrindinį veikėją – tą lietuviškumą, kuris kintant politinei tapatybei vis dėlto išlieka nesunaikintas...*

Būtų gerai, jei būtų taip, kaip rašė A. J. Greimas, deja, man regis, kaip tik gyvename tokiu laiku, kai pliuralistinė viešoji erdvė vis traukiasi, panašiai kaip kempinė, kurią spaudžia teisingos ir stiprios rankos. Galima iš viešosios erdvės apskritai

36 S. Žuko įvade pateikta citata iš į knygą neįėjusio 1949 m. publikuoto A. J. Greimo straipsnio „Valstybinė mintis tremtyje“: „Vienas iš svarbiausių šiandieną valstybinio galvojimo elementų, mums atrodo, turėtų būti laisvės kovos nedalomumo postulatas. Laisvės kova yra viena, visus liečianti ir visus įpareigojanti. Kiekviena akcija, kieno ji bebūtų vedama, kiekvienas žmogus, kokiais būdais jisai prie tos kovos beprisidėtų, yra iš principo vertintinas teigiamai ir palankiai. Ir atvirkščiai, – niekas *a priori* neturi teisės reikalauti sau visos laisvės kovos vedimo ir vadovavimo monopolio“ (Algirdas Julius Greimas. *Iš arti ir iš toli: literatūra, kultūra, grožis*, *op. cit*., p. 10–11).

Respublikinė dainų šventė. Dirigentų tribūnoje – Lietuvos TSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis. Vilnius, 1950 m. Saugoma Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejuje

pasitraukti, kurti laidas „Youtube“ kanale ar kurioje nors kitoje internetinėje platformoje, susirasti bendraminčių ratą ir ten laisvai bendrauti, laisvai reikšti nuomones. Tokias tendencijas yra pastebėję ir mokslininkai. Pliuralizmas ir diskusijų kultūra dingsta iš viešosios erdvės, o ypač tai pasijunta „provincijoje“, kuriai būdinga kitokių pažiūrų marginalizacija, tai šen, tai ten įžvelgiami priešai...

O juk modernieji laikai, kaip aš suprantu, rėmėsi keliais principais. Pirmasis – kad gali laisvai įsivardinti savo politines pažiūras, vertinimus ir pan. Žinoma, ir moderniaisiais laikais būta laikotarpių, kai buvo geriau patylėti, bet jei kalbame apie pliuralistinę politiką, tai ji kaip tik suteikia privilegiją pasakyti, kad galvoji kitaip. Ir vyksta vieša atvira diskusija, kurioje remiamasi argumentais, o ne emocijomis ar „smūgiais žemiau juostos“, siekiant sumenkinti oponentą. Anot labai seno posakio, „diskusijoje gimsta tiesa“ – bet kur dabar tokia diskusija, kurioje tos tiesos ieškotume? Susidaro įspūdis, kad viskas jau surasta...

Ir gali būti truputį baisu, gėda išsakyti kitokį požiūrį?

Taip, čia visko yra. Grįžtant prie principų, kurančių pliuralistinę viešąją erdvę, antrasis iš jų – tai, kad gali klysti. Ir klaida nereiškia nei išdavystės, nei dar ko nors smerktino. O trečiasis – kad esame savirefleksyvūs: matydami klaidą, ją pripažinsime, ir vis tiek diskusija tęsis. Niekas netrenks kumščiu į stalą ir nepasakys: viskas, baigta, eikite visi lauk... Bet dabar diskusijos erdvė yra labai susitraukusi. Didžiojoje žiniasklaidoje jos nematau.

ABOUT THE POWER OF LITHUANIAN IDENTITY TO SHAPE AND CHANGE POLITICAL SYSTEMS: A CONVERSATION WITH HISTORIAN VLADAS SIRUTAVIČIUS

Rasa KALINAUSKAITĖ

A hymn to ethnic power – this is how the review of the monograph *Politinė galia ir lietuviškas etniškumas: vėlyvasis stalinizmas ir ankstyvoji destalinizacija Lietuvoje 1944–1956 m.* [Political Power and Lithuanian Ethnicity: Late Stalinism and Early Destalinisation in Lithuania 1944–1956] by Dr. Vladas SIRUTAVIČIUS, released in 2022, was named by his colleague from the Lithuanian Institute of History, Dr Česlovas Laurinavičius. According to his review, this book, which "blazes a new trail in Lithuanian historiography research," challenges both contemporary propaganda clichés and traditional approaches to writing history. Without aiming for a systematic and detailed discussion of armed resistance, Soviet repression, and other defined period processes, it stands out with its focus on Lithuanian ethnic identity. Drawing on the concept of ethnic identity as a historically stable and perhaps determining phenomenon, as interpreted by Anthony D. Smith, the Lithuanian historian extended this idea, seeing political power inherent in ethnic identity. According to Dr Sirutavičius, "Lithuanian ethnic identity within the Soviet political structure unwittingly maintained the perspective of politicisation," and the accumulated cultural and social capital turned into political capital in the 1990s when Lithuania regained independence. The interview with Dr Sirutavičius touches more broadly on the 1946 Song Festival – one of the cultural field narratives discussed in the book, the sum of which presents a new view of the Stalinist era. This year marks the centenary of the Lithuanian Song Festival – an occasion to once again ask we should understand and evaluate the half-century of this tradition under Soviet occupation; it has become fashionable to dismiss it as being ideologically corrupted, degraded, and transformed, as described by philosopher Dr Nerija Putinaitė, into a pillar of Soviet Lithuanian identity. The political regime has a much smaller impact on ethnic culture than it sometimes seems; political ideas change much faster than the ethnocultural foundation, says Dr Sirutavičius.

LAZDA SUDAVUS IŠ UOLOS PASILIEJA VERSMĖ

Dainius RAZAUSKAS

*2022–2023 m. „Būde“ jau skelbtuose autoriaus straipsniuose „Stabo akmuo ir akmuo stabas“, „Užtvenkta tėkmė“, „Pavirsti akmeniu“, „Akmeninė širdis“, taip pat straipsnyje „Akmuo – velnio ir akmuo – velnias“ (*Sovijus*, 2023, t. 11, Nr. 1) nagrinėta mitinė priešprieša tarp (gyvybinės) tėkmės ir (mirtino) sąstingio, kurį įkūnija, perteikia ir simbolizuoja akmuo (uola) bei su juo itin glaudžiai susijęs velnias. Tuose straipsniuose įvairiais atžvilgiais telktasi daugiau į velnio sustabdytos, akmeniu (uola) užverstos, užtvenktos tėkmės ir į gyvos būtybės suakmenėjimo, pavirtimo akmeniu įvaizdžius. Pastaruosiuose dviejuose straipsniuose – „Iš (po) uolos pasilieja versmė“ ir „Perkūnui trenkus iš (po) uolos pasilieja“ (*Būdas*, 2023, Nr. 6 ir 2024, Nr. 1) – pereita prie įveikto sąstingio ir išlaisvintos tėkmės mitinių įvaizdžių, būtent – nuverstos uolos ir iš (po) jos pasiliejusios versmės. Dabartinis straipsnis tiesiogiai tęsia šiuodu pastaruosius – jame pateikiami ir nagrinėjami įvairių tradicijų (tarp jų, žinoma, baltų) mitiniai siužetai bei vaizdiniai, kuriuose tėkmė, srovė, versmė iš uolos pasilieja per ją sudavus (trenkus, skėlus) lazda.*

Reikšminiai žodžiai: įveiktas sąstingis; paleista lietis tėkmė; lazda sudavus iš uolos pasiliejusi versmė; baltų ir lyginamoji mitologija.

Vienoje mitologinėje sakmėje (LPK 3452) ant didelio akmens (uolos) tupėjęs velnias *pasiliejo* trenkus lazda:

> *Pasakoja, kaip da prie baudžiavų senovėj ėjo vienas ūkinykas in laukus pas arklius naktį. O tai buvo graži naktis, šviesu, mėnasiena, kad galėjai nors pinigus skaityt. Teko ait pro didelį akmenį. Jis pamatė ant to akmenio, kad šoka toks mažas vyrukas su raudona kepuraite švilpaujant ir rėkaujant „šmit rut, šmit rut“ <...>. Tas žmogus mislia: kas čia su juom bus? Jis turėjo rankoj šermukšninę lazdą. Jis atsidrąsinęs kaip leido su tąj lazda in tą vyruką – tik smala pasiliejo an to akmens.*[1]

Kitoje, irgi anksčiau minėtoje, sakmėje su nesyk jau pasitaikiusiu pasakų (ATU 613) motyvu (apie uola užverstą ir paskui, uolą nuvertus, vėl paleistą lietis versmę) žmogus nugirsta velnią saviškiams giriantis: *Aš sulaikiau vandenį, visi keikias, tai daug dūšių peklon paklius*; tada išgauna iš velnio, kaip galima vandenį vėl paleisti: *Tenai yra tokia uola, aš tau duosiu lazdą, suduosi ir pradės bėgti vanduo*; žmogus taip ir padaro ir išgelbsti miestą nuo troškulio, o žmonių sielas – nuo pragaro[2].

Panašiai „Pasakoje apie sausą miestą“ iš Utenos krašto:

> *Seniukas dave jam lazdų ir pasake: „Aik ir aik tuo keliu, kur dabar ejai, kal preisi didelį miestų. Tami miesti žmones miršta undenia badu. Nuvejįs pristok pre šeiminyką ir prinešk undenia. Undenia rasi gali miesta, kalnaly. Užlipk un ta kalna, suduok tris sykius lazda in žemį, ir atsivers šaltinis.“*[3]

Taigi, versmė pasilieja uolon sudavus lazda. O kadangi „į žemę“ reikia suduoti „ant kalno“, tai verta turėti omenyje, kad *uolà* – tai visų pirma ‘didelis uolienios gabalas, akmens kalnas’, bet kartu ir ‘kieta, suakmenėjusi žemė’[4]. Vadinasi, ir čia nepernelyg nutolta nuo branduolinio vaizdinio, kone formulės: *lazda sudavus iš uolos pasilieja versmė*.

***

Lazda, pirmapradis ginklas, šiaip jau gali būti Perkūno požymis (juolab kai ji kartais geležinė!), vadinasi, vėlgi nuoroda į uolą perskėlusį ir srovę paleidusį lietis Perkūną. Jonas Balys pateikia tokį štai Raseiniuose tarpukariu užrašytą „tikėjimą“ apie perkūno kilmę: *Šv. Petras supyksta, kai žmogus kokį nors blogą darbą padaro, ir savo didžiule lazda į dangų (šeria), ir dėl to kyla griaustinio trenksmas*[5]. Vienoje lietuvių pasakoje kartą *pas sūnų atsilankęs senis su ilga žila barzda, aukšta kepure, rankoje lazdą nešinas*, o galiausiai: *Tas pasisakė esąs Perkūnas dievaitis*[6]. Kitoje pasakoje tėvas išvarė savo neklaužadą sūnų: *Pirm išeinant sūnus susiieškojo tėvo lazdą, kuri tokį macnumą [galią] turėjo, kad ją viens, į ranką ėmęs, prieš kitus žmones iškeldavo, tai anie kaip perkūno nuremti stovėjo, kad nei koją, nei ranką pajudyt negalėjo*[7]. Taigi, sustingę, kaip stabo ištikti. Arba štai: *Vienas kalvis turėjo sūnų milžionį. Sūnus buvo toks stiprus, kad jau trijų metų galėjo su mešku grumtis. Kaip jis suaugo į dvyliką metų, tėvas nukalo jam lazdą nuo dvylikos pūdų ir išleido į svietą tarnautų*; paskui tasai sūnus galiūnas, užkeiktame malūne velnių apspiestas, *kaip pradės šaudyti su lazdu velniams – visi išlakioja!* Paskui vėl: *Atrado kambary apē tuziną velniokų ir pradėjo mušti su lazda. Velniokai rėkia*; paskui: *Vel pargrįžo pas velniokus ir pradėjo aušinti su lazda*[8]. O mušti velnius – bene pirmiausias, pagrindinis Perkūno užsiėmimas.

Atitinkamoje ukrainiečių pasakoje sūnui, vardu *Богодавец* ‘Dievo duotas(is)’, tasai prašo jam nulieti iš geležies tolydžio vis sunkesnę lazdą, kurią išbandydamas sviedžia į dangų ir sako: *хмара наступає, дрібный дощык накрапає, палычка летыть, як грім грымыть* „debesis užeina, smulkus lietutis lašnoja, lazdelė lekia, lyg griaustinis griaudžia“[9]. Sunki lazda ar vėzdas, juolab geležinis, priklausė germanų griausmininkui Torui[10]. O Vladimiras Toporovas[11] pasakų geležinę lazdą palygino su vedų žaibasvaidžio Indros metaliniu (variniu arba geležiniu) vėzdu *vájra āyasá* (pavyzdžiui, „Rigvedoje“ I.52.8), kuriuo jis, beje, būdingai paleidžia lietis vandenis (I.51.4): *tvám apā́m apidhā́nāvrnor* „tu upių užvartas nuvertei“. Vedų *api-dhā́na* pažodžiui yra ‘tai, kas už-dėta ant viršaus’ ir šitaip ‘kuo kas nors uždengta, pridengta, uždaryta’, iš veiksmažodžio *api-dhā-* ‘už-dėti (ką ant ko), ap-dėti (ką kuo)’[12], tad šiuo atveju tai labai gali būti kaip tik ant tėkmės užversta uola. Beje, kaip ir pasakose, Indrai jo „geležinę“ lazdą yra nukalęs kalvis Tvaštaras, Indra tai pats prisipažįsta (X.48.3): *máhyaṁ tváṣā vájram atakṣad āyasám* „Man Tvaštaras vėzdą nutašė geležinį“.

Kitur „Rigvedoje“ (I.85.10–11), nors tiesiogiai neminint lazdos ar vėzdo, Indros palydovai Marutai *ūrdhváṁ nunudre ’vatáṁ tá ójasā dādṛhāṇáṁ cid bibhidur ví párvatam <...> jihmáṁ nunudre ’vatáṁ táyā diśā́siñcann útsaṁ gótamāya tr̥ṣṇáje* „aukštyn versmę pramušė jėga, net tvirtąją perskėlė uolą <...>. Įžambiai versmę pramušė čionai, paleido lietis versmę Gotamai ištroškusiam“. Dar (V.32.1): *mahā́ntam indra párvataṁ ví yád váḥ sr̥jó ví dhā́rā* „didžiulę, Indra, uolą kai atvėrei, paleidai srūt tėkmes“[13]. Vedų *párvata* šiaip jau yra ‘kalnas’, dažniausiai ‘akmeninis kalnas’, todėl ir ‘uola’ ar net ‘akmuo’[14].

***

Tiesa, išmušdami iš uolos vandenį lazdos griebiasi ir kiti dievai. Gastonas Bašliaras mums primena, kad ir senovės graikų „Poseidonas sviedžia trišakį, kuris įsminga į uolą. Jį ištraukus, ištryško trys srovės, tapusios Lerno šaltiniu. Kaip matome, šaltinių atradėjo lazdelė turi gan seną istoriją!“[15] Taigi, lazdą, kuria sudavus uolon pasilieja versmė, vaizduotės meistras G. Bašliaras prilygina, viena vertus, Poseidono trišakiui, o kita vertus, – „lazdelei“ (virgulei), kuria ieškoma požeminės gyslos (srovės) šuliniui kasti. Prisiminkime dar vieną to paties tipo (ATU 613) lietuvių pasaką, kurioje žmogus *turėjo apreiškimą nuo Perkūno. Žynys buvo, daug žinojo. Buvo jam nuo Perkūno pasakyta, kaip reikia rasti vandenį, kad kokiam mieste nėra.*[16] Vis dėlto mūsų „žynį“ pamoko rasti vandenį būtent Perkūnas.

Poseidonui, nors vandenų bei vandenyno dievui, ir pačiam būdingas ne vienas „perkūniškas“ bruožas bei epitetas: jis ir žemės drebintojas, motinos Žemės sutuoktinis, ir t. t. Jie mena vieną iš Poseidono žygdarbių, kurio paminėjimas Ovidijaus „Metamorfozėse“ (VI.75–77) pasižymi visais esminiais mūsų nagrinėjamo vaizdinio dėmenimis:

> Dievas plačių vandenų stovėdamas tridančiu kietą
> Uolą užgauna ir ten, kur užgavo, iš jos pasilieja
> Tyro vandens versmė.[17]

Senovės Graikijoje Poseidonas buvo ne vienintelis taip pasielgęs – panašiai darė Euripido bakchantės (704–710):

1 BsOPS: 115, Nr. 53.
2 Balys 2002: 424–425, Nr. 527; žr. Razauskas 2023c: 18.
3 UKT: 12, Nr. 6.
4 LKŽ XVII: 487.
5 Balys 1998: 58, Nr. 543 d.
6 BsRR: 597–598; BsR I: 436–437.
7 BsLPĮ I: 76, Nr. 20.
8 BsLPĮ II: 49–51, Nr. 16; plg. BsOPS: 122–123, Nr. 59.
9 ЧбнМИ II: 239–240, Nr. 64.
10 West 2007: 253.
11 Топоров 1967: 91.
12 Monier-Williams 1899: 55.
13 Žr. Елизаренкова 1999: 179.
14 Grassmann 1872: 791; Monier-Williams 1899: 609; MrhKEWA II: 228; smulkiai ir nuodugniai apie šį žodį žr. Елизаренкова 1999: 173–187.
15 Bachelard 1993: 263.
16 DvPSO: 138, Nr. 33; žr. Razauskas 2024: 25.
17 Ovidijus 1979: 145.

Į akmenį tirsu paleidžia kai kuri,
Ir išsiveržia iš akmens gaivus vanduo.
Kita į žemę smeigia savo krivūle,
Ir dievas [Dionisas] ją pagirdo almančiu vynu.
O tos, kurioms arčiau širdies balta puta,
Pravirbina pirštu dirvoną, ir iš ten
Ištrykšta pienas.[18]

Tirsas – lazda, apvyta gebenėmis bei vynuogienojais, eglės kankorėžiu papuoštu galu. Iš uolos pratryškusi versmė – apskritai vienas iš būdingų Dioniso „stebuklų“, ar apsireiškimų[19].

Senovės Graikijoje dar ir Atėnės globotinė Atalantė yra smogusi ieties smaigaliu uolon, iš kurios kaipmat pasiliejusi versmė[20]. Šiuo atveju lazdą atstoja ietis.

Mūsų eros pradžioje Romos imperijos kariuomenėje paplitęs Irano kilmės mitraizmas pasakoja apie tai, kaip pasaulio pradžioje piktoji dvasia buvo užleidusi ant žemės visuotinę sausrą ir išdžiovinusi visus šaltinius, tačiau pergalingasis Mitra „paleido savo strėles uolon, ir iš uolos ištryško gyvo vandens versmė“, atgaivinusi ir išgelbėjusi pirmuosius žmones[21]. Kad gyvo vandens – suprantama, nes tai iš sąstingio paleistas lietis, tekantis vanduo. Lazdą čia atstoja strėlė – irgi, beje, vienas iš būdingų Perkūno ginklų.

Paskui šį mitinį įvykį ir jo atvaizdus mitraizmo mene krikščionių dailininkai pasitelkė kaip pavyzdį atitinkamam Mozės „stebuklui“ pavaizduoti, ir „strėles į uolą šaudantis Mitra pavirto Moze, paleidusiu vandens versmę iš Horebo kalno“[22]. Pastebėkime, jog Mitros strėles kaip tik atstoja Mozės lazda, kurią Karlas Gustavas Jungas, beje, prilygino „išlaisvinančiam žaibui“[23], taigi – Perkūno ginklui.

***

Turimas omenyje Išėjimo knygos 17-as skyrius, taip ir pavadintas – „Vanduo iš uolos“ (1–6):

> Iš Sino dykumos visa izraeliečių bendrija keliavo sustodami, kaip Viešpats vedė. Jie apsistojo Refidimuose, bet čia nebuvo vandens žmonėms atsigerti. Žmonės barėsi ant Mozės ir sakė: „Duok mums vandens gerti!“ Mozė jiems atsakė: „Ko jūs mane barate? Kam gi mėginate Viešpatį?“ Betgi čia žmonės troško be vandens ir murmėjo prieš Mozę, sakydami: „Nejau išvedei iš Egipto troškuliu nužudyti mus ir mūsų vaikus, ir mūsų galvijus?“ Mozė šaukėsi Viešpaties ir sakė: „Ką aš turiu daryti su šia tauta? Dar truputį, ir jie ims mane akmenimis mušti.“ O Viešpats tarė Mozei: „Eik ir atsistok prieš žmones. Pasiimk su savimi keletą Izraelio seniūnų, laikyk rankoje lazdą, kuria sudavei į Nilą, ir eik. Tikėk manimi, aš stovėsiu ten prieš tave ant uolos prie Horebo. Suduok į uolą, ir ištekės iš jos vanduo žmonėms atsigerti“. Mozė Izraelio seniūnų akivaizdoje taip ir padarė.

Vaizdinys Biblijoje svarbus, nesyk pasikartojantis ir noriai prisimenamas, pavyzdžiui, Skaičių knygoje (20.2–11):

> Bendrija neturėjo vandens. Todėl jie susibūrė prieš Mozę ir Aaroną. Žmonės ginčijosi su Moze, sakydami: „Verčiau mes būtume žuvę, kai mūsų giminės žuvo Viešpaties akivaizdoje! Kodėl atvedėte Viešpaties bendriją į šią dykumą mums ir mūsų galvijams numirti? Kodėl išvedėte mus iš Egipto, kad atvestumėte mus į šią baisią vietą, kur nėra nei grūdų, nei figų, nei vynmedžių, nei granatmedžių? Nėra net vandens atsigerti!“ Mozė ir Aaronas, paėję nuo bendrijos prie Susitikimo palapinės angos, parpuolė kniūbsti. Jiems pasirodė Viešpaties šlovė. Viešpats kalbėjo Mozei, tardamas: „Paimk lazdą, surink bendriją, tu ir tavo brolis Aaronas, ir, jiems matant, įsakykite uolai duoti vandens. Taip jūs duosite jiems vandens iš uolos ir pagirdysite bendriją ir jų galvijus.“ Mozė tad paėmė lazdą, buvusią Viešpaties akivaizdoje, kaip jis buvo jam įsakęs. Mozė ir Aaronas surinko bendriją ties uola ir jiems tarė: „Klausykitės jūs, maištininkai! Argi gausime jums vandens iš šios uolos?“ Tada Mozė pakėlė ranką ir sudavė du kartus lazda į uolą. Pasipylė vandens srautas, atsigėrė bendrija ir jų galvijai.

Lietuviškai būtų tiksliau ne „pasipylė“, o *pasiliejo*. Ar bent kaip Algirdo Jurėno vertime (Sk 20.11): „Pakėlęs ranką, Mozė du kartus sudavė į uolą savo lazda. Tada išsiliejo daug vandens, ir bendruomenė gėrė su savo gyvuliais.“[24]

Pakartoto įstatymo knygoje (8.12–15) Viešpats Mozei primena:

> Kai tu būsi sočiai pavalgęs, būsi pasistatęs gerus namus ir juose gyvensi, kai tavo galvijų bandos ir avių kaimenės bus padaugėjusios, tavo sidabras ir auksas bus pagausėję, ir visa, kas tau priklauso, bus suklestėję, tuomet saugokis, kad tavo širdis neišpuiktų, užmiršdama Viešpatį, savo Dievą, išvedusį tave iš Egipto žemės, iš vergijos namų, vedusį tave per plačią ir baisią dykumą, pilną ugningų žalčių ir skorpionų, – išdegusią ir be jokio vandens žemę, – davusį tau vandens iš titnago uolos.

Nehemijo knygoje (9.15) maldingai prisimenama: „Jiems alkstant tu parūpinai duonos iš dangaus, o jiems trokštant atsiuntei vandens iš uolos.“ Psalmyne (78.15–16, 20): „Jis perskėlė uolą dykumoje ir davė jiems apsčiai vandens tarsi iš bedugnės. Jis paliepė upeliams trykšti iš uolos ir leido vandenį srautais. <...> Tiesa, jis taip sudavė į uolą, kad ištryško vanduo ir tekėjo srautais.“

Beje, ar tik ne čia pirmąsyk pasakyta, kad Mozė ne šiaip tik sudavė į uolą, bet ją perskėlė. Paskui tai nebepamirštama.

Toliau (Ps 105.41): „Jis atvėrė uolą, ir ištryško vanduo, – lyg upė tekėjo per dykumą.“ Dar (Ps 114.7–8): „Drebėk, žeme, nuo Viešpaties Artumo, nuo Jokūbo Dievo Artumo, kuris paverčia uolas vandens tvenkiniais, titnagą – tekančiais šaltiniais.“ Išminties knygoje (11.4) vėl: „Kai ištrokšdavo, jie šaukdavosi tavęs, ir buvo jiems duota vandens iš aukštos uolos, iš kieto akmens jų troškuliui numalšinti.“ Izaijo knygoje (48.21): „Troškulio jie nekentėjo, kai vedė juos per sausas dykynes. Vandeniui ištrykšti iš uolos jis liepė – praskėlė uolą, ir tryško vandenys.“

Krikščionims iš uolos išskelta versmė „gali simbolizuoti Eucharistiją, kaip buvo persmeigtas nukryžiuoto Kristaus šonas (nors taip pat reiškia ir pačią Evangeliją, atgaivinančią tikinčiuosius)“[25]. Visų pirma, matyt, remiantis apaštalu Pauliumi, pasakiusiu (1 Kor 10.1–4): „Noriu, kad žinotumėte, broliai, jog visi mūsų protėviai <...> valgė to paties dvasinio maisto ir visi gėrė to paties dvasinio gėrimo. Jie gėrė iš dvasinės juos lydinčios uolos, o ta uola buvo Kristus“. Numanytina, kad dvasinę prasmę šis vaizdinys turėjo ir kitose tradicijose, ne tik krikščioniškoje.

Mozės išskelta iš uolos versmė – ne vienintelis šio archetipinio vaizdinio atvejis Biblijoje. Antai Pakartoto įstatymo knygoje (32.13) Dievas Jokūbą „maitino jo laukų derliumi, duodamas jam čiulpti medaus iš jo uolų ir alyvmedžių aliejaus iš jo akmenuotos žemės“ (‘suakmenėjusi žemė’, kaip pamename, – viena iš lietuvių žodžio *uola* reikšmių); arba, sulig Algirdo Jurėno vertimu, „leido jam čiulpti medų iš uolos ir aliejų iš titnaginės uolos“[26]. „Aliejaus iš uolos“ vaizdinys verčia prisiminti Pradžios knygos sakinį (28.18) apie Jokūbą, naktį padėjusį galvą ant akmens ir susapnavusį Dievą: „Atsikėlęs anksti rytą, Jokūbas paėmė akmenį, kurį buvo pasidėjęs po galva, pastatė jį kaip paminklą ir užpylė ant jo viršaus aliejaus.“ *Aliejumi aplietas*, taigi, aliejumi varvantis akmuo irgi mena iš uolos *pasiliejusį aliejų*.

Jobas štai kaip prisimena savo buvusį laimingą gyvenimą (Job 29.2–6): „O, kad būčiau kaip kadaise, praėjusiais mėnesiais, kaip dienomis, kai Dievas mane globojo! Kai švietė jo lempa virš mano galvos ir jo šviesoje ėjau per tamsą; kai buvo mano žydėjimo dienos ir Dievas saugojo mano palapinę; kai visagalis dar buvo su manimi ir mano vaikai dar supo mane; kai mano kojos būdavo plaunamos piene ir iš uolos man tekėjo srovės aliejaus!“

Pažymėtina: biblinis *laimės* įvaizdis – tas pats *liejimasis*, kaip lietuvių![27]

Vaizdinio esmę – *sutvėrimo* ir *ištvėrimo* priešpriešą, sąstingio tirpdymą – mena ir Juditos knygos sakinys (16.15): „Kalnai bus pajudinti nuo pamatų tarsi vanduo; tau žvilgtelėjus tirps uolos tarsi vaškas.“ Tirpstantis vaškas mums irgi jau girdėtas[28].

Galų gale įkvėptas dvasinis vaizdinys apdairiai įgauna net buitinį, ūkinį pritaikymą – virsta vandentiekiu, kaip Siracido knygoje (48.17): „Hezekijas įtvirtino savo miestą, įvesdamas į jo vidų vandenį, – geležiniais įrankiais prakirto uolas ir padarė vandens talpyklas.“

***

Lietuvių raštijoje, nuo pat pirmųjų raštų lietuvių kalba, šis vaizdinys – iš uolos pasiliejusi vandens versmė, tėkmė – irgi mielai prisimenamas bei kartojamas, bet kadangi pirmieji lietuvių rašytojai buvo kunigai, tai jis prisimenamas ne iš savų sakmių ir pasakų, o iš svetimų, atneštinių, biblinių. Martyno Mažvydo žodžiais (Ps 114.7–8):

18 Antikinės tragedijos 1988: 489; Sigito Narbuto vertimas. Vietoj „akmens“ galėtų būti „uola“, plg. angliškame vertime *rock* (AM: 76; žr. EliadeHR I: 364–365 ir kt.).
19 EliadeHR I: 363.
20 Гревс 1999: 300.
21 Cumont 1956: 137–138.
22 Cumont 1956: 228, žr. 196–197.
23 Jung 1980: 295.
24 ŠvR 2000: 169.
25 Metford 1983: 213; plg. Becker 1995: 287 ir kt.
26 ŠvR 2000: 227.
27 Žr. Razauskas 2014: 9–10 ir toliau; taip pat iš dalies 2022a: 13–20.
28 Razauskas 2022a: 19–20.

Nuogi veido Pono [Dievo] žemė padrebėjo, nuogi veido Dievo Jakobo, kuris pavertė uolą ing ežerą vandenų ir akmenį ing versmę vandenų; 1895 m. lietuviškos Biblijos žodžiais: *Uolę pavertė į vandenio ežerus ir akmenis į šulinius*; štai dar Jono Bretkūno „Postilė“: *Maižiešius [Mozė] melsdamasi perskyrė marias, item iš uolos išprašė vandenį*; Jokūbo Morkūno „Postilė“: *Iž sausų uolų vanduo tekėjo*[29] ir t. t.

Labai pamokomas atvejis: mitinis vaizdinys, perimtas iš svetimos tradicijos, laikomas šventu, didžiai prasmingu, vertu nuolat atminti, kartoti ir aiškinti, o tas pats mitinis vaizdinys savoje tradicijoje – beverčiu, beprasmiu, kuo greičiau užmirštinu tamsios liaudies prietaru. Štai ką reiškia išsižadėti savojo tikėjimo ir perimti svetimą.

Be to, kaip Romos Imperijos laikais šis Mozės „stebuklas“ pakeitė tą patį dievo Mitros padarytą „stebuklą“, taip naujojo tikėjimo kunigų mokomai lietuvių liaudžiai jis veikiausiai irgi atstojo tą patį „stebuklą“, puikiai žinomą iš tautosakos, kur jį atlieka dievas Perkūnas ar jo patikėtinis, kaip anas „apreiškimą“ gavęs žynys, kurio prišildytą vietą Mozė ir bus užėmęs.

Juolab pačioje liaudies tradicijoje, pavyzdžiui, Bažnyčios draustuose ir persekiotuose užkalbėjimuose, kur Mozė veikiausiai ir atsirado kaip savotiškas prisigerinimas bei pa(si)teisinimas vietoj nebegalimo minėti Perkūno. Antai užkalbėjime nuo gyvatės: *Urvine, negadink žmonių! Tegul tavo galybę atima keturi vėjai – šiaurinis, pietinis, vakarinis ir rytinis. Tegul tavo galybę atima Maižiešiaus lazda, su kuria iš akmens padarė vandenį* (Kupiškio r.); *Urvine, negadink žmonių! Tegul tavo galybę atima keturi vėjai – šiaurinis, pietinis, vakarinis ir rytinis. Tegul tavo galybę atima Maižiešiaus lazda. Kaip išdžiovino jūrą, tegul tavo galybę atima. Maižiešiaus lazda iš akmens padarė vandenį – tegul tavo galybę atima* (Rokiškio r.)[30].

Toje pačioje vagoje, susiliejus lietuviškiems ir krikščioniškiems intakams, randasi bažnytinių giesmių vaizdiniai apie Kristaus nukryžiavimą, kaip antai:

Saulė šviesi užsitemus,
Gailestį paduod visiemus.
Žemė, žemė visa sudrebėjo,
Uolos, uolos skaldytis pradėjo <...>

Ir juolab:

Saulė tuo kartu temti pradėjo,
Jėzui mirštančiam uolos skeldėjo.
Upė Ced[r]ono teka iš šono
Brangiausio mūsų Jėzuso pono.[31]

***

Lazda čia, kaip matyti (ir kaip jau galėjome įsitikinti ankstesniuose straipsniuose), nors būdinga, nėra būtina, todėl vietoj jos gali būti bet koks kitas tinkamas įrankis ar ginklas (nepamirština čia Nukryžuotojo šoną pradūrusi ietis) arba ji išvis neminima – svarbiausia, kad tvirtas akmuo, kieta uola būtų kaip nors pradaužta, perskelta, sutriuškinta, „sutirpdyta“ ir iš jos pasilietų tekantis skystis, paprastai vanduo.

Antai norvegų padavime Norvegijos karalius šventasis Olavas kartą laivu įplaukė į fjordą, o įgula jam pranešė, kad laive visai nebėra geriamo vandens, tad jis liepė priplaukti prie kranto ir, kadangi dėvėjo geležines pirštines, tiesiog ranka smogė į uolą, ir iš uolos pasiliejo tyras gėlas vanduo[32].

Ar tik ne panašūs vaizdiniai Vincą Pietarį buvo paskatinę atitinkamai aiškinti Lietuvos karaliaus Algirdo vardą, lenkų rašytą *Olgierd*, rusėnų *Олькъртъ*: „Yra lietuviškas žodis *[u]ola* – ‘skała’ (lenkų). Iš šito žodžio ir iš žodžio *kirsti*, *kertu* stoja sudėtas vardas kunigaikščio *Olkiert*. <...> Tokiu būdu Olgierdas – ne Algirdis ‘girdantis alumi’, bet *Ol-kiertis* ‘olas kertantis’.“[33] Taigi, *Uol-kertis* ar *Uol-kirtis*.

Latvių pasakoje kurpius pasislėpęs nugirsta žvėrių pokalbį, kuriame kiškis skundžiasi, kad „vandens nė viename miesto šulinyje nėra“, o vilkas pamoko: „Jei tik perskeltų į keturias dalis didįjį akmenį, kuris guli ant vandens gyslos miesto viduryje, tai vandens nebetrūktų.“ Tada kurpius „patraukė į miestą. Ten visi vaikščiojo nuliūdę. Jis ėmė klausinėti, kas jiems per bėdos. Taip ir taip, nė viename šulinyje vandens nesą, visi baigią nutrokšti.“ Galų gale:

> Kurpius tuojau paklausė: „Kur čia mieste tasai didysis akmuo? Nuveskite mane prie jo!“ Nuvedė. Kurpius tuojau sako: „Suskaldykite akmenį į keturias lygias dalis!“ Žmonės stojo prie darbo ir akmenį greitai suskaldė. Vos tatai padarė, šuliniai vandens prisipildė.[34]

29 LKŽ XVII: 487, 488; Mažvydo sakinį dar žr. XVIII: 802.
30 VtLU: 1499–500, Nr. 1179, 1180; pirmąjį dar žr. LTs V: 895–896, Nr. 9288.
31 KrŠRR: 254–257, Nr. 174.4 ir 175.3.
32 SFBL: 340, Nr. 59.1.
33 BsRR: 643, žr. 649.
34 LaPDŽ: 224.

Kartais gana jau anksčiau perskelto, skilusio akmens, iš (po) kurio teka versmė. Jau aptartą Stepono akmenį mitinėse Neries ištakose[35] primena toks gudų padavimas:

> *Ёсць крыніца, завеяца Шчапаны камень. Зверху над крыніцай невялікі камень. Так завеяца, бо камень расчапаны, а з яго цячэ крыніца.*[36]

Yra versmė, vadinasi akmuo Ščeponas. Virš versmės nedidelis akmuo. Taip vadinamas, nes akmuo perskeltas, o iš jo teka versmė.

Be to, kad šis Ščeponas – akivaizdžiai tas pats aptartasis Steponas (buvęs lie. *stepas* ar *stabas*), šiuo atveju čia esama vieno dabar mums svarbaus sąskambio, prie kurio aiškiai pritemptas akmens vardas: tai jo sąskambis su bendriniais žodžiais *шчапаны* ‘skeltas, skaldytas’, *шчапаць* ‘skelti, skaldyti’, *рас-шчапіць* ‘perskelti’. Taigi, pirminis akmens vardas pakeistas taip, kad būtų suprantamas kaip ‘skeltas, skaldytas akmuo’, juolab kad jis dar ir sakmėje paaiškintas dalyviu *рас[ш]чапаны* ‘perskeltas’. Ir kaip tik iš šito įskilimo liejasi versmė. Vadinasi, baltiškasis akmuo *stabas* nutautusiai gudo ausiai prarado prasmę, bet vaizdinio esmė liko atmenama, tad prie jos prisitaikyta iš naujo, kitaip, gudų kalbos priemonėmis.

Vaizdinys aptinkamas ir dainose. Pavyzdžiui: atskrido sakalas ir nutūpė ant žaliojo medelio,

Nuo žaliojo medelio
Ant balto akmenėlio.
Baltas akmuo persiskyrė,
Gilios marios išsipylė.[37]

Vietoj „persiskyrė“ būtų galima pasakyti „skilo“, o vietoj „išsipylė“ – „išsiliejo“. Beje, sakalas čia vėlgi gali būti suprantamas kaip Perkūno ar iš dangaus jo pasiųsto žaibo poetinis įvaizdis[38].

***

Vaizdinys pereina į autorinę poeziją ir čia pagaliau deramai interpretuojamas. Vytautas Kavolis knygoje „Sąmoningumo trajektorijos“ labai taikliai pritaiko jį, pasitelkęs Vinco Mykolaičio-Putino eiles:

> Ir nepriklausomoje Lietuvoje pakartotinai pastebimas vidinės laisvės trūkumas. Vincas Mykolaitis-Putinas 1922 m.:

Mes amžius urvuos lyg apjakę vergai iškalėjom,
Suskaldėm uolas ir išėjom į laisvę vergai.

Išorinė prievarta nugalėta, bet liko vidinė vergija:

Tik savo krūtinių lig šiolei praskelt negalėjom,
Kur glūdi į širdis įsmigę vaiduoklių nagai.[39]

Todėl, pasak Antano Miškinio, *reiktų apaugusias akmeniu širdis paskaldyti*[40]. Arba galima tikėtis, drauge su neįvardytų raštų autoriumi, jog pats *Perkūnas uolingas širdis sudaužys*[41].

Uolą, kurią perskėlus pasilieja gyvybės vanduo, atpažinus esant suakmenėjusią žmogaus širdį, akmeniu paverstą žmogų, tuomet ir lazda, kuria ta uola perskeliama, prilygs rykštei, kuria atkerimas akmeniu paverstas žmogus[42].

Simbolis, beje, tebėra perdėm gyvas ir veiksnus. Tai liudija vienos K. G. Jungo pacientės sapnas, išreiškiantis vidinį virsmą nuo psichinės ligos į pasveikimą, kuriame ji susapnavo save ligi pusės įsmukusią į žemę ir bepavirstančią negyva uola; ji iš paskutiniųjų sušuko pagalbos, ir tuomet pasirodė jos psichoterapeutas Jungas viduramžių burtininko pavidalu, palietė uolą burtų lazdele, uola skilo, o ji išėjo iš skilusios uolos sveika ir gyva; pats Jungas šią viduramžių burtininko lazdelę prilygina Perkūno žaibui ir, kaip jau užsiminta, biblinei Mozės lazdai[43].

Grįžtant Lietuvon, savotišku atsakymu į poetų nustatytą diagnozę galima būtų laikyti Bernardo Brazdžionio „Dar švis diena“ pirmąjį ir ketvirtąjį posmus:

Dar švis diena, dar ant žmonijos veido
Nėra mirties raukšlių, kurios naktin nutįs,
Ir ledas tirpsta nuo širdžių, ir šalnos
išsisklaido, –
Dar ne naktis, o Lietuva, dar ne naktis.
.....
Dar uolos skyla, tvanas vandenų dar kyla,
Užliedamas krantus ir nusinešdamas į gelmę
geležies
Grandinių sudrumstą klastos ir neteisybės tylą,
Nes tu, žmogau, gyventi dar veržies![44]

35 Plg. Razauskas 2022b: 33–37.
36 НПБП I: 231, Nr. 592.
37 LLD VI: 183, Nr. 198.
38 Razauskas 2018: 17.
39 Kavolis 1994: 316.
40 Miškinis 1991: 36.
41 LKŽ XVII: 490.
42 Žr. Razauskas 2023a: 47–51 ir toliau; taip pat 2023b: 54–60.
43 Jung 1980: 291–295.
44 Brazdžionis 1989: 508.

Lietuva čia norom nenorom susyja su dalyviu *už-liedamas* ir savaime įgauna dvasinį *pasiliejimo*, *liejimosi* bei *laisvės* atprasmį. O tirpstantis širdies ledas vėlgi iš esmės sutampa su skilusia uola, iš kurios pasilieja gyvybės vanduo. Kaip ir Balio Sruogos eilutėje: „Tirps ir ledas, tirps ir uolos, sujūruos verdenės!“[45] Kitaip tariant, pasilies versmės.

Dar štai viena iš B. Brazdžionio „Dviejų lietuviško pavasario akvarelių“ (pirmas ir trečias posmai):

Bus pavasaris. Brinks pumpurėliai.
Galvą svaigins apyniai.
Klaus jauni beržynėliai: Kodėlei
Snigo dar taip neseniai?
.....
Bėgs vanduo, prasiveržęs pro uolą,
Deimanto spurgais žėrįs,
Melsis ąžuolas dangui, it šv. Ignacas Lojola –
Dievo didysis karys.[46]

„Prasiveržęs pro uolą“ gali reikšti ir iš po uolos, ir tiesiog per skilusią, perskeltą uolą. O pavasaris savaime vėl mena atšilimą, tirpstantį ledą bei sniegą, kuriam prilygsta iš (po) uolos pasiliejęs gyvasis vanduo. Atsižvelgtinas ir ąžuolas – Perkūno medis.

Čia ir atitinkamos Kazio Bradūno eilutės:

Tegu lūpas išdžiūvusias vilgys
Amžinųjų šaltinių vanduo.
Jie ištryškę iš žemės krūtinės,
Ištekėję iš mano tautos,
Lyg pavasario pirmas griaustinis,
Sielai niekad nurimti neduos.[47]

Uolą atstojanti „žemės krūtinė“ čia mena pasaulio („žemės“) ir žmogaus („krūtinė“) jungtį, išorinio ir vidinio pasaulio jungtį, kurių vaikas kitoje eilutėje kaip tik yra tauta, tradicija – tarpininkas tarp išorinio medžiaginio pasaulio ir vidinio dvasinio žmogaus. Iš „tautos krūtinės“ pasiliejusios versmės mena Eucharistiją ir tuo tautai suteikia papildomą metafizinę tapatybę (*vox populi, vox dei*). O griaustinis, taigi Perkūnas, niekad nebeduos „nurimti“ – sustoti, sustingti į stabą, suakmenėti, vėl pavirsti negyva uola, iš kurios Jis sielos pavasarį išskėlė gyvą versmę – *laisvėn pasiliejusią Lietuvą*.

45 LKŽ XVIII: 741–742.
46 Brazdžionis 1989: 606.
47 Bradūnas 1990: 9.

NELIETUVIŠKŲ ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Bašliaras, Gastonas = Gaston Bachelard
Euripidas = Εὐριπίδης, lo. Euripidēs
Jungas, Karlas Gustavas = Carl Gustav Jung
Ovidijus = Publius Ovidius Naso
Toporovas, Vladimiras = Владимир Николаевич Топоров

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

AM = *The Ancient Mysteries, a Sourcebook: Sacred Texts of the Mystery Religions of the Ancient Mediterranean World*. Edited by Marvin W. Meyer. San Francisco etc.: Harper & Row, 1987.

Antikinės tragedijos 1988 = *Antikinės tragedijos: Eschilas, Sofoklis, Euripidas*. Vilnius: Vaga, 1988.

Bachelard 1993 = Gaston Bachelard. *Svajonių džiaugsmas*. Vilnius: Vaga, 1993.

Balys 1998 = Jonas Balys. *Raštai*, I. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Becker 1995 = Udo Becker. *Simbolių žodynas*. Vilnius: Vaga, 1995.

Bradūnas 1990 = Kazys Bradūnas. *Prie vieno stalo*. Vilnius: Vaga, 1990.

Brazdžionis 1989 = Bernardas Brazdžionis. *Poezijos jaunatis*. Vilnius: Lietuvos kultūros fondas–Sietynas, 1989.

BsLPĮ I–II = *Lietuviškos pasakos įvairios*, I–II. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993–1995.

BsOPS = *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

BsR I = Jonas Basanavičius. *Raštai*, I: *Straipsniai ir studijos*. Sudarė Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

BsRR = Jonas Basanavičius. *Rinktiniai raštai*. Paruošė D. Krištopaitė. Vilnius: Vaga, 1970.

Cumont 1956 = Franz Cumont. *The Mysteries of Mithra*. New York: Dover Publications, 1956.

DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Paruošė Bronislava Kerbelytė ir Klimas Viščius. Vilnius: Vaga, 1973.

EliadeHR I = Mircea Eliade. *A History of Religious Ideas*, I: *From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries*. Chicago: The University of Chicago Press, 1978.

Grassmann 1872 = Hermann Grassmann. *Wörterbuch zum Rig-Veda*. Delhi, 1999 (1872).

Jung 1980 = Carl Gustav Jung. *The Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton: Princeton University Press, 1980.

Kavolis 1994 = Vytautas Kavolis. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994.

KrŠRR = *Švintų rytų rytelį [Anelės Karmonienės iš Vidutinės k. pateikta tautosaka]*. Užrašė ir parengė Valdas Striužas. Vilnius: Saulės vėjas, 1995.

LaPDŽ = *Latvių pasakos: Deimanto žirgas*. Iš latvių kalbos vertė Vytautas Martišius. Vilnius: Vaga, 1979.

LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.

LLD I = *Lietuvių liaudies dainynas*, I: *Vaikų dainos*. Parengė P. Jokimaitienė. Vilnius: Vaga, 1980.

LTs V = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*. Medžiagą paruošė K. Grigas. Vilnius: Mintis, 1968.

Metford 1983 = John Metford. *Dictionary of Christian Lore and Legend*. London: Thames and Hudson, 1983.

Miškinis 1991 = Antanas Miškinis. *Rinktiniai raštai*, I: *Eilėraščiai*. Vilnius: Vaga, 1991.

Monier-Williams 1899 = *A Sanskrit-English Dictionary, etymologically and philologically arranged, with special reference to cognate Indo-European languages by Sir. Monier Monier-Williams*. New edition, greatly enlarged and improved with the collaboration of professor E. Leumann, professor C. Cappeller, and other scholars. Delhi: Motilal Banarsidass, 1999 (1Oxford University Press, 1899).

MrhKEWA II = Manfred Mayrhofer. *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*, II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1963.

Ovidijus 1979 = Ovidijus. *Metamorfozės*. Iš lotynų kalbos vertė Antanas Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1979.

Razauskas 2014 = Dainius Razauskas. Lietuviškoji laimės samprata. *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 3.

Razauskas 2018 = Dainius Razauskas. Daukanto *Perūnas*. *Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 5.

Razauskas 2020 = Dainius Razauskas. Sutvėrimas mintimi. *Naujoji Romuva*, 2020, Nr. 3.

Razauskas 2022a = Dainius Razauskas. Laisvės atžvilgiai: *pa(-si)leisti* ir *at(si)leisti*. *Būdas*, 2022, Nr. 2.

Razauskas 2022b = Dainius Razauskas. *Stabo* akmuo ir akmuo *stabas*. *Būdas*, 2022, Nr. 5.

Razauskas 2023a = Dainius Razauskas. Pavirsti akmeniu. *Būdas*, 2023, Nr. 3.

Razauskas 2023b = Dainius Razauskas. Akmeninė širdis. *Būdas*, 2023, Nr. 5.

Razauskas 2023c = Dainius Razauskas. Iš (po) uolos pasilieja versmė. *Būdas*, 2023, Nr. 6.

Razauskas 2024 = Dainius Razauskas. Perkūnui trenkus iš (po) uolos pasilieja. *Būdas*, 2024, Nr. 1.

SFBL = *Scandinavian Folk Belief and Legend*. Editors Reimund Kvideland, Henning K. Sehmsdorf. Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 1999.

ŠvR 2000 = *Šventasis Raštas, arba Biblija*. Naujas lietuviškas vertimas: iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė prof. dr. Algirdas Jurėnas. Duncanville, Texas: World Wide Printing, 2000.

UKT = *Utenos krašto tautosaka: Iš Utenos kraštotyros muziejaus rinkinių*. Sudarė Raimondas Garsonas ir Gražina Kadžytė. Utena: UAB „Utenos spaustuvė“, 2004.

West 2007 = Martin Litchfield West. *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

VtLU = *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės*. Parengė Daiva Vaitkevičienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.

Грейвс 1999 = Роберт Грейвс. *Мифы древней Греции*. Под редакцией и с предисловием А. Тахо-Годи, І. Москва: Прогресс-Традиция, 1999.

Елизаренкова 1999

НПБП I = *Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2: *Народная проза беларусаў Падзвіння*, І. Укладальнік У. А. Лобач. Наваполацк: Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, 2011.

Топоров 1967 = Владимир Николаевич Топоров. К реконструкции мифа о мировом яйце (на материале русских сказок). *Труды по знаковым системам*, III. Тарту: Тартуский государственный университет, 1967.

ЧбнМИ II = *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским*, II: *Малорусские сказки*. Санкт-Петербург, 1878.

A STREAM GUSHING OUT FROM A ROCK STRUCK BY A ROD

Dainius RAZAUSKAS

In several previous articles by the author on the mythical images of stagnation, of stopping, damming up of a flow, particularly by a huge stone (rock) or a pile of stones, also of turning into stone and petrification, were examined. Two latter articles, conversely, dealt with the mythical images of the tumbled or smashed-down rock and the free flow released. As the dammed-up flow symbolised obstruction, so the released flow, or stream, has very strong and widely known semantics of liberation and freedom, strictly opposite to petrification as an image of constraint. This time, directly continuing the two latter articles, the Baltic and comparative data are adduced and analysed which present the mythical image of a stream (spring, fount) gushing out from a rock struck by a rod. The agent of the deed differs (subject to the tradition and genre of the adduced text) from a god to a human hero who, nevertheless, retains some traits of the Thunder-god (Lith. Perkūnas). And, as in previous cases, so in this one too, corresponding mythical images imply a psychological sense of release and liberation.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

SENASIS LIETUVIŲ KARO ŠŪKIS

Virginijus SAVUKYNAS

Trumpas komentaras Dainiaus Razausko-Daukinto komentarui

1207 m., prieš pat šv. Kalėdas, lietuviai, keršydami už prieš dvejus metus sumuštą Žvelgaičio vedamą kariuomenę, surengė žygį į Turaidą. Gruodžio 25 d. užpuolė Kubeselę, ir jos bažnyčion įėjęs lietuvis, pamatęs, kad nėra ką pagrobti, ištarė „ba“, apsigręžė ir išėjo[1]. Taip ištiktukas „ba“ tapo pirmuoju užrašytu lietuvišku žodžiu.

Lietuvių kariai grobio rado kitur, taip pat į nelaisvę paėmė „daug moterų ir vaikų“. Tačiau grįžtančių namo jų laukė Livonijos ordino surinkta kariuomenė:

> Pagonys, pamatę, kad juos persekioja, ir su baime pajutę, kas jų laukia, pradėjo garsiai šaukti, kviesdami savuosius, ir atsigręžė prieš krikščionis. Krikščionys, neišsigandę nei jų riksmo, nei šauksmo, pasidavę Dievo malonei, su iškeltomis vėliavomis puolė *lettonus* ir guldė juos į kairę ir į dešinę, mūšis buvo atkaklus iš abiejų pusių.[2]

Atkreipkime dėmesį į paprastą detalę: išvydę priešą lietuviai ima šaukti, šaukia jie ir prieš mūšį, ir mūšio metu. Tai nieko nuostabaus – mūšiuose tuomet būdavo šaukiama. Žymiai keisčiau būtų, jei rašytiniuose šaltiniuose būtų primygtinai pabrėžiama, esą kaudavosi tylėdami.

Karo šūkius turėjo visos tautos. Jų paskirtis buvo dvejopa: tiek padrąsinti, sutelkti, įkvėpti saviškius, tiek išgąsdinti, įbauginti priešą. Tačiau ką būtent šaukdavo lietuviai prieš ar per mūšį, rašytiniai šaltiniai nesako. Nežinome, ką lietuviai šaukė ir šio mūšio metu. Tačiau galime iškelti hipotezę.

Ji atsirado ne tuščioje vietoje. Ją sužadino šiek tiek pratęstos Dainiaus Razausko-Daukinto įžvalgos labai įdomioje knygoje „Mitiniai vaizdiniai Donelaičio „Metuose“: Pastabos paraštėse“ (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016), kurios puslapiai toliau bus nurodomi skliaustuose.

Knyga tiesiog žaibuoja netikėtais pastebėjimais, kontekstais, išvadomis ir atskleidžia be galo turtingą „Metų“ kultūrinių kontekstų pasaulį. Atkreipsiu dėmesį į vieną iš jų, susijusį su šienapjūte, ir pamėginsiu paplėtoti vieną vienintelį jo dėmenį – šūksnį *valio*.

Lietuvių kalbos žodyno (LKŽ)[3] apibrėžimu, tai „šauksmas reiškiant džiaugsmą, pritarimą, pagyrimą“, pavyzdžiui: *Tris kartus valio daktarui! Valio! Valio! Valio!* (Mš). Šiandien tai įprastas šūksnis sporto varžybose, žmogų sveikinant su gimtadieniu, kokiu pasiekimu ir pan., jį sušunka ir Lietuvos kariai per oficialias ceremonijas bei paradus. Tačiau vargu, ar dažnas susimąsto, iš kur jis yra kilęs.

Aš intuityviai spėjau, jog tokią dabartinę žodžio *valio* vartoseną lėmė kuris nors XIX a. pabaigos ar XX a. pradžios mūsų kalbininkas, siekdamas pakeisti tuo metu įsigalėjusi rusišką *ura*. Tačiau atidesnis žvilgsnis parodė, jog tai ne naujadaras – šūksnis turi ir savo istoriją, ir labai įdomų semantinį lauką, kurį dabar verta aptarti.

D. Razauskas minėtoje knygoje atkreipė dėmesį į mitinį, metaforišką žmogaus gretinimą su augalu. Kaip augalas žmogus išauga iš žemės, pražysta, subrandina vaisių ir galiausiai nuvytęs vėl sugrįžta į žemę. Žmogaus-augalo (medžio, žolyno, javo) metafora žinoma antikoje, Senojo Testamento žydams ir plačiai pasaulyje ligi šiol. Pakankamai pavyzdžių pateikta D. Razausko knygoje, todėl nėra reikalo jų kartoti.

O žmogaus-augalo, žmogaus-žolyno metafora savaime atveda prie kitos situacijos – pjūties, kuri užtat tampa karo ir atvirkščiai, karas – pjūties metafora:

> *Virsta jauni bernužėliai*
> *Nuo priešų kardelių*
> *Taip, kaip po dalgiu rugeliai,*
> *Kertami brolelių.*

Mums dabar svarbios autoriaus primintos vadinamosios valiavimo dainos, kuriose „vertas dėmesio šiuo atžvilgiu ir „kariškas“ šūksnis *valio!*, tautosakoje būdingas tik pjūties dainoms, antai: *Man' dalgelė vieno plieno, / prisipjausim žalio šieno, / Valio, dalgele, / Valio, valio, valio*“; savo komentarą autorius užbaigia klausimu: „Bene iš pjūties dainų šis šūksnis ir bus patekęs į karių bei juos sveikinančiųjų lūpas. O gal atvirkščiai?“ (p. 156).

Šis klausimas ir yra šio trumpo straipsnio atspirties taškas.

1 Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė. *Livonijos kronikos*. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 52.

2 Ten pat, p. 53.

3 Internetinė prieiga <www.lkz.lt>, pavyzdžių santrumpos išsiskleidžia ant jų pastačius pelės rodyklę.

Ką daugiau galime pasakyti apie žodį *valio*? Lietuvių liaudies dainose esama daug refrenų: *rido*, *ralio* ir t. t. Paprastai jie laikomi neturinčiais reikšmės, todėl tolimesnių tyrinėjimų kelias būtų lyg ir beprasmis. Tačiau *raliavimo* dainos svarbios siekiant geriau suprasti *valiavimo* dainas.

Raliuoja piemenėliai, ganydami galvijus:

> *Ralio, dar ralio,*
> *karvytės mano.*
>
> *Ralio, dar ralio,*
> *aš jumis ganau.*
>
> *Ralio, dar ralio,*
> *aš jum varinėju.*
>
> *Ralio, dar ralio,*
> *šiandien dienelę*
>
> *Ralio, dar ralio,*
> *ir vakarėlį.*

Raliavimas susijęs su gyvulininkyste, raliuoja piemenėliai vaikai. O šieną pjauna daugiausiai jauni stiprūs vyrai.

Taigi, valiuoja stiprūs, pajėgūs vyrai – tie patys, kurie geriausiai tinka ir karui. O tai nors nedidelė, bet irgi svarbi sąsaja tarp abiejų šūksnio *valio* situacijų – pjūties ir karo. Dar daugiau sąsajų atskleidžia kai kurie kiti bendrašakniai žodžiai.

Valióti – tai ne tik pjūties dainas dainuoti, bet ir ‘galėti, pajėgti, įveikti’. Štai kokie LKŽ pateikiami pavyzdžiai: *Ar valiosi tokį galą šlubas nueiti?* (J. Jabl); *Eit pėkščia jau nevaliosiu* (Grš); *Jautį nori papjaut – nevalioja jį parmest* (Kbr); *Bėgte, rods, bėgsiu, jei nuvaliosiu, – jei netolims kelelis, jei nevingrios upelės, rasi nuvaliosiu* (TDrVII31); *Aš į Tilžę nenuvaliosiu [nueiti]* (K); *Ar nuvalioste [pjauti] tą lauką iki vakarynės?* (Kal).

Žodis *valiái*, pasak LKŽ, yra skirtas „smarkiam, intensyviam veiksmui nusakyti“: *Valiai visi bėgti* (J); *Mudu tuos pakus numetėva i valiai bėgt* (Slv); *Urėdas su bizūnu valiai dulkinti kelnes, ir aš pats tą mačiau* (Rs); *Nustvėrė ponaitis jį až kaklo ir valiai smaugt* (Jž). Taip pat „raginimui, skatinimui, įsakymui reikšti“: *Kad pradėjai, tai valiai!* (Dkš); *Tai mainysma, ar ką? – Valiai!* (Pj); *Jeigu vienas kitam tinkat, tai valiai – nieko nežiūrėkit [veskitės]* (Slm).

Nesunku pastebėti, kad žodžiai *valio*, *valioti* yra bendrašakniai su žodžiu *valià*. Pasak LKŽ, tai ‘gebėjimas apsispręsti, sąmoningai tikslingai atlikti vienus veiksmus ir susilaikyti nuo kitų’, taip pat ‘gebėjimas pasirinkti ir siekti tikslo’: *Valia yra žmogaus apsisprendimo galia* (FT); *Tvirtos, silpnos valios žmogus* (DŽ); *Geležinė (plieninė) valia* (NdŽ).

Tačiau žodis turi ir kitą reikšmės šaką – ‘valdžia, galia’: *Kieno jam duota tokia valia?* (Žem); *Būti kieno valioj* (NdŽ); *Iki aš gyvas, mano valia* (Dkš); *An ko turi valią, tą spaudžia* (Lbv); *Jie turi valią, tai jie daro, ką nori* (Jnk); *Aš vienas: ką aš noriu, tą darau – mano valia* (Skdt); *Aš savo valioj gyvenu* (Dglš); *Daug te neleisdavo niekur, pririštas prie ūkės, negi savo vãlioj gyveni* (Sb); *In savo kiemo neturi valios* (Lz).

Valia – ne tik vidinė asmens savybė, bet kartu ir kitiems turima, kitus siekianti valdžia. Taigi, valia – valdovo kompetencija. O valdovas, karo vadas kaip tik ir veda į mūšį sau pavaldžius karius.

Tiek vidinė galia, tiek išorinė valdžia ir valdovas, vadovaujantis karių būriui, – toks išryškėja šios šaknies žodžių semantinis laukas. Ir labai įdomu, kad žodis *valioti* yra išlaikęs kovos, kariavimo srities reikšmę – ‘įveikti, pergalėti, nugalėti’: *Vaikas vyrą nevalios* (K); *Tą nevaliosi, jis drūtas vyras* (N); *Ans su anu ejo grumties, bet nėkaip negalėjo ano valioti* (Klp); *Jaunas būdamas – keturis vyrus valiojau, paaugau – kalnus verčiau, o numiręs – po bažnyčią ejau* (jautis) (Prk); *Kol karalius karalių nuvalió[ja], daugel svietelio paklo[ja]* (D).

Taigi, nesunku numanyti ir šūksnio *valio* vidinę prasmę. Jis išreiškia pasitikėjimą savo jėga, galia, tikėjimą, kad priešas bus nugalėtas ir įveiktas. Jį tikriausiai ir šaukdavo lietuvių kariai, puldami priešą.

Nagrinėjami žodžiai yra kilę iš indoeuropiečiškos šaknies *u̯al-*, kurios apibendrinta reikšmė – ‘būti stipriam’[4]. Daugelyje indoeuropiečių kalbų ši šaknis siejasi su valdžia ir valdovu. O valdovas kartu buvo vyriausias karo vadas. Taigi, ir šūksnis *valio* veikiausiai iš karių perėjo žemdirbiams, o ne atvirkščiai. Be to, ankstyvaisiais viduramžiais Lietuvoje dauguma karių nebuvo profesionalai, užsiimdavę išimtinai kariavimu. Tai buvo tiesiog vyrai, tarp žygių dirbdavę įvairius ūkio darbus. Pjauti šieną – kaip tik vienas jų, jaunų ir pajėgių vyrų, darbų. Kaip tik tų, kurie ėjo į karo žygius. Ir šienaujama ne po vieną, o būriu, lygiai kaip ir einama į mūšį. Nenuostabu, kad tie patys vyrai šaukė uos pačius šūksnius tiek kariaudami, tiek dirbdami lauko darbus.

OLD LITHUANIAN WAR CRY: a brief commentary on Dainius Razauskas-Daukintas' commentary

Virginijus SAVUKYNAS

The traditional rallying cry of Lithuanian hay-cutting songs is “valio!” (hurrah!). Reviewing the root words, the author observes that they could express not only joy but also the determination to act decisively, to conquer. Cutting hay was the occupation of young men, exactly the kind of men who went on military campaigns, so perhaps farmers adopted this cry from soldiers, rather than the other way around.

4 Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München: Francke Verlag, 1959, p. 1111–1112; prieiga internetu: https://indo-european.info/pokorny-etymological-dictionary/.

Kauno Ąžuolynas. 1998 m. Arūno Baltėno nuotrauka

KAUNO ĄŽUOLYNO ISTORIJOS ATODANGOS

Vykintas VAITKEVIČIUS, Giedrius KULIEŠIUS

Kai 2022 m. pabaigoje Kauno Žaliakalnio bendruomenės „Žaliasis Ąžuolynas“ vadovė Laura Ramanauskaitė vieną iš šio straipsnio autorių pakvietė parengti paskaitą apie Ąžuolyną, niekas negalėjo numanyti, jog taip prasidės naujas ne tik šios nuostabios vietovės, bet ir šimtametės Kauno miesto istorijos tyrimas. Tuo pačiu metu tai kelionė į mūsų – Ąžuolyno vaikų – vaikystės pasaulį, kas šiems tyrinėjimams teikia džiaugsmo, dar daugiau prasmės.

Pirmą kartą keliame klausimą, kaip išliko Kauno Ąžuolynas – unikali miško sala mieste. Istorinis tyrimas ir kartografinių šaltinių analizė parodė, kad šiandien Žaliakalnyje išlikusi pagrindinė Ąžuolyno dalis ankstyvaisiais istoriniais laikais buvo Lietuvos didžiojo kunigaikščio, iš dalies bajorų nuosavybė. XVI a. antroje pusėje ši valda teko Šv. Kryžiaus bažnyčiai, nuo 1771 iki 1845 m. priklausė vienuoliams karmelitams. Tuo metu, kai Kauno miesto ir privačių savininkų valdomi miškai buvo masiškai kertami, vienuolių nuomininkai Ąžuolyno retmiškyje ganė ir šienavo. Nuo XIX a. antros pusės Ąžuolyną jau valdė Kauno miestas, jis palaipsniui tapo laisvalaikio ir pramogų vieta.

Antroji straipsnio dalis skirta istoriniame Ąžuolyno branduolyje esančiam Girstupio slėniui, kurį 1819–1823 m. pamėgo poetas Adomas Mickevičius. Surinkti duomenys rodo, jog šio slėnio dalis nuo Girstupio ir Gričiupio santakos iki vingio ties dabartine Tunelio gatve dar priešistoriniais laikais buvo laikoma šventviete, ką taip pat juto arba žinojo ir vėlesnės kartos.

Reikšminiai žodžiai: žemėvalda, Kaunas, Šv. Kryžiaus bažnyčia, Ąžuolynas, senosios šventvietės, Girstupis, Adomas Mickevičius.

Daugelį kartų jau girdėta ir skaityta, kad Kauno Ąžuolynas – senųjų girių reliktas – šiuolaikiniame mieste yra unikalus. Šiandien šis buvimas yra ir didžiausias jam tenkantis išbandymas. Statybos, miesto infrastruktūros kūrimas ir plėtra, intensyvus eismas, daugelis kitų gyventojų poreikių nedera (ir dažniausiai nėra derinami) su Kauno Ąžuolyno – buveinių apsaugai svarbios teritorijos (BAST) – apsauga. Rengiant gamtotvarkos planą, 2018 m. nustatyta, kad jau tik 37 ha Ąžuolyno medynų yra savaiminės kilmės, dar 10,6 ha įvairiu metu buvo žmogaus pasodinti. Tąkart Ąžuolyne iš viso suskaičiuota 618 vertingų medžių (522 ąžuolai ir 96 liepos); šių ąžuolų amžius svyravo nuo 100 iki 320 m., liepų – nuo 70 iki 145 m. (išsamiau žr. Karpuška ir kt. 2018; plg. Tauras 1989: 211–212).

Pirmą kartą autoriai žinių apie Ąžuolyną atidžiai ieškojo Kauno miesto, dekanato, vėliau gubernijos, tvirtovės istorijos šaltiniuose, taip siekdami rasti atsakymą į klausimą – jis iki šiol dar nebuvo keliamas, – kokiu nepaprastu būdu Ąžuolynas išliko iki mūsų dienų? Kodėl tuo metu, kai XVIII–XIX a. Kaune ir jo prieigose miškai kirsti, šiame retmiškyje buvo ganoma, šienaujama? O XIX a. antroje pusėje Ąžuolyno pietvakariniame pakraštyje įkurtas Miesto sodas su paviljonu, estrada ir atrakcionais; nuo XX a. pirmos pusės laisvalaikio ir pramogų vietų Ąžuolyne vis daugėjo. Šiandien jau ir pagrindinė 60,83 ha išlikusi Ąžuolyno dalis – tai miesto parkas medžių senolių paūksmėje.

ISTORINĖS KAUNO MIESTO RIBOS

Pirmoji originali Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto privilegija Kauno miestui, suteikta 1408 m., neišliko. Jos autentiškumo, turinio bei kiti susiję klausimai dar nėra galutinai išspręsti (išsamiau žr. Kiaupa 1981). Ankstyviausia iš išlikusių, jokių abejonių nekeliančių privilegijų Kaunui – 1463 m. Kazimiero privilegija lotynų kalba. Paskutinį kartą ji minima 1799 m. teismo procese, vėliau dingo; išliko tik tekstas, įrašytas į 1492 m. Aleksandro privilegiją (Kiaupa 1992: 9–10). Tyrimai atskleidė, jog dar Vytautas Kauno miestui ir miestiečiams kairiajame Nemuno krante buvo suteikęs 3 mylių pločio girios plotą Šešupės link. 1463 m. Kazimieras miestui ir miestiečiams

1 pav. 1797 m. Kauno miesto ir apylinkių topografinio žemėlapio (aut. Aničkovas) ištrauka: 1) Šv. Kryžiaus bažnyčios ir karmelitų vienuolyno pastatų kompleksas; 2) karmelitų vandens malūnas prie Girstupio; 3) riba tarp Šv. Kryžiaus bažnyčios (karmelitų) ir Kauno miesto; 4) Šv. Kryžiaus bažnyčios (karmelitų) vėjo malūnas (jo vieta?) ir ten pat ant ribos su Kauno miestu buvęs 1767 m. ribonės atminimo stulpas (Karo istorijos archyvas Maskvoje, f. 846, ap. 16, b. 22047; skaitmeninė kopija saugoma KRVA)

padovanojo Skavais[1] (orig. *Скавы*) vadinamą lauką ir pievą ganyti nuo miesto iki Girstupio. Į plotį ši vietovė driekėsi nuo Nemuno iki kalvos prie Neries[2] (Kiaupa 1992: 21–22; 2010: 137).

XVI–XVII a. Kauno miesto ribų planai, deja, neišliko. Apie 1600 m. buvo sukurta žymioji Tomo Makovskio graviūra, jai artimo vaizdo vaizdo variantą vėliau paskelbė Jokūbas Kopmajeris (Jacob Koppmayer). Seniausi Kauno planai datuojami XVIII a. vidurio–antros pusės laikotarpiu. Būdinga, kad, tolstant nuo senamiesčio, visų jų kartografinis tikslumas mažėja, o vaizduojant rytines miesto apylinkes už Šv. Kryžiaus bažnyčios, jo ir visai nelieka (žr. Pilypaitis 1968; Miškinis, Baliulis 1986: 126–135; Lukšionytė-Tolvaišienė 2007; Kiaupa, Glemža 2023: 5 pav.; Šlinkšys [be m.]).

Girstupio – Nemuno dešiniojo intako – tėkmė Kauno miesto pietrytine riba buvo iki XVI a. viduryje įvykusios Valakų reformos. Tada prie Girstupio faktiškai šeimininkauti pradėjo Šv. Kryžiaus bažnyčios klebonas, o nuo 1771 iki 1845 m. – vienuoliai karmelitai. Dar 1510 m. Kauno miestietė Darata Nabienė šioje vietovėje fundavo Šv. Kryžiaus bažnyčią, kuri neilgai trukus buvo pastatyta (išsamiau žr. Kamuntavičienė, Lūžys 2019)[3]. D. Nabienė aprūpino kleboną: užrašė mūrnamį su priklausiniais Rotušės aikštėje ir sklypą prie Marvos upelio, tačiau prie Girstupio ji, ar veikiau Kauno magistratas, skyrė tik vietos bažnyčiai statyti (išsamiau žr. VUB f. 214–196: 3v).

Kauno Šv. Kryžiaus bažnyčios ir daug vėliau šalia įsikūrusio karmelitų vienuolyno archyvas yra išsklaidytas, šiandien jo dokumentų saugoma daugelyje bibliotekų, archyvų Lietuvoje ir Lenkijoje. Tačiau 1656 ir 1716 m. nurašytos Šv. Kryžiaus bažnyčios fundacijos ir kai kurie kiti dokumentai leidžia manyti, kad apie 1550 m., vykstant Valakų reformai, Šv. Kryžiaus bažnyčiai išlaikyti 4 valakus skyrė Kauno miestas, 5 – Žygimanto Augusto valia, generalinis revizorius Petras Chvalčevskis. Prie fundacijos taip pat prisidėjo bajorai Petrašевičiai[4], ir taip atsirado prie Šv. Kryžiaus bažnyčios esančių didelių žemės, ganyklų ir miško valdų branduolys (LMAVB f. 273–241: 4–4v; plg. VUB f. 5–f.95–27538: 1). Vėliau dar buvo gautas valakas žemės prie Girstupio žiočių, kurį 1553 ar 1554 m. Žygimantas Augustas dovanojo Kauno stačiatikių Visų Šventųjų cerkvės popui (AVK 1880: 17–18, 21–23; plg. VUB f. 214–230: 2; Puzinas 1929: 10).

XVII ir ypač XVIII a. Šv. Kryžiaus bažnyčios klebonas dėl valdų ribų teismuose ginčijosi ir su Kauno miesto atstovais, ir su jėzuitais, kuriems priklausė Kaunakiemis į pietus nuo Girstupio. Bet 1767 m. rugpjūčio 20 d. Karpasijos vyskupas, Baltarusijos sufraganas Feliksas Tovianskis, Šv. Kryžiaus bažnyčios kamendorius Steponas Fedaravičius, Kauno parapijos klebonas Pranciškus

1 Istoriografijoje įsigalėjusi tokia vietovardžio forma, tiksliau būtų rašyti *Skovai*.

2 Tikriausiai ši vėlesniuose dokumentuose vadinama Antakalniu.

3 Mūrinė, gotikinė, pagrįstai manoma, kad buvo panaši į Šv. Gertrūdos bažnyčią.

4 Manytina, iš Petrašiūnų.

2 pav. 1767 m. nustatytų Šv. Kryžiaus bažnyčios valdos ribų rekonstrukcija. V. Vaitkevičiaus brėžinys (žemėlapio pagrindo duomenys: OSM – OpenStreetMap)

Mykolas Pranckevičius pagaliau susitarė su Kauno miesto vaito Stepono Glembockio vadovaujamais burmistrais, tarėjais, kitais atstovais ir rūpestingai atribojo Šv. Kryžiaus bažnyčios valdas. Beje, kampinis kapčius prie Gričiupio, po senu ąžuolu, jau buvęs, todėl jį reikėjo tik atnaujinti (VUB f. 5–f.123–31367/20: 12–12v)[5]. Šiam istoriniam įvykiui atminti maždaug tarp dabartinių Spaustuvininkų ir A. Mickevičiaus gatvių, kur kitados už Kauno miesto ribos būta Šv. Kryžiaus bažnyčiai priklausančio vėjo malūno, ant pastarojo pamatų, buvo liepta išmūryti stulpą (orig. *kolumno*) ir jame įmūryti marmuro plokštę su įrašu: „Siena tarp Jo Karališkos Mylistos Kauno miesto ir šv. Kryžiaus bažnyčios klebonijos. Tūkstantis septyni šimtai šešiasdešimt septintieji metai“ (VUB f. 5–f.123–31367/20: 14) (1 pav.).

Palyginus Kauno miesto ir Šv. Kryžiaus bažnyčios valdos ribų aprašymą su 1843 m. Kauno gubernijos ribų ir žemėvaldos žemėlapiais (LVIA f. 526, ap. 7, b. 2513; b. 5428), 1855 m. Kauno miesto miško dalies planu (KTUB Zm 2390), 1860 m. Petrašiūnų ir Amalių valdų žemėlapiu (LVIA f. 526, ap. 7, b. 2522), šias ribas jau galima brėžti ant šiuolaikinio žemėlapio. Jas tikslinant ypač svarbus geoinformacinės programos QGIS aplinkoje koordinuotas detalus 1847 m. Kauno miesto planas su karmelitų valdoje projektuojama Naujojo miesto dalimi (LVIA f. 526, ap. 7, b. 908)[6] (2 pav.).

VIENUOLIŲ KARMELITŲ VALDA IR JOS LIKIMAS

1767 m. atribota ir atitinkamai įteisinta Šv. Kryžiaus bažnyčios valda apėmė apie 80 ha dydžio plotą Nemuno dešiniajame krante, smėlingame slėnyje su dirbamais laukais, ganyklomis ir pušynais. Dar apie 160 ha miško su ganomomis pievomis buvo ant molingos aukštutinės Nemuno terasos ir jos šlaituose. Pastaroji valdos dalis – Ąžuolynas – šiaurės rytuose siekė Gričiupį, o rytinis aukštumos šlaitas leidosi į Girstupio slėnį. Neilgai trukus prasidėjo vienuolių karmelitų derybos su Kauno magistratu, nes pastarasis Senamiestyje esančią karmelitų valdą su medine bažnytėle būtinai norėjo paimti miesto naudai ir mainais jiems perleisti mūrinę Šv. Kryžiaus bažnyčią su mums jau pažįstama užmiesčio valda: ariama žeme, mišku ir jame esančiomis pievomis (*za Kosćiol murowany*, *Ziemię oromą, oraz za Las i w nim Łąki*). 1771 m. sausį Stanislovas Augustas šį sandorį patvirtino, į Kauno žemės teismo knygas jis buvo įrašytas gegužę ir dar tais pačiais (kai kurių autorių teigiama, kad 1772 m.) karmelitai persikėlė prie Šv. Kryžiaus bažnyčios, neilgai trukus pradėjo vienuolyno statybas (išsamiau žr. LMAVB f. 273–241: 18–18v; plg. Smora 1914: 197; Puzinas 1929: 10).

5 Tokia neįprasta yra šio dokumento originali signatūra. (Aut. past.)

6 XIX a. antroje pusėje ties Kauno miesto istorine riba stat tvirtovės centrinį (rytų) įtvirtinimą, Gričiupio vaga prie dabartinio KTU studentų miestelio (ties Studentų g.) buvo žymiai pakeista, užpiltas visas upelio slėnis. Tačiau ir šioje vietoje rekonstruotų Šv. Kryžiaus bažnyčios valdos ribų paklaida neturėtų viršyti 20–30 m.

Vienuoliai karmelitai buvo bajoriškos kilmės, išėję mokslus, kai kurie – pabaigę Vilniaus universitetą. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į faktą, jog kunigų ir brolių šiame vienuolyne nuolat gyveno vos keletas (išsamiau žr. Jaramičius 2018: 30–44). Taigi, 1831 m. erdviose vienuolyno patalpose Rusijos administracijos valia buvo įkurta ligoninė sergantiems cholera. Po epidemijos keturi paskutiniai vienuoliai sugrįžo, tačiau nuo 1836 m. vienuolyno patalpose jau nuolat veikė karo ligoninė. 1843 m. bažnyčioje nustota laikyti pamaldas, o 1845 m. numirė paskutinis vienuolis karmelitas (Гуковскій 1904: 62; Puzinas 1928: 14–15; 1929: 10).

Kol kas pasisekė rasti labai nedaug duomenų apie tolesnį karmelitų valdos likimą. Atrodo, kad uždarius vienuolyną karmelitų jurisdika tapo Rumšiškių valstybinio dvaro dalimi; 150 dešimtinių dydžio (apie 163 ha) Ąžuolynas – Šv. Kryžiaus bažnyčios, vėliau – karmelitų miškas[7] – tuo metu priklausė Kauno girininkijai, bet Aleksandras Polujanskis jį kartu su Eigulių, Kleboniškio, Petrašiūnų miškais ir dalimi Karmėlavos miško taip pat vadino Rumšiškių girios dalimi (Полујański 1854: 130–131).

1857 m. Ąžuolynas – Kauno gubernijos valstybinė Šv. Kryžiaus eiguva (*Святокржижская лесная дача*) – buvo 171 dešimtinių, 1500 kvadratinių sieksnių dydžio (apie 190 ha ploto), joje vyravo eglės, taip pat augo ąžuolai, alksniai ir liepos (LVIA f. 525, ap. 10, b. 302: 68). 1862 m. ji kartu su kitomis Kauno girininkijos eiguvomis paminėta bene paskutinį kartą (*Свято-Крижская Подуховная дачъ* – LVIA f. 525, ap. 6, b. 618: 174–174v).

XIX a. 7-ajame dešimtmetyje Kauno miestas sumanė 215,51 dešimtinių (apie 235 ha) dydžio ganyklų dalį, su 4222 rub. ir 30 kap. priemoka, išmainyti su valstybės turto iždu į tokio pat dydžio buvusią karmelitų jurisdiką, kurioje norėta plėsti miestą. Šis sandoris buvo patvirtintas 1867 m. ir atvedė prie 1871 m. patvirtinto naujo Kauno miesto plėtros plano (išsamiau žr. Ковенская 1893: 262–263; Гуковскій 1904: 74).

Kokia buvo tolesnė Ąžuolyno istorijos raida, duomenų dar labai trūksta. Tačiau žinoma, kad 1870 m. Kauno Dūma priėmė sprendimą Ąžuolyno pietvakarinėje dalyje įkurti vieną iš Miesto sodų ir 1872 m. gegužės 30 d. (naujuoju stiliumi – birželio 11 d.) aukštumoje, nedidelėje aikštelėje, kur jau buvo pastatytas medinis išskirtinės

3 pav. 1907 m. generalinio Kauno tvirtovės plano ištrauka (brėžinys ant 1890–1900 m. laikotarpio topografinio žemėlapio): 1) centrinis (rytų) tvirtovės įtvirtinimas (šioje vietoje buvo užpilta Gričiupio vaga ir visas slėnis); 2) 7-oji baterija; 3) įtvirtinimo ir baterijos vietoje iškirsto miško riba; 4) Aukštųjų Šančių kaimo plėtros į Ąžuolyną šiaurinis taškas (skaitmeninė kopija iš Mariaus Skerniškio rinkinio)

architektūros pastatas, miestiečiai surengė imperatoriaus Petro 200-ųjų gimimo metinių šventę, o kalną šiam įvykiui atminti pavadino Petro vardu (Заметки 1874: 236). 1880 m. sausio 16 d. (sausio 28 d.) miestas perdavė šią vietovę prižiūrėti ir naudoti visuomeninei Sodininkų draugijai, kuri nelengvai, tačiau žingsnis po žingsnio ėmėsi įgyvendinti naujus sumanymus (išsamiau žr. Горбачевскій 1903: 98–100). Apskritai Petrakalnį ketinta urbanizuoti (žr. Ambraškienė, Girčytė 2007: pav. 7), tačiau projektui, matyt, pasipriešino tvirtovės vadovybė, kuri neilgai trukus čia pati suformavo didelį sklypą savo reikmėms.

Algirdas Brukas, studijos apie Kauno miškų istoriją autorius, kalbėdamas apie XIX a. laikotarpį, suformulavo ir mūsų nagrinėjamai temai svarbius teiginius. Pirma, A. Bruko žodžiais tariant, laikotarpis nuo baudžiavos panaikinimo iki Pirmojo pasaulinio karo visoje Lietuvoje, o ypač Kauno apylinkėse, buvo bene sparčiausio miškų mažėjimo metas. Tai daugiausia lėmė faktas, jog dvarininkų ir bendruomenių valdomi miškai virto dirbama žeme (Brukas 2011: 82). Antra, Kauno tvirtovės interesai esą padėjo išsaugoti ne tik Užnemunėje buvusių girių likučius, bet ir Žaliakalnio bei Aukštųjų Šančių ąžuolynus (Brukas 2011: 81). Trečia, kadangi tuo metu miškuose buvo leidžiamas (ar tik iš dalies ribojamas) galvijų ganymas, tankiau apgyvendintose vietose jie buvo

7 *Zawierają znaczną część budulcu wielkiego* – žymią šio miško dalį sudarė didelėms statyboms tinkama mediena.

4 pav. Kauno Naujamiestis, Žaliakalnis, Ąžuolynas ir Vytauto kalnas. 1919 m. rugpjūčio 6 d. iš 650 m aukščio fotografavo lakūnas Petras Hiksa ir oro žvalgas Živatovas. 1) Ąžuolyno laukymė – būsimo stadiono vieta; 2) Istorinė riba tarp Kauno miesto (laukai kairėje) ir Šv. Kryžiaus (karmelitų) bažnyčios (Ąžuolynas dešinėje; išilgai šios kraštinės netrukus bus nutiesta Vydūno alėja) (KTUB Atv 8706(3))

labai išretėję ir daug kur buvo susiformavusios dirvonuojančios aikštės. „Išretėjęs ir gausus aikščių buvo ir dabartinis Ąžuolynas, kurio nemaža dalis veikiau panašėjo į miškingą ganyklą (retmiškį)“ – teigė A. Brukas (2011: 82).

Atsiliepiant į šiuos miškų ir miškininkystės istorijos tyrinėtojo teiginius pasakytina, kad per XIX a. Kaune ir jo prieigose augusio miško plotas mažėjo dėl įvairių priežasčių, ne vien tik siekiant didinti dirbamus laukus. Ir valstybiniai, ir kitų valdytojų miškai buvo puolami kenkėjų, todėl savininkai juos parduodavo, kirto patys, ieškojo ir kitų išeičių (išsamiau žr. Isokas 2006: 230–231; plg. Ковенская 1893: 275). Pavyzdžiui, 1857 m. ataskaitoje kalbama apie Ąžuolyno – Šv. Kryžiaus eiguvos – egles užpuolusius vienuolius verpikus (*Ель сильно повреждена монахомъ* – LVIA f. 525, ap. 10, b. 302: 68).

Ar tikrai Kauno tvirtovės interesai padėjo išsaugoti Žaliakalnio ir Aukštųjų Šančių ąžuolynus? Sekant Ąžuolyno raidą ir jo užimamo ploto kaitą matyti, kad tiesiant Kauno tvirtovės kelius, statant fortus ir visus kitus statinius, Ąžuolynas nebuvo saugomas. Vytauto Bičiūno (1930: 248) žodžiais tariant, Kauno apylinkių šilų ir giraičių vietą užėmė pylimai, plentai ir blindažai. Konkretus naikinimo pavyzdys – centrinio (rytų) įtvirtinimo ruožo ties Kauno miesto riba ir 7-osios baterijos, buvusios prie žydų kapinių ir dabartinės KTU Cheminės technologijos fakulteto vietos, statyba. Detalus žemėlapis rodo, jog ruošiantis šioms statyboms, XIX a. pabaigoje buvo iškirstas visas šiaurės rytinis Ąžuolyno pakraštys, siekęs Gričiupio upelį (3 pav.) (bendrą šio laikotarpio miesto planą žr. Prikockienė, Prikockis 2019: 70–74).

Abejonių kelia ir trečiasis A. Bruko teiginys, jog Ąžuolynas išretėjęs dėl ganymo. Juk tai buvo nuo senų laikų įprastas, daugelyje Lietuvos vietovių paplitęs reiškinys. Medžiais, dažniausiai ąžuolais, apaugusios ganyklos yra vienas iš natūralių buveinių tipų Lietuvoje (Europinės 2001: 104–105). Nėra pagrindo kalbėti apie gyvulių daromą žalą ir išretinamus miškus. Palyginimui, iki XX a. vidurio gyventojai pirko specialius bilietus ir ganė Dūkštų ąžuolyne (Vilniaus r.). Dėl to daugiau dirvonuojančių aikščių ten neatsirado (žr. Dūkštų 2004: 33–35). Dūkštų pavyzdys veikiau patvirtina faktą, kad visos didesnės aikštės Kauno Ąžuolyne buvo žemesnėse vietose ir, suprantama, ten ilgiau stovėdavo vanduo, neaugo medžiai. Beje, iš Kauno miesto išnuomotą būsimojo stadiono aikštę Steponas Darius vadinęs būtent „balos šmotu“. Jį nusausinti ir įrengti šiokią tokią aikštę prireikė dviejų vasarų (Dovydaitis 1990: 39) (4 pav.).

KAIP ĄŽUOLYNAS IŠLIKO?

Autoriai, rašę Kauno istoriją, Juozapas Maciansкis, Ipolitas Klimaševskis, Mykolas Balinskis ir visi vėlesni Ąžuolyno miesto istorijoje nematė. Miškas nebuvo, o ir šiandien dar retai laikomas istorijos subjektu.

Kauno Ąžuolynas.
1998 m. A. Baltėno
nuotrauka

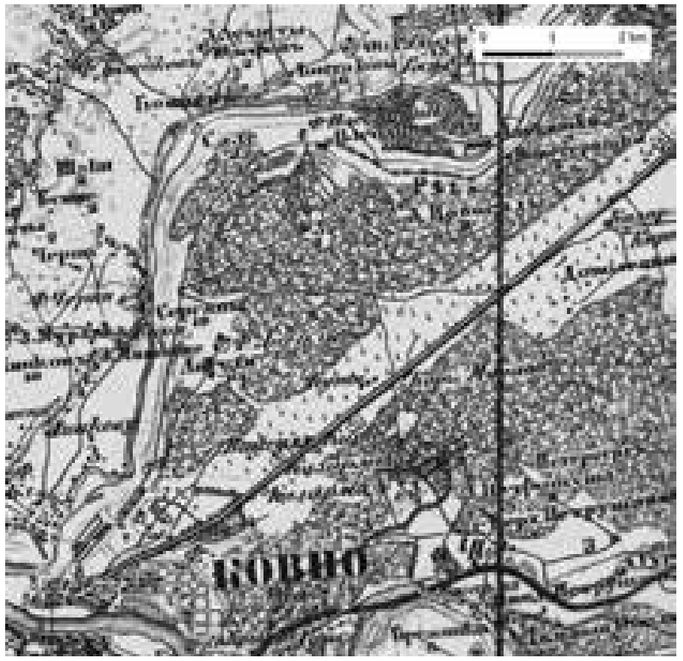

5 pav. Kaunas ir jo apylinkės 1865 m. topografiniame žemėlapyje (1: 126 000). Matyti, kaip buvo iškirsta Sankt Peterburgo–Varšuvos plento pakelė ir visam laikui atskirti vieni nuo kitų Eigulių, Kleboniškio miško masyvai nuo Ąžuolyno šiaurėje ir Petrašiūnų miško masyvų pietuose (skaitmeninė kopija iš Jevgenijaus Žikulino rinkinio)

Jau žinome, kad ilgą laiką Ąžuolynas miestui nė nepriklausė. Tyrimų rezultatai leidžia teigti, kad ankstyvaisiais istoriniais laikais Ąžuolynas, kaip ir kiti aplinkiniai miškai, priklausė valdovui. XIV a. šalyje jis jau buvo realus aukščiausias žemės savininkas (Dubonis 2001: 788–789).

Kai Nemuno ir Neries santakoje besikuriančiam miestui Vytautas suteikė, o vėliau Kazimieras papildė privilegiją, kauniečių gyvenamoji erdvė ir įvairios naudmenos plytėjo Nemuno slėnyje iki aukštumų papėdės. Išimtį sudarė tik kalva prie Neries – šiandien šis vaizdingas, strateginę reikšmę turintis kyšulys paprastai vadinamas Ąžuolų, arba Pelėdų, kalno vardu.

XV a. pradžioje Kauno parapinei bažnyčiai Vytautas (kartu su Jogaila?) užrašė Kleboniškį Neries vingyje, XVI a. Žygimantas Augustas Šv. Kryžiaus bažnyčiai, savo ruožtu ir kitiems naudos gavėjams dovanojo valdų apie Gričiupį, Girstupį. Valdovui liko Eiguliai, kurie XVIII a. pirmoje pusėje vis dar priklausė Kauno ekonomijai (LVIA f. 11, ap. 1, b. 1058: 469–473v), o vėliau tapo valstybinio Marvos-Eigulių dvaro dalimi (KRVA f. I-66, ap. 5, b. 319).

Visose paminėtose vietovėse būta Kauno miesto, parapinės bažnyčios bei kitų savininkų miško, taip pat ganyklų ir dirbamos žemės. XVIII a. antroje pusėje–XIX a. pradžioje miškai rytinėse Kauno apylinkėse, nors ir su pertrūkiais, vis dar sudarė vieną masyvą, kuris plytėjo nuo Kleboniškio ir Eigulių šiaurėje iki Aukštųjų Šančių pietuose ir maždaug nuo Petrašiūnų, Davalgonių rytuose iki Žaliakalnio šlaitų vakaruose[8].

1703 m. būsimų Šančių erdvėje buvusio Mikalojiškių dvaro inventoriuje pasakyta, kad vakaruose jo siena su Kauno miestu išvesta per didelius gojus (*tam gaie Wielkie zachodzą, y o granicę Miescką opieraią*), taip pat šiaurinė siena su bajorais Davalgavičiais ėjusi per didelius gojus ir įvairių rūšių miškus su šienaujamomis pievomis (*Gaiami wielkiemi y Lasami roznemi także Sianożaciami* – VUB f. 7 KŽT 1700–1705: 663).

1784 m. topografiniame Kauno parapijos aprašyme pasakyta, kad aukštumose, tuoj už Šv. Mikalojaus bažnyčios, pusę mylios plyti miesto miškas ir jis ribojasi su istorinio Davalgonių bajorkaimio (dabar jo vietoje Ramučių gyvenvietė) giria (*na Gorze za Kosciołem S^o Mikołaja las mieyski na pułmili ciągnącysię a łączysię z Puszczeą Dowołgowiczowską* – LVIA Senųjų aktų b. 19247: 26). Tokią padėtį vaizduoja ir bene visi šiandien žinomi XVIII a. pabaigos Kauno miesto ir apylinkių žemėlapiai (1 pav.).

8 Tiesa, ąžuolynų plotas buvo mažesnis, nes žinome, jog smėlinguose Nemuno ir Neries slėniuose augo pušynai. O ąžuolams labai patinka drėgni, derlingi dirvožemiai, pavyzdžiui, moliai, pridengti vienalyčiais lengvo priemolio ar priesmėlio sluoksniais, paviršiuje dažnai užmirkę (Karpuška ir kt. 2018: 8–9).

6 pav. Ąžuolynas (pirmame plane) ir Žaliakalnis (antrame plane), susiduriantys ties Vydūno alėja (žvelgiant iš šiaurės rytų pusės). 2023 m. Gyčio Grižo nuotrauka

XIX a. pirmą pusę paženklino miesto miško kirtimas sulig Peterburgo–Varšuvos plentu (TŽ 1840 XII–3). Neilgai trukus, matyt, saugantis nuo galimų 1863 m. sukilėlių antpuolių, abipus minėto plento miškas dar 9 km ruože buvo iškirstas visiems laikams. Kairėje kelio pusėje, nuo istorinės Eigulių eiguvos sodybos iki Zversos upelio prie Karmėlavos, kirtimas apėmė net 600 m, o dešinėje – apie 100 m pločio pakelę (TŽ 1865 XII–3). Senieji gyventojai dar ilgai pasakojo apie šiuos miškus, vadintus Žaliagiriu (*Зеленная пуща*) (Афанасьев 1861: 717) (5 pav.).

Mums tai svarbi, legendą primenančių prisiminimų nuotrupa apie tai, jog rytinėse Kauno prieigose plytėję miškai turėjo tikrinius vardus. Šiuos duomenis papildo 1840 m. Vilniaus gubernijos Kauno apskrities miškų dokumentacija, kurioje nurodomi Karmėlavos, Rumšiškių ir kitų netoliese buvusių girininkijų miškų masyvų pavadinimai: Gabrukai, Lyga, Svirneliai, Želva, Šlyngiriai, Raudgiriai ir daugelis kitų (LVIA f. 525, ap. 9, b. 57). Tenka manyti, kad Ąžuolynas, kuriam skirtas šis straipsnis, būdamas didelio miško dalimi, atskiro pavadinimo neturėjo. XVIII a. pabaigoje–XIX a. pirmoje pusėje, vykstant kirtimams, Kauno miesto miško kirtėjai ateinantiems šimtmečiams suformavo šiaurės vakarinę Ąžuolyno kraštinę ir jis, kaip aiškias ribas turinti vieta, imtas vadinti Šv. Kryžiaus bažnyčios mišku (2, 4 pav.). XX a. 3-iajame dešimtmetyje išilgai minėtos kraštinės buvo suprojektuota ir nutiesta Vydūno alėja (Šešelgis 1996: 110) (6 pav.).

Lemtinga Ąžuolyno istorijoje tai, jog 1771 m. Šv. Kryžiaus bažnyčią su valdomis įsigijo karmelitai, ir tik 1867 m. jis pateko į Kauno miesto valdytojų rankas. Jau minėta, kad 1870 m. pietvakarinėje Ąžuolyno dalyje buvo įkurtas Miesto sodas, vėliau čia norėta kurti naują miesto kvartalą, o šiaurės rytinėje dalyje svarstyta apie kapines. Pastarasis projektas, paskyrus Ąžuolyno dalį prie dabartinio Radvilėnų plento sentikių religinės bendruomenės kapinėms, toliau nebuvo plėtojamas (Горбачевскій 1903: 111).

XIX a. 4-ajame dešimtmetyje nutiestas Peterburgo–Varšuvos plentas paskatino miesto augimą Žaliakalnyje, o po trijų dešimtmečių Peterburgo–Varšuvos geležinkelis lėmė Šančių plėtrą. Tiesa, tik dalis darbininkų ir tarnautojų kūrėsi geležinkelio stoties bei tunelio rajone. Palyginus 1840 ir 1865 m. topografinius žemėlapius matyti, kad šio laikotarpio pabaigoje sodybos jau pradeda kurtis abipus istorinio kelio į Vilnių, kitaip dar

vadinto Prancūzkeliu[9]. Tam įtakos galėjo turėti ir tuo pačiu metu įvykęs baudžiavos panaikinimas, istorinėje Šančių dvaro valdoje kūrėsi Aukštųjų Šančių kaimas. Per XIX a. antrąją pusę šio kaimo erdvė nuo Vilniaus kelio pleištu augo į šiaurę ir bemaž pasiekė Girstupio ir Gričiupio santaką (3 pav.). Prie šios plėtros taip pat prisidėjo tvirtovės reikmėms nutiesti keliai, kurie su tam tikromis išlygomis sutampa su dabartinėmis Tunelio ir Slėnio gatvėmis.

Šioje vietoje Ąžuolyno istorijos tyrimą būtų galima pabaigti. Tačiau mums liko dar vienas svarbus klausimas: ar Ąžuolynas turi tokią vietą, kuri galėtų būti laikoma jo branduoliu, širdimi ir net baltų religijos senąja šventviete? Šiuo metu surinkti duomenys rodo, jog tokią reikšmę nuo seniausių laikų galėjo turėti Girstupio slėnio dalis nuo Girstupio ir Gričiupio santakos iki vingio ties dabartine Tunelio gatve.

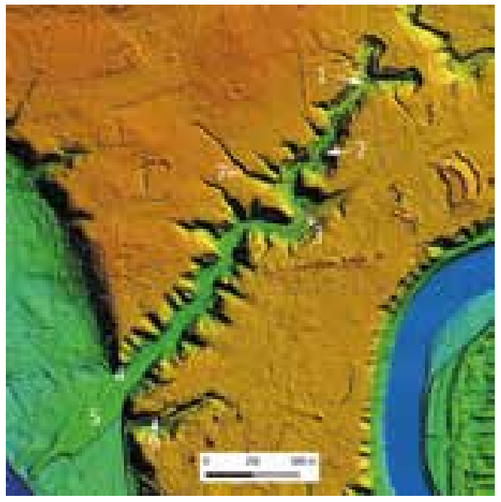

7 pav. Girstupio slėnis: 1) santaka su Gričiupiu; 2) Mickevičiaus akmuo; 3) vingis ties dabartine Tunelio gatve (nuo šios vietos Girstupis jau teka vamzdžiais po žeme); 4) Šv. Kryžiaus (karmelitų) vandens malūno vieta; 5) geležinkelio stotis; 6) istorinis kelias iš Kauno į Vilnių (jo tąsa – Prancūzų gatvė); 7) į rytus tekantis Girstupio dešinysis intakas (pagal LiDAR duomenis parengė V. Vaitkevičius)

GIRSTUPIO SLĖNIS

XIX a. autoriams nerūpėjo Ąžuolynas, tačiau jie paliko vieną kitą žinutę apie Girstupio slėnį, kuris kitados įkvėpė Adomą Mickevičių (plg. Tripplin 1858: 1–3; Syrokomla 1860: 148–149). Slėnis išliko ir XX a. miesto istorijos tyrinėtojų, kraštotyrininkų akiratyje (plg. Гуковскій 1904: 3; Puzinas 1928: 15; Juozapavičius 1970: 49–56; 1980: 247–257). Šiandien svarbu pabrėžti, kad nepaprasta šios vietos istorija prasidėjo daug anksčiau, negu ją atrado ir pamėgo A. Mickevičius. Čia surasti archeologiniai radiniai yra datuojami akmens amžiaus pabaiga–bronzos amžiaus pradžia, o naujaisiais laikais Girstupio vandenys suko Šv. Kryžiaus bažnyčios klebono malūno ratą.

Girstupio pavadinimas istorijos šaltiniuose dažnai rašomas kaip Girštupis (pvz., 1675 ar 1693 m., *nad Girsztupienem* – VUB f. 5–B2–317: 1v; 1860 m., *P[ека] Гиртуписъ* – LVIA f. 526, ap. 7, b. 2522). Tai dešinysis Nemuno intakas, kitados apie 7 km ilgio upelis, kuris apie 4,3 km tekėjo iš Davalgonių girios pietvakarių kryptimi, per Petrašiūnų ir Girstupio bajorkaimius. Girstupio vidurupiu galima vadinti maždaug 1,2 km ruožą nuo jo santakos su Gričiupiu[10] iki nedidelio slėnio praplatėjimo ir ryškaus upelio vingio, buvusio ties dabartine Radvilėnų ir Tunelio g. sankryža. Girstupio žemupys, kurio mes po Tunelio gatve seniai nebematome, tai dar apie 1,5 km ilgio atstumas iki dabartinės geležinkelio stoties prieigų ir upelio žiotys, buvusios kiek aukščiau Šv. Kryžiaus bažnyčios (7–9 pav.).

Gamtiniu ir geografiniu požiūriu Girstupio slėnio ribos aiškios. Tačiau Mickevičiaus vardu vadinamas arba visas slėnis, arba jo dalis[11]. Pavyzdžiui, 1858 m. viename iš būsimo geležinkelio projektų Mickevičiaus slėniu (*Ravin de Matzkewitz*) yra vadinamas Girstupio žemupys (Plan 1858). Geležinkelį nutiesus, slėnis esą sutrumpėjęs perpus, nes dalį jo užėmė geležinkelio stotis su prieigomis, be to, viena geležinkelio juosta iki tunelio pradžios slėnį susiaurino (Заметки 1874: 236–237). Taigi, ir vėliau vieniems atrodė, kad A. Mickevičiaus slėnis tęsiasi nuo istorinės Kauno tvirtovės 7-osios baterijos (prie dabartinio KTU Cheminės technologijos fakulteto) iki geležinkelio stoties (LŽV 1936), o kitiems – jog baigiasi sulig Radvilėnų ir Tunelio g. sankryža (žr. Mickevičiaus slėnio atribojimo planą – LCVA f. 1250, ap. 5, b. 767; plg. KRVA f. 218, ap. 4, b. 245: 18v).

Iš 1820 m. gegužės 22 d. Kauno apskrities mokyklos mokytojo Adomo Mickevičiaus laiško sužinome, jog kartu su Romainių dvarininku Mauricijumi Prozoru jie čia vyko iš miesto pusės ir Girstupio slėnyje – upelio žemupyje ir

9 Dabar tai Prancūzų gatvė.

10 Šiandien ši santaka – Zoologijos sode.

11 Įdomu, jog pirmaisiais Lietuvos Respublikos metais žodis „slėnis“ sąmoningai buvo keičiamas į klonį arba pakalnę.

8 pav. Girstupio tėkmė ties geležinkelio tuneliu, žvelgiant iš pietvakarių – nuo pėsčiųjų tilto per Tunelio g. 1968 m. Stanislovo Lukošiaus nuotrauka (negatyvo 68–71–E/1 kontaktinis spaudas, esantis Alvydo ir Vykinto Vaitkevičių rinkinyje)

9 pav. Tunelio g. rekonstrukcija – Girstupio įkalinimas. 1968 m. S. Lukošiaus nuotrauka (negatyvo 68–71–D/1 kontaktinis spaudas, esantis A. ir V. Vaitkevičių rinkinyje)

10 pav. Mickevičiaus slėnis – vienas mėgstamiausių XIX–XX a. sandūros Kauno atvirukų motyvų. XIX a. pabaigoje šio slėnio šlaitu jau buvo nutiestas vienas iš Kauno tvirtovės kelių – dabartinė Radvilėnų gatvė. Atvirukas iš Trakų istorijos muziejaus rinkinių; prieiga per internetą: https://www.europeana.eu/item/2021803/LIMIS_511892423

11 pav. Šv. Kryžiaus bažnyčios, vėliau vienuolių karmelitų malūnas Mickevičiaus slėnyje (*Moulin de la valleé de Mickiewicz à Kowno*). Litografija pagal Bartalomėjų Lovernė, kuri 1852 m. buvo įtraukta į Pauliaus Gemaro mokslinės ekspedicijos istorinių vaizdų atlasą (skaitmeninė kopija iš Andriaus Liako rinkinio)

vidurupyje – praleido tris valandas. A. Mickevičius bičiuliams Janui Čečiotui ir Tomui Zanui entuziastingai pasakojo, kad sunku būtų įsivaizduoti ką nors nuostabesnio ir net panašaus vaizdo Lietuvoje jis niekur nebuvo matęs: milžiniški pusę mylios vinguojantys kalnai, tarp jų – žaliuojantis lygus slėnis, tai susiaurėjantis, tai išplatėjantis, pilnas žolynų, perskrostas mažo upelio. Saulė švietė tiesiai priešais, tačiau kalnai vis metė šešėlį. Be to, pastarieji buvo apaugę gražiausiu mišku. Guotais čia augo keliasdešimtmečiai medžiai (o suapvalinus jų amžių, ir šimtamečiai), šermukšniai, baltosios ievos, eglės, beržai tankiai susipynusiomis šakomis (*Ogromne góry, ciągnące się zakrętami na pól mili blisko, środkiem zielona dolina, rozmaicie wyłamana, ale zawsze równa, raz wąska, drugi raz szersza, pełna kwiatów, przerznięta małą rzeczką* – Mickiewicz 1953: 84–85) (10 pav.).

Aprašęs gamtos grožį, A. Mickevičius laiške nutylėjo Girstupio slėnio pietinėje pusėje, dabartinės geležinkelio stoties prieigose, buvusį nedidelį Šv. Kryžiaus bažnyčios klebono, o vėliau – vienuolių karmelitų medinį vandens malūną (*Młynek Wodny tychże Karmelitów na Ruczaju Gierstupieniu od Młynu PP: Benedyktynek ciekącym* – LVIA Senųjų aktų b. 19247: 23)[12]. A. Mickevičiaus talento gerbėjams ir jį menančių vietų lankytojams iki XIX a. vidurio ar net antrosios pusės šis malūnas buvo konkretus Girstupio slėnio orientyras, taigi ir atminimo vieta (Księga 1899: 298; Piročkinas, Riškus 1999: 85) (11 pav.). Tačiau A. Mickevičiaus vardas slėniui kitados buvo suteiktas, matyt, ne čia, o Girstupio vidurupyje, kur žymusis poetas yra atmenamas ir šiandien. Taip manyti verčia ten esantis paminklinis akmuo su iškaltais inicialais A. M.

MICKEVIČIAUS AKMUO

Mickevičiaus akmuo yra apie 450 m žemiau Girstupio ir Gričiupio santakos, kairiajame Girstupio krante (LKS94: 496891, 6084770). Šioje vietoje slėnis yra vidutinio statumo, vietomis stačiais šlaitais, 22–23 m gylio ir vidutiniškai 30 m pločio (viršuje išplatėja net iki 150 m); upelio vaga vingiuoja pietvakarių kryptimi.

Mickevičiaus akmuo išskirtinio spalvų derinio, primena migmatitus (nevienalytes metamorfines uolienas), jį puošia tamsiai mėlynos ir raudonos juostos; pastatytas kaip 1,08 m aukščio

12 Girstupio aukštupyje, Petrašiūnuose, vandens malūną turėjo ir vienuolės benediktinės.

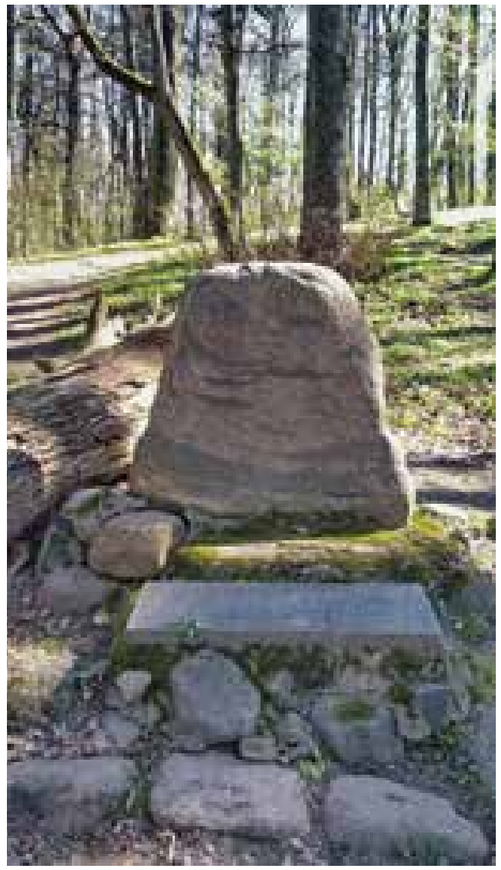

12 pav. Mickevičiaus akmuo. 2023 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

paminklas, kurio dydis prie pagrindo 0,38 x 1,1 m, o į viršų jis siaurėja (12 pav.). Į Girstupio pusę atgręžtoje akmens plokštumoje per vidurį iškalti 7,5–8,5 cm aukščio inicialai A. M., o 16 cm žemiau ir kairiau – 5–5,5 cm aukščio data „1823“. Virš šių skaičių dar yra lyg dviejų ženklų (rašytinių raidžių v ir m?) žymės (palyginimui, buvo kalbama, kad ant šio akmens iškalta ranka, laikanti žąsies plunksną, ir poeto inicialai – Bičiūnas 1930: 248).

A. Mickevičiaus amžininkų prisiminimuose išliko 1823 m. pavasarį Girstupio slėnyje jo garbei surengtos iškylos – išlydėtuvių Vilniun – vaizdas ir legendą primenantis pasakojimas, jog Karolina Kovalskienė, su kuria poetą siejo glaudus ryšys, pakėlė tostą už poeto sveikatą ir sėkmę, kartu susirinkusių prašydama, kad slėnis, kurį A. Mickevičius taip mylėjo, kuriame ieškojo įkvėpimo ir jį rado, nuo šiol būtų vadinamas jo vardu (*za zdrowie*

13 pav. Literatai Rapolas Šaltenis ir Benediktas Rutkūnas prie Mickevičiaus akmens. Matyti, kad Girstupio upelyje rastas paminklinis akmuo buvo pakeltas ant postamento, įmūrytas, aptvertas ir apsodintas gėlėmis. Atkreiptinas dėmesys, kad šioje nuotraukoje ant akmens aiškiai matosi ir m raidelę pūstais šonais primenantis ženklas. 1928 m. (Maironio lietuvių literatūros muziejaus rinkiniai, P61140)

i pomyślność naszego wieszcza,a zarazem wnoszę, aby dolina, którą tak polubił, kędy szukał i znajdywał natchnienia, kędy każdy oddech wiatru ochładzał czoło rozognione myślami, a śpiew ptaków był pieśni jego wtórem, przezwaną odtąd została „Doliną Adama Mickiewicza!“ – Potocki 1869: 198–199). Apie tai, kas ir kada akmeniniu paminklu šioje vietoje įamžino A. Mickevičiaus atminimą, duomenų visiškai neišliko. Įtakos tam, žinoma, galėjo turėti ir konspiracija. Deja, iš tų laikų neturime ir jokio tikslesnio paminklo padėties aprašymo.

XX a. 7-ajame dešimtmetyje kraštotyrininkas Pranas Juozapavičius užrašė šimtamečio eigulio Joakimo Čelkevičiaus pasakojimą[13], jog tuo metu akmuo buvo „šlaite, prie šaltinio“. Siekiant jį apsaugoti nuo sunaikinimo – statant geležinkelį plačioje apylinkėje visi didesni akmenys turėjo būti surinkti ir panaudoti statyboms – darbininkai jį „užritinę ant pabėgių, nutempė į dabartinę vietą ir upelio šlaite užkasė“. Bet ilgainiui tiksli akmens vieta buvo pamiršta. Esą mėginta akmens ieškoti 1905 m., minint 50-ąsias A. Mickevičiaus mirties metines, tačiau nesėkmingai. Tąkart slėnyje įvykęs mitingas, deklamuota „Odė jaunystei“, skanduota „Šalin caras, šalin išnaudotojai“... (Juozapavičius 1980: 249).

1918 m. pavasarį ištvinęs Girstupis paplovė šlaito žemes. Atsidengė didelio akmens šonas, ir pasirodė pabėgių galai. Po metų eigulys J. Čelkevičius jau pastebėjo visą akmenį ir apie jį pranešė Tadui Daugirdui (Juozapavičius 1980: 249–250). T. Daugirdo vadovaujama Valstybės archeologijos komisija patvirtino, jog tai Mickevičiaus akmuo, ir 1919 m. rugpjūčio 19 d. pranešė Kauno miesto valdybai, jog „šįmet galų gale atrastas akmuo, pastatytas A. Mickevičiaus 1823 m. atminimui“ (VAK b. 10: 128). Apsaugoti Mickevičiaus akmenį, jį tinkamai pastatyti ir sutvarkyti – buvo bene pirmasis Valstybės archeologijos komisijos, kuri rūpinosi visais Lietuvos senovės paminklais ir archyvais, įgyvendintas projektas (Pryšmantas [be

13 Reikšminga, kad jo tėvas, taip pat Joakimas, buvo pažįstamas su A. Mickevičiumi.

m.] 2; išsamiau apie komisijos veiklą žr. Bakonis 1994: 22).

Toje pačioje komisijos byloje saugomas nedatuotas raštas Kauno miesto valdybai, kur sakoma, jog „jau yra išrinkta vieta pastatyti Mickevičiaus klonyje paminklo akmeniui ir šiomis dienomis pradedama kelti jis į tą vietą, kad prieš žiemą tas akmuo jau stovėtų vietoje, apsaugotoje nuo Girstupio patvinimo“ (VAK b. 10: 129). Tačiau plano, kuriame „pažymėta, kur yra akmuo ir kur jis turi būti pastatytas“, prie pastarojo rašto neišliko. 1919 m. gruodžio 20 d. „Mickevičiaus akmens pastatymas“ yra paminėtas ateinančių metų Valstybės archeologijos komisijos darbų sąmatoje (VAK b. 16: 63), todėl gali būti, kad 1919 m. pradėtas darbas dar nebuvo pabaigtas, galbūt turėjo būti tvarkoma akmens aplinka ar pan. (13 pav.). Vėliau per šimtmetį ši vieta jau mažai keitėsi, tik 1955 m., minint 100-ąsias A. Mickevičiaus mirties metines, buvo sukurta nauja granitinė atminimo plokštė (Juozapavičius 1970: 51).

Iš viso to, kas pasakyta, matyti, kad po A. Mickevičiaus išleistuvių, galbūt po A. Mickevičiaus arešto, įvykusio tų pačių metų rudenį Kaune, ar kiek vėliau, jau minint šių įvykių sukaktį, Girstupio slėnyje kažkas iš draugų pasirūpino poeto atminimo įamžinimu: parinko, aptašė ir upelio šlaite pastatė akmenį, iškalė ant jo inicialus ir metus. Apie XIX a. vidurį šis paminklas buvo paslėptas prie Girstupio, galbūt tiesiog upelio ardomo šlaito papėdėje. 1919 m. pavasarį surastas Mickevičiaus akmuo vėl buvo pakeltas aukščiau, parinkus arba tyčia tam tikslui šlaite suformavus nedidelę terasą.

Mums svarbi žinia, jog toje pačioje vietoje, prie akmens, kairiajame upelio krante, tryško šaltinis, kurio vandens A. Mickevičius esą parsinešdavo ir vaišindamas draugus sakydavo: „Gerkite, tebūna ir mūsų širdys tokios tyros, kaip šis šaltinio vanduo“ (Juozapavičius 1970: 53). A. Mickevičiaus kūryba rodo, kad poetas šioje erdvėje jautėsi kaip senojoje šventvietėje ar net buvo girdėjęs apie šioje vietoje pasirodančias laumes, todėl 1822 m. parašytoje „Gražinoje“ išaukštino prie Kauno esančio nuostabiausio pasaulyje slėnio, kuriame laumės pavasarį ir vasarą žaliąją veją puošia gėlėmis, grožį (*Widziałem piękną dolinę przy Kownie, / Kędy Rusałek dłoń wiosną i latem / Ściele murawę, kraśnym dzierga kwiatem, / Jest to dolina najpiękniejsza w świecie* – Mickiewicz 1851: 183). Palyginimui, šalia Kauno esančio Laumėnų kaimo pavadinimas siejamas su Žaisos upelio – kairiojo Nemuno intako – laumėmis. Panašių padavimų turėjo būti ir apie Nemune ties Petrašiūnais, visai netoli nuo Girstupio slėnio, esančią Mergelių salą.

Atskirai minėtinas faktas, kad didžiausias Girstupio intakas – deja, laikui bėgant likęs bevardis – iš Ąžuolyno aukštumų srūva į rytus (7 pav.), ir tai šią Girstupio slėnio dalį dar labiau priartina prie baltų religijos šventviečių. Be to, apie 1886 m. kažkur šioje vietoje, pakalnėje, tebebuvo didelis akmuo, kurį vienas senolių siejo su žymiuoju poetu, sakydamas: „Žiūrėkite, ant šito akmenio ilsėdavosi Mickevičius ir dainuodavo savo eiles.“ Ir tikrai, prieš keturis keleivius, susėdusius ant šio akmens, tąkart atsivėręs puikus vaizdas: „Nuo pakalnės tęsėsi šalia pievelė iki šnabždančiam upeliui. Už upelio vėl pakalnėlė ir kalnai, apaugę krūmais ir medžiais. Ten lakštingalos dainavo krūmuose prie savo lizdelių“ (VAK b. 10: 130).

Tai, jog Girstupio slėnis iš seno galėjo turėti savo padavimų, netiesiogiai liudija faktas, kad pats A. Mickevičius po kelių Kaune praleistų metų[14], išleistuvių ir paminklinio akmens pastatymo tapo šios vietos pasakojamosios tradicijos dalimi (semdavo šaltinio vandenį, sėdėdavo ant akmens su gražiausiu vaizdu į slėnį ir pan.). O vėlesniuose pasakojimuose vietoje A. Mickevičiaus imtas vaizduoti vienas 1863 m. sukilimo vadų – kun. Antanas Mackevičius!

> Mickevičiaus slėnis – ravas, 1 km, teka upelis Girstupis. Ravas pirmiau buvo miškas. Pavadinimas kilęs nuo metežo (1863 m. ar nuo 1831 m. sukilimo). Kun. Mackevičius buvo šios apylinkės sukilimo prieš rusų valdžią vadas. Jis ilgai toj pakalnėj laikėsi su savo kariais, iš ten vėliau pabėgo į užsienį. Nuo šio ir vadinamas Mickevičiaus slėnis (bet turėtų būti Mackevičiaus slėnis) (*P.* Stasys Česnakas, 70 m., gyv. Kaune, Didžioji Darbininkų g. 23. *U.* J. Dereškevičius, 1936 m. – LŽV).[15]

Šioje vietoje, kur istoriniai faktai apie A. Mickevičių jau virsta tautosaka, ateina laikas Girstupio slėnio archeologiniams radiniams: XX a. pirmoje pusėje Amalių kaimo gyventojas Kauno miesto muziejui padovanojo „prie Girstupio, greta Mickevičiaus akmens“ rastą akmeninį kirvį su skyle kotui (14 pav.). Apie antrąjį tokį kirvį VDKM inventorinėje knygoje pažymėta, kad jis buvo rastas

14 1819–1823 m., išsamiau apie šį laikotarpį žr. Riškus 1996: 43–55.

15 „Česnakas dar buvęs 18 m. amžiaus, tai toj vietoj, kur dabar stovi Įgulos bažnyčia, vilkas kumelę papjovė, nes buvo didelės balos ir miškas“, – papildomai pridūrė mokytojas Jonas Dereškevičius.

14 pav. Gludintas 3,7–5,2 cm aukščio, 8 cm ilgio akmeninis kirvis keturkampe pentimi, rastas prie Mickevičiaus akmens. Artūro Užgalio nuotrauka (VDKM AR 412/4)

15 pav. Gludintas 4,3 cm aukščio, 10,4 cm ilgio akmeninis kirvis keturkampe pentimi, rastas Mickevičiaus slėnio šlaite. A. Užgalio nuotrauka (VDKM AR 1899)

16 pav. Gludintas 4,6 cm aukščio, 7,7 cm ilgio akmeninis kirvis keturkampe pentimi, rastas Gričiupio kaimo lauke. A. Užgalio nuotrauka (VDKM AR 518)

„Ąžuolyne prieš Mickevičiaus slėnį, molio šlaite“. Šis dirbinys taip pat gludintas, dailus, tačiau veikiausiai jau šiais laikais buvo nuskelta jo ašmenų dalis (15 pav.).

Trečias labai panašaus dydžio ir formos kirvis 1931 m. buvo rastas Gričiupio kaime, ariamoje žemėje. Po penkerių metų radinys iš Biruliškių pradinės mokyklos per Valstybės archeologijos komisiją pasiekė muziejų (16 pav.)[16].

Kirviai iš Girstupio–Gričiupio rajono priklauso kirvių trumpa pentimi tipui, datuojami III tūkst. pr. m. e. pabaiga–II tūkst. pr. m. e. pradžia, tęsia vėlyvojo neolito tradiciją, bet buvo naudojami ir vėlesniu bronzos amžiaus laikotarpiu. Šie kirviai labai būdingi Vidurio ir Rytų Lietuvai, dažnai randami prie upių ir net vandenyje (LAA 1974: 90–91, žemėl. 14; plg. Grigalavičienė 1995: 126–127). Prie vandens telkinių, vandenyje, laukuose išarti akmeniniai kirviai su skyle kotui dažniausiai yra sveiki ir net mažai naudoti. O tokio tipo ir panašūs kirviai, archeologų surasti tyrinėjant senovės gyvenvietes ir ankstyvuosius Šiaurės Rytų Lietuvos piliakalnius, būna jau perskilę ar apdaužyti.

Pagrįstai manoma, kad tokie šiais laikais atsitiktinai randami geros būklės kirviai, kaip ir rastieji Girstupio–Gričiupio rajone, kitados buvo paaukoti, sekant plačiai žinomą mitą apie pavasarį žemę atrakinantį ir apvaisinantį Griausmavaldį (Perkūną). Tikėta, kad akmeniniai, taip pat ir titnaginiai kirviai – Perkūno kulkos – krinta į žemę iš dangaus ir pasižymi nepaprastomis galiomis: gydo žmonių ir gyvulių ligas, stiprina sveikatą (plg. Balys 1937: 181–185; Laurinkienė 1996: 105–127). Tokiame kontekste Girstupio slėnio ruožas nuo santakos su Gričiupiu iki vingio ties dabartine Tunelio gatve tampa panašus į priešistorinę šventvietę. Be Ąžuolyno medžių senolių, tekančio Girstupio, jai dar priklauso legendinis Mickevičiaus akmuo – nežinome, ar iš jo ir buvo pagamintas paminklas, ar dar būta kito akmens, – taip pat Girstupio kairiajame krante buvęs šaltinis, į rytus tekantis upelis (7 pav.). Pasigrožėjimo ir nuostabos jausmas, kurį XIX–XX a. Girstupio slėnyje juto jo lankytojai, pagrįstai gali būti siejamas su baltų religijos šventvietėse – šventovėse po atviru dangumi – patiriamu šventumu.

16 Beje, priešingoje Ąžuolyno pusėje – prie K. Petrausko ir Radastų g. sankryžos esančiame darže – 1952 m. buvo rastas dar vienas akmeninis kirvis su skyle kotui (VDKM AR 2523). Tik jis yra kur kas masyvesnis už mūsų minėtus tris, ilgesnis ir platesnis.

PADĖKA

Už pagalbą ieškant žinių, žemėlapių, nuotraukų, patarimus ir kitas pastangas nuoširdžiai dėkojame: dr. Mindaugui Balkui, Gyčiui Grižui, dr. Editai Korzonaitei, Mariui Skerniškiui, dokt. Astai Vasiliauskaitei, už kantrybę ir palankumą – Kauno regioninio valstybės archyvo, Lietuvos valstybės istorijos archyvo ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus darbuotojoms.

Už suteiktas skaitmenines nuotraukas ir leidimą jas skelbti tariame ačiū Kauno technologijos universiteto bibliotekos, Maironio lietuvių literatūros ir Vytauto Didžiojo Karo muziejaus vadovybei.

SANTRUMPOS

KAVB – Kauno apskrities viešoji biblioteka
KRVA – Kauno regioninis valstybės archyvas
KTUB – KTU bibliotekos Retų spaudinių fondas
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius
LNB – Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius
LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas
LŽV – Lietuvos žemės vardyno anketa (Kauno m., Jonavės g. ir Eigulių k.), saugoma Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje
VAK – Valstybės archeologijos komisijos archyvas Kultūros paveldo departamento Paveldosaugos bibliotekoje
VDKM – Vytauto Didžiojo Karo muziejus
VUB – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius
VUB KŽT – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomi Kauno žemės teismo aktai

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Ambraškienė, Girčytė 2007 = N. Ambraškienė, V. Girčytė (sud.). *Kauno miesto planai. XIX a.–XX a. pirmoji pusė.* Kaunas.
AVK 1880 = *Акты издаваемые Виленскою археографическою коммиссіею. Акты главнаго Литовскаго Трибунала.* Вильна, т. 11.
Bakonis 1994 = E. Bakonis. Istorijos ir kultūros paminklų apsauga Lietuvoje 1918–1940 metais. *Istorija*, t. 33, p. 18–33.
Balys 1937 = J. Balys. Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose. *Tautosakos darbai*, t. 3, p. 149–238.
Bičiūnas 1930 = V. Bičiūnas. *Kaunas 1030–1930.* Kaunas.
Brukas 2011 = A. Brukas. Kauno miškų istorija I. *Gimtasai kraštas*, t. 4, p. 78–83.
Dovydaitis 1990 = V. Dovydaitis. *Vėjai blaškė, žaibai plakė... Istorinė-biografinė apybraiža apie transatlantinius lakūnus Steponą Darių ir Steponą Girėną*. Kaunas.
Dubonis 2001 = A. Dubonis. Žemėvalda. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai.* Sud. V. Ališauskas, L. Jovaiša, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Raila. Vilnius, p. 785–795.
Dūkštų 2004 = *Dūkštų ąžuolynas.* Kaunas.
Europinės 2001 = *Europinės svarbos buveinės Lietuvoje.* Red. ir sud. V. Rašomavičius. Vilnius.
Grigalavičienė 1995 = E. Grigalavičienė. *Žalvario ir ankstyvasis geležies amžius Lietuvoje.* Vilnius.
Isokas 2006 = G. Isokas. *Lietuvos girių ir medžioklės istorija*. Vilnius.
Jaramičius 2018 = R. Jaramičius. *Kauno basųjų karmelitų vienuolynas 1772–1845 m*. VDU magistro darbas.
Juozapavičius 1970 = P. Juozapavičius. *Adomas Mickevičius Kaune*. Vilnius.
Juozapavičius 1980 = P. Juozapavičius. *Kaunas ir jo apylinkės (nuo seniausių laikų iki šių dienų)*. Kaunas. Saug. KAVB. Prieiga per internetą: https://www.epaveldas.lt/preview?id=C130000489322. [Žiūrėta 2024-03-06].
Kamuntavičienė, Lūžys 2019 = V. Kamuntavičienė, S. Lūžys. Kauno miestietės Daratos Nabienės votas Kaunakiemiui: Šv. Kryžiaus bažnyčios fundacija. *Kauno istorijos metraštis*, t. 17, p. 23–36.
Karpuška ir kt. 2018 = R. Karpuška, D. Augutis, A. Gintaras, D. Bastytė. *BAST „Kauno Ąžuolynas“ gamtotvarkos plano pagrindžiamoji informacija*. Vilnius. Prieiga per internetą: https://www.kaunas.lt/wp-content/uploads/sites/13/2018/03/Kauno-azuolyno-BAST_GP_pagrindziamoji-dalis.pdf. [Žiūrėta 2024-03-03].
Kiaupa 1981 = Z. Kiaupa. 1408 metų Vytauto privilegija Kauno miestui. *Lietuvos istorijos metraštis* 1979. Vilnius, p. 5–19.
Kiaupa 1992 = Z. Kiaupa. Pirmosios Kauno miesto privilegijos. *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*. Vilnius, t. 2, p. 6–39.
Kiaupa 2010 = Z. Kiaupa. *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų* I. Vilnius. Kiaupa, Glemža 2023 = Z. Kiaupa, L. Glemža. *Kauno istorija nuo 1655 iki 1795 metų* II. Kaunas.
Księga 1899 = *Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza (1798–1898).* Warszawa, t. 2.
LAA 1974 = *Lietuvos archeologijos atlasas. Akmens ir žalvario amžiaus paminklai* I. Red. R. Rimantienė. Vilnius.
Laurinkienė 1996 = N. Laurinkienė. Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose. *Tautosakos darbai*, t. 11. Vilnius.
Lukšionytė-Tolvaišienė 2007 = N. Lukšionytė-Tolvaišienė. Kauno miesto raidos ir planavimo apžvalga. *Kauno miesto planai. XIX a.–XX a. pirmoji pusė.* Sud. N. Ambraškienė, V. Girčytė. Kaunas, p. 5–24.
Mickiewicz 1851 = A. Mickiewicz. *Konrad Wallenrod i Grażyna*. Wyd. J. Tysiewicz. Paryż.
Mickiewicz 1953 = A. Mickiewicz. *Dzieła. Wydanie narodowe*. Opr. S. Pigon. Warszawa, t. 14.
Miškinis, Baliulis 1986 = A. Miškinis, A. Baliulis. Lietuvos miestų planai, sudaryti iki 1800 m. *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Urbanistika ir rajoninis planavimas*. Vilnius, p. 98–140.
Pilypaitis 1968 = A. Pilypaitis. Kai kurie Kauno Senamiesčio planinės struktūros formavimosi klausimai. *Geodezijos darbai*, t. 4, p. 197–226.
Piročkinas, Riškus 1999 = A. Piročkinas, J. Riškus. *Adomas Mickevičius Lietuvoje.* Vilnius.

Plan 1858 = *Plan des abords de Kowno*. Skaitmeninė kopija saug. M. Skerniškio rinkinyje.
Prikockienė, Prikockis 2019 = A. Prikockienė, G. Prikockis. *Kaunas. Miestas kaip idėja*. Kaunas.
Pryšmantas [be m.] = V. Pryšmantas. *Prie VAK istorijos*. Saug. LNB f. 57–45.
Połujański 1854 = A. Połujański. *Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernij zachodnich cesarstwa Rossyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym*. Warszawa, t. 2.
Potocki 1869 = L. Potocki. *Pamiętniki pana Kamertona*. Poznań, cz. 1.
Puzinas 1928 = J. Puzinas. Iš mūsų savivaldybių istorijos: Kaunas nuo 1812 metų iki šių dienų. *Savivaldybė*, Nr. 8, p. 11–20. (Perspausdinta: J. Puzinas. *Rinktiniai raštai. Kultūros ir politikos istorija*. Chicago, t. 2, p. 108–116).
Puzinas 1929 = J. Puzinas. Iš Kauno bažnyčių istorijos: 8. Karmelitų, arba Šv. Kryžiaus, bažnyčia. *Savivaldybė*, Nr. 1, p. 9–11. (Perspausdinta: J. Puzinas. *Rinktiniai raštai. Kultūros ir politikos istorija*. Chicago, t. 2, p. 160–162).
Riškus 1996 = J. Riškus. *Adomas Mickevičius ir Lietuva*. Vilnius.
Syrokomla 1860 = W. Syrokomla. *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*. Wilno, t. 2.
Smora 1914 = Smora. Wzmianka o Karmelitach Bosych w Kownie, *Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie 1911–1914*, t. 5, s. 196–201.
Šešelgis 1996 = K. Šešelgis. *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai (nuo seniausių laikų iki 1918 m.)*. Vilnius.
Šlinkšys [be m.] = R. Šlinkšys. Carinės Rusijos imperijos laikotarpio (1795–1917) Lietuvos miestų (ir apylinkių) planai ir žemėlapiai. *Maps4u.lt. Istoriniai žemėlapiai*. Prieiga per internetą: https://maps4u.lt/lt/maps.php?img=&w=600&h=400&cat=24 [Žiūrėta 2024-03-10].
Tauras 1989 = A. Tauras. *Mūsų parkai*. Vilnius.
Tripplin 1858 = T. Tripplin. *Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi odbytéj w 1856 roku,* II. Wilno.
TŽ 1840 = 1840 m. topografinis Vilniaus ir Kauno gubernijų žemėlapis M 1: 126 000. (Nurodomas lapo numeris). Saug. J. Žikulino kartografiniame rinkinyje.
TŽ 1865 = 1865 m. topografinis Vilniaus ir Kauno gubernijų žemėlapis M 1: 126 000. (Nurodomas lapo numeris). Saug. J. Žikulino kartografiniame rinkinyje.

Афанасьев 1861 = Д. Афанасьев. *Матеріялы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами генеральнаго штаба. Ковенская губернія*. Санкт Петербургъ.
Заметки 1874 = Заметки о городе Ковне. Із *Памятная книжка Ковенской губерніи на 1875 годъ*. Ковно, с. 218–238.
Горбачевскій 1903 = И. С. Горбачевскій. *Двадцатипятилетие городского общественного управления в гор. Ковне*. Ковна.
Гуковскій 1904 = К. Гуковскій. *Городъ Ковна. Краткій историко-статистическій очеркъ*. Ковна.
Ковенская 1893 = *Ковенская губернія за время 1843–1893 г*. Ковна.

THE HISTORY OF THE ĄŽUOLYNAS UNVEILED

Vykintas VAITKEVIČIUS, Giedrius KULIEŠIUS

So far, the Kaunas *Ažuolynas* (oak forest) – a 60.83-hectare area, a forest island ranging from 70 to 320 years in age but located within a modern city – has been considered an exceptional natural value, an important area for habitat protection. This article examines it for the first time from a historical perspective, revealing little-known contexts of the development of Kaunas, which had municipal rights since the beginning of the 15th century.

During the early period of the Grand Duchy of Lithuania, the Ažuolynas belonged to the country's ruler and, apparently, partially to the nobility. In the second half of the 16th century, this domain was transferred to the Church of the Holy Cross. A significant moment in Ažuolynas history was when in 1771, the Church of the Holy Cross, along with the forest, clearings, and cultivated land, was acquired by the Carmelite monks and they managed it until 1845. Thus, only in 1867 did the Ažuolynas come under the administration of the city of Kaunas and gradually became a place for leisure and entertainment.

In the second half of the 18th century to the beginning of the 19th century, despite interruptions, the forests in the eastern outskirts of Kaunas still formed a single massif, stretching from Kleboniškis and Eiguliai in the north to Aukštieji Šančiai in the south and roughly from Petrašiūnai, Davalgoniai in the east, to the slopes of Žaliakalnis in the west. During this period of logging, the forest loggers belonging to Kaunas formed the northern-western border of the Ažuolynas, which belonged to the Carmelites, a border that is still visible today along Vydūnas Alley.

The second part of the article is dedicated to the valley of the Girstupis stream, located in the historical core of Ažuolynas, which was beloved and praised by Adomas Mickevičius, a teacher at the Kaunas County School and a poet, in 1819–1823. Memories of contemporaries have survived about the 1823 spring festivities held in the Girstupis valley in his honour – a description of the farewell when he left for Vilnius and a legend-like narrative recalling how Karolina Kovalskienė, with whom the poet had a close relationship, raised a toast to the poet's health and success, asking that the valley, which Mickevičius loved so much, be named after him. There is no information about who and when immortalised the poet's memory with a stone monument with the initials A.M. and the date 1823 in this place.

A significant fact is that in the first half of the 20th century, next to Mickevičius' stone, on the slope of the Girstupis Valley and in the fields near the former village of Gričiupis, three axes of the same type with quadrangular pits and holes for handles were found. They are dated from the late 3rd millennium BCE to the beginning of the 2nd millennium BCE, continuing the late Neolithic tradition but also being used in the Bronze Age. Such axes are very characteristic of Central and Eastern Lithuania, often found near rivers and even in water. It is reasonably assumed that axes found in good condition, such as those found in the Girstupis-Gričiupis area, were once offered following the well-known myth about Griausmavaldys (Perkūnas), who unlocked and fertilised the earth in the spring. In this context, the section of the Girstupis Valley from its confluence with Gričiupis to the bend near present-day Tunelio Street becomes similar to a prehistoric sanctuary. The sense of admiration and awe felt by visitors to the Girstupis Valley in the 19th and 20th centuries can justifiably be associated with the sanctity experienced in open-air sanctuaries of Baltic religion.

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevicius@ku.lt
kuliesius.giedrius@gmail.com

GAMTA LIETUVIO TAPATYBĖJE

Gailė VANAGIENĖ

Tokie svarbūs lietuviškojo tapatumo dėmenys kaip kalba, papročiai ir istorija seniai ir plačiai tyrinėjami bei visuotinai pasitelkiami aiškinant tautinę tapatybę ir tautinę savimonę. Įdomu, kad pirmąjį lietuvišką etnografinį ir kraštotyros žurnalą „Gimtasai kraštas“ tarpukariu (1934–1943) leidusi Šiaulių kraštotyros draugija tarp lietuviškumą sudarančių ypatybių įtraukė gamtą ir gamtos objektus. Straipsnyje keliamas klausimas, kuo ypatingas lietuvio santykis su gamta ir kiek jis išties svarbus lietuvio tautiniam tapatumui. Taigi, straipsnio objektas – gamtos samprata, ryškėjanti žurnalo „Gimtasai kraštas“ (GK) straipsniuose, prieinamuose „Epaveldo“ elektroninėje duomenų bazėje. Žurnalo pasirinkimą tyrimui lėmė tai, kad jo leidimo laikotarpiu apskritai ir, skyrium, jo leidėjų pastangomis buvo ugdoma bei puoselėjama lietuviškoji tautinė tapatybė, skaitytojai skatinti pažinti ir saugoti lietuvių stiprybės šaltinį – Lietuvos gamtą ir senovės kultūrą (Mūsų siekimai 1934: 1). Didžiąją žurnalo turinio dalį sudaro Lietuvos ir atskirų jos vietovių istoriją, archeologiją, papročius, materialinę kultūrą ir gamtą pristatantys bei paties kraštotyrinio darbo metodiką nagrinėjantys straipsniai. Nuodugniai peržiūrėjus visus žurnalo numerius, atrinkti straipsniai, kuriuose aprašoma gamta ir gamtos ar gamtoje atsidūrę kultūros objektai: piliakalniai, alkakalniai, pilkapiai, ežerai, atskiri medžiai (ąžuolai), akmenys ir kt. arba jų grupė apibrėžtoje vietovėje. Atsižvelgiama ir į žurnale paskelbtus kelionių, iškylų, ekskursijų gamtoje bei gamtos vaizdų aprašymus. Kreipiamas dėmesys į tai, koks papildomas turinys – istorinis, folklorinis, kalbinis ar kt. – „prikabintas“ prie aprašomo gamtos objekto.

Reikšminiai žodžiai: lietuvio / lietuviškoji tapatybė; gamta ir gamtos objektai; kraštotyra.

GAMTA TAPATYBĖS DISKURSE – TEORINĖS TYRIMO PRIEIGOS

Tapatybės (identiteto) sąvoka skirtingų mokslų interpretuojama ir apibrėžiama skirtingai. Psichoanalitikas Erikas H. Eriksonas tapatybės sąvoką pritaikė asmens savivokai nusakyti. Jo požiūriu, „ego tapatybės pojūtis yra sukauptas žmogaus pasitikėjimas, kad praeityje išsiugdyta vienovė ir tęstinumas dera su vidiniu tos vienovės ir vientisumo turiniu, kurį jam priskiria kiti žmonės“ (Erikson 2004: 308). Sociologijoje tapatybė – tai žmonių nuomonė apie pačius save ir sau prasmingus dalykus (Giddens 2005: 44). Etnologijoje ir antropologijoje tapatybė dažnai suprantama kaip etninė tapatybė, reiškianti sąmoningą asmens tapatinimąsi su tautine bendruomene ir atitinkamų tautinių požymių (kalbos, kultūros ir kt.) prisiėmimą. „Etniškumas rodo, kokiai visuomenei priklauso žmonės, kaip jie dalijasi kultūrą, kaip save identifikuoja“ (Savoniakaitė 2011: 79). Taigi, tapatybė gali būti ir individuali, ir grupinė (Čepaitienė 2010: 2).

Tautinei tapatybei suprasti lemiamos yra visų pirma paties tautiškumo, taip pat nacionalizmo sąvokos. Auksuolė Čepaitienė pastebi, kad lietuvių kalbos žodis *tauta* vienu atveju gali reikšti etninę grupę, kitu – naciją (Čepaitienė 2001: 168). Ne visada lengva šias prasmes griežtai atskirti. Pasak Antonio Koeno (Anthony Cohen), tautinė tapatybė reiškiasi ne per nacionalines pilietines teises bei pareigas, bet labiau per „tautinį charakterį“ bei kultūrinį vientisumą (Cohen 1993: 197). Turima omenyje „tautinių bruožų“ kultūrinė išraiška, paieška kultūroje arba net sąmoningas konstravimas, pasitelkiant atitinkamus kultūrinius vaizdinius. „Išorinė etninio tapatumo reprezentacija priklauso kultūrinei sričiai. <...> Susitapatinimo kontekste įvykstantis sąmoningas kultūros įvertinimas transformuoja ir išskaido natūralią kultūros visumą į pavienius vartojimo objektus ir vienetus“ (Čepaitienė 2010: 4). Kultūra veikia ir kaip tapatybės raiška, ir kaip jos turinys, „statybinė medžiaga“ (Castells 2006).

Etnologas Orvaras Liofgrenas (Orvar Löfgren), aptardamas kultūros nacionalizavimo sampratą, išvardijo objektus, pasitelkiamus tautinio tapatumo kūrimui: kartu su bendra kalba, bendra praeitimi ir bendru likimu, tautine liaudies kultūra, tautiniu charakteriu, tautinėmis vertybėmis, mitais ir herojais, valstybingumo simboliais ir netgi nacionaline virtuve gausiam tautinės ideologijos kūrimo inventoriui priskiriamas ir kraštovaizdis (dažnai saugomas nacionalinių parkų pavidalu) (Löfgren 1989: 9). Kitaip tariant, gamta.

Džiuginėnų piliakalnis. XX a. 4 deš. Juzefo Perkovskio nuotrauka. Saugoma Žemaičių muziejuje „Alka“

GAMTA KAIP LIETUVIO TAPATYBĖS BRUOŽAS

Lietuviai jaučiasi turintys saugoti ir ginti savo lietuvišką tapatybę, kuri pastaruosius kelis šimtus metų įvairiais būdais buvo trinama. O saugoma ir ginama ji tapo dar svarbesnė, brangesnė, kaip ir ją išreiškiantys simboliai. Kita vertus, į tapatybę žiūrėdami kaip į tolydžio kuriamą ir perkuriamą – ne kaip į daiktą, o kaip į procesą, vyksmą – suprantame, kad ir lietuviškumo požymiai istorijos tėkmėje kito, keičiantis gyvenimo būdui, buičiai, religinei aplinkai, modernėjant visuomenei.

Daugelio autorių išskiriami svarbūs lietuvių tautinės savimonės ir tapatybės veiksniai yra kalba, papročiai ir istorija. Jie plačiai aptarti Andreaso Rėpstorfo (Andreas Roepstorff) ir Aušros Simoniukštytės straipsnyje „Modernus lietuviškasis identitetas – šimtmetį at/kuriama tradicija“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001). Daug dėmesio kultūros istorijai, formavusiai ir reprezentavusiai šiuolaikinę lietuviškąją tapatybę, skiria Paulius Subačius knygoje „Lietuvių tapatybės kalvė“ (Subačius 1999).

Kalba, papročiai ir istorija – būtini ir įprasti tautinės tapatybės dėmenys. Rečiau tarp skiriamųjų lietuviškumo bruožų minimas ypatingas santykis su *gamta*, savitas *gamtiškumas*, į kurį čia ir sutelksime dėmesį. Taigi, ar gamtos sureikšminimas gali būti laikomas tuo lakmuso popieriėliu, pagal kurį lietuvį būtų galima atpažinti ir išskirti iš kitų? O jeigu taip, tai kuo gi tasai lietuvio ryšys su gamta ypatingas ir kaip jis pasireiškia?

A. Rėpstorfas ir A. Simoniukštytė, nagrinėdami šimtametę moderniąją lietuviškąją tapatybę, svarbiausiais jos dėmenimis laiko „santykio su gamta bei istorijos supratimo naratyvinius blokus“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 145). Pažymima, kad numanomas ypatingas lietuvio santykis su gamta mokslininkų ir anksčiau buvo pasitelkiamas tautinės tapatybės tyrimuose. 1990 m., atkūrus Nepriklausomybę, Lietuvos filosofijos, sociologijos ir teisės instituto mokslininkai aprašydami šalies etninę sudėtį, ypač tokiose mišriose, tankiau slaviškai kalbančiose srityse kaip Vilniaus rajonas ir kai kurie kiti, sudarė specialius klausimynus. Siekiant nustatyti „tikrus lietuvius, buvo klausiama „Kokias savo tautos dainas mokate?“, „Kokią religiją išpažįstate?“ ir „Ar mylite gamtą?“, tai yra „lietuviams klasifikuoti pasinaudota dviem pačių lietuvių diskurso apie įsivaizduojamąjį lietuviškumą elementais: pasakojimais apie ypatingą lietuvių santykį su gamta ir pagoniškas tautos šaknis“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 147).

Straipsnio autoriai, nagrinėdami lietuviškosios tapatybės tęstinį (atsi)kūrimą, aptaria gamtą kaip „tikro lietuvio“ kultūrinį bruožą pirmojo ir antrojo Lietuvos atgimimo laikotarpiais. Per pirmąjį Lietuvos atgimimą, paskutiniaisiais XIX a. dešimtmečiais, lietuviai savąją tapatybę teigė ne tik susigrąžindami istorinę atmintį ir šiuo atžvilgiu imdami varžytis su „lenkais“, bet ir pabrėždami tokius jau 1822 m. Simono Daukanto (1793–1864) iškeltus skiriamuosius savo požymius kaip lietuvių kalba ir likiminis ryšys su prigimta gamtine aplinka (daugiausia miškais) bei darnos su gamta idėja (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 152, 156). O S. Daukantas šio ypatingo lietuvio ryšio su gamta šaknis matė lietuvių pagoniškojoje praeityje, ir būtent „šiai harmonijai pradėjus irti, prasidėjo kultūrinis ir politinis smukimas, kuris yra neišvengiamai susijęs su laipsnišku gamtinio visuomenės arealo griovimu ir nykimu“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 152). Lietuvio ryšys su gamta vertinamas kaip vienas svarbiausių veiksnių, lėmusių tautos charakterio kilmę bei raidą, o šio prigimtinio ryšio sutraukymas – kaip lietuvių tautinės tapatybės aižėjimą ir neigiamus politinus bei kultūrinius procesus sukėlusi priežastis. Pasak minėtųjų autorių, S. Daukantas aiškiai įvardija šį harmoningą sambūvį suardžiusius „kryžiuočius, kitaip sakant, Vakarų civilizaciją ir krikščionybę: Lietuvos vesternizacija ir kristianizacija paveikė visas gyvenimo sritis; dėl šių procesų atsirado socialinė nelygybė, buvo prarasta turėtoji laisvė, nes dauguma gyventojų buvo paversti baudžiauninkais, sunyko etninė kultūra, buvo suniokota gamta, ypač girios“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 152).

Taigi, lietuvio darnos su gamta idėja turėjo stiprų ideologinį užtaisą, nurodantį į lietuvių stiprybės, vienybės ir didingos praeities šaltinį, iš kurio, kaip iš gyvybės versmės, per pirmąjį Lietuvos atgimimą buvo semiamasi lietuviškumo.

Antruoju Lietuvos atgimimu vadinamas XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 10-ojo pradžioje kilęs ir Sąjūdžiu virtęs judėjimas. A. Rėpstorfas ir A. Simoniukštytė irgi pažymi šiam judėjimui būdingus tautą telkiančius lietuviškumo bruožus: „unikalią kalbą, didvyrišką praeitį, turtingą liaudies kultūrą, o svarbiausia – savitą gamtos ir kultūros, tautos ir jos gamtinės aplinkos ryšį“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 160).

Jų žodžiais, „visi pasakojimo apie lietuvius komponentai, 9-ajame dešimtmetyje tapę tautinės savivokos pagrindu (kaip unikali kalba, didvyriška praeitis, turtinga liaudies kultūra, o svarbiausia – savitas gamtos ir kultūros, tautos ir jos gamtinės aplinkos ryšys) egzistavo ir Sovietų Sąjungoje“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 160), tačiau negalėjo laisvai reikštis. Tarkime, tradicines šventes švęsti buvo leidžiama, tačiau bet kokie jas įprasminantys ritualai drausti.

Kaip šio laikotarpio gamtos sureikšminimo pavyzdį A. Rėpsdorfas ir A. Simoniukštytė išskiria 9-ojo dešimtmečio pradžioje Geografijos institute vykdytą „grandiozinį ir sunkiai įgyvendinamą projektą – sumanymą išsaugoti Lietuvos gamtą kaip sudėtinį integruotą visetą“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 159). Pasak tyrime cituojamo Pauliaus Kavaliausko, „ginties objektas greičiau buvo ne pati gamta, bet „gamtos sistemos“ ir socialinių grupių tam tikroje teritorijoje sąveika, nes konkretus kraštovaizdis laikytas „gamtinio-socialinio mechanizmo, formuojančio etnosą, teritorine išraiška“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 159). Pasitelkiant Vytauto Kavolio įžvalgą, taip pat pažymima, jog tokia gamtos samprata labai artima minėtai „vizionieriškai lietuviškosios savivokos pradininko S. Daukanto „ekologinei antropologijai“ (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 160).

Gamtiškumo klausimas paliečiamas ir Pauliaus Subačiaus lietuviškosios tapatybės tyrimuose: kad ir fragmentiškai, autorius vis dėlto užsimena apie lietuviškosios tapatybės raišką gamtos simboliais (Subačius 1999: 119–120). Anot P. Subačiaus, pradedant lietuvių liaudies dainomis ir baigiant XX a. autorine lietuvių literatūra, lietuvio sąmonėje nuolat gyva žmogaus ir gamtos paralelė, stiprus žmogaus priklausymo gamtai suvokimas. Atramos ir stiprybės gamtoje ieškoma ne tik asmens likimui paaiškinti bei palengvinti, bet ir tautos atsparumui istorijos verpetuose pabrėžti. P. Subačiaus tyrime vėlgi prisimenama S. Daukanto iškeltoji lietuvio darnos su gamta idėja, šįsyk per atitinkamus augalinius motyvus: „Daukantiška „kalbos bruknelė“ – įspūdingiausia minimalistinė „daugiamečio, amžinai žaliuojančio tautos augalo“ metafora. Ji turi archajišką reikšminį „skaistos“ ir „gyvybę teikiančios galios“ atspalvį: visžalės žiemės, meškauogės bei bruknės, greta „nelietuviškos“ kilmės darželių augalo *Ruta graveolens* buvo, ypač žiemą, vartojamos kaip vestuvinių vainikėlių rūtos“ (Subačius 1999: 120). Greta – ir vadinamojoje istorinėje Antano Baranausko „Anykščių šilelio“ dalyje minimas lapų nenumetantis ąžuolas. Jį P. Subačius priskiria prie didingųjų tiek lietuvių, tiek kitų Europos tautų nacionaliniams judėjimams svarbių įvaizdžių.

Augalinius motyvus, įvairiais pavidalais įaugusius į XX a. poeziją ir prozą, autorius apibendrintai pavadina „žiemkentiškais“, o pušies, kadagio ir eglės vaizdinius sieja su amžino žaliavimo, tvarumo semantika (Subačius 1999: 120). Tokių motyvų aktualumas keltų mintį apie lietuvio poreikį išbandymų kupinu laikotarpiu poetiškai tapatintis su ypatingu gyvybingumu bei atsparumu atšiaurioms sąlygoms pasižyminčiais augalais, taip vėlgi semiantis stiprybės iš gamtos.

P. Subačius gamtos ir gamtiškumo dėmenį atskleidžia dar ir kitu aspektu. Jis pažymi, jog romantizmo epochos lietuvių literatūroje išryškėja „gamtinis tautos tęstinumo ciklas“ (vėlesnėje literatūroje jį keičia istorinis tiesinis laikas), „su stebuklinės vaizduotės užmoju konstruotas tautos, tautinės kultūros „metų laikų“ modelis: *kalbà lietuviška jaujau kaip žolynas pavasarėje žaliuoti iš naujo pradės*“ (Subačius 1999: 119; cituojamas Jurgis Pliateris); tėvų ir protėvių „liežuvis“ *kaip pavasarį nuo sniego myniot paliauta žolelė, pradeda anas žaliuot, palauk, ir turės pražysti, o vaisius sukrauti* (Subačius 1999: 120; cituojamas Juozapas Želvavičius).

Taigi, kultūrinė gamtos reikšmė lietuvio tapatybei skirtingais laikotarpiais įvairuoja, tačiau išlieka svarbiu lietuviškumo bruožu.

GAMTOS SAMPRATA ŽURNALE „GIMTASAI KRAŠTAS“

1934 m. Šiaulių kraštotyros draugija pradėjo leisti žurnalą „Gimtasai kraštas“. Žurnalas leistas iki 1943 m. Pirmojo numerio įvadiniame straipsnyje, pavadintame „Mūsų siekimai“, leidėjai pristato žurnalo tematiką, pagrindines idėjas ir tikslus, kviečia visą plačiąją visuomenę ne tik aktyviai domėtis, bet ir pačius rinkti medžiagą apie savo kraštą: „Mes perdaug mažai pažįstame savo gražiąją Lietuvą, jos gamtą ir senovės kultūrą, neturime tinkamo supratimo apie savo tautos turtus, nedaug susipažinę esame su jos įdomia ir reikšminga praeitimi, nors ir kartojame senovę esant stiprybės šaltiniu“ (GK 1934/1: 1). Skaitytojai raginami atkreipti dėmesį į šalia „baigiančius nykti tautos turtus“, kuriuos, kaip pastebėta, lietuviai įvertina tik svetimšalių susidomėjimo sužadinti. Kviečiama ištirti savo apylinkę, pažinimo tikslais pakeliauti po tėvynę. Lietuvos gamta kartu su senovės liekanomis čia vadinama „tautos turtais“.

KRAŠTOTYRININKŲ IR ETNOGRAFŲ APRAŠYMAI. Apžvelgdami žurnalo numerius matome, kaip kraštotyrininkai atsiliepė į šį kvietimą. Žurnale spausdinti straipsniai apie Lietuvos ar tam tikros jos vietovės, regiono gamtą, istoriją, archeologinius radinius, papročius, materialinę kultūrą. Spausdinama straipsnių, skirtų kraštotyrinio bei etnografinio darbo metodams, muziejininkystės problemoms aptarti. Tačiau pažiūrėkime, kokius gamtos objektus atsiliepusieji į kvietimą pamatė turint lietuviškos kultūros požymių ir kaip juos pristatė, kokias prasmes jiems suteikė.

Matome kelionių, ekskursijų pasakojimus su aprašomais keliaujant aplankytais gamtos objektais, taip pat piliakalniams, alkakalniams, milžinkapiams, ežerams, ąžuolams ir kt. skirtus straipsnius. Tik kai kuriuose iš jų aptinkame lietuvio akiai gražios gamtos poetiškus aprašymus. Dažniausiai gamta (gamtos objektai ar jų visuma vietovėje) pateikiami kaip senovės liudininkai, slepiantys savyje tam tikrą papildomą informaciją, kurią skaitytojai raginami atskleisti patys ir paraginti tai daryti kitus.

Jau pirmajame numeryje, iškart po kreipimosi į skaitytojus, Ignas Končius iškelia bei pagrindžia savanoriško ir neatidėliotino kraštotyrinio darbo svarbą, aprašydamas etnografijos, etnologijos ir antropologijos mokslų disciplinas, nurodydamas, kaip dabar surinkta ir išsaugota etnografinė medžiaga pasitarnautų ateities kartoms išsaugant protėvių palikimą. „Gal šiandieniniai lietuviai, nors jau prabangos apakinti, dar prisimena nesugrąžinamai nykstančią praeitį, – sako I. Končius, – tačiau klausimas, ar vaikai ir tolesnės kartos taip „pažins savo poetingąjį kaimą su jo šlamančiomis giriomis, su šventaisiais gojeliais, su alkais, su galingais ąžuolais, kurių pavėsyj ruseno amžinoji ugnelė dievams ir deivėms, su šimtametėmis liepomis, guobomis, ėgliais, laumės juostomis ir žiemą žaliais vijokliais, žydinčiais paparčiais, su jaukiai čiulbančia paukštija, su margai žydinčia gėlija, su piktai šnarančia šliužija, toli aidančiais vilkų kauksmais, šernų, miškų šnarėsiais...“ (GK 1934/1: 6).

Gamtos objektus raginama ne tik vertinti, bet ir domėtis jų kultūrine reikšme, vieta kultūroje. Trumpučiame straipsnelyje „Jūra ir mes“ Petras Babickas atkreipia dėmesį į lietuvių esą nepakankamai įsisavintą jūrą, į galimybę Lietuvai būti jūrine valstybe. Ir ypač pabrėžia kultūrinę jūros vertę, ragindamas sudaryti galimybes visos Lietuvos jaunajai kartai tiesiogiai išvysti pajūrį ir pažinti pajūrio lietuvių kultūrą. „Turime suprasti, kad nors ir graži mūsų tėvynė, bet jūra yra jos gražiausias papuošimas ir vertingiausia brangenybė“ (GK 1934/1: 26).

PAVIENIAI GAMTOS OBJEKTAI. Taigi, žurnale atsiranda didesnių ir mažesnių straipsnių, kuriuose skaitytojui pristatomi atskiri gamtos objektai. Pavyzdžiui, Petro Tarasenkos archeologiškai aprašytas Mielanų piliakalnis (GK 1934/2: 85–87), Juzefo Perkovskio atrasti du „Katkevičiaus ąžuolai Žemaičiuose“ (GK 1934/3–4: 181–182) ir Leono Kumšlyčio „Liepalaukio pilalė“ (GK 1934/3–4: 186–187). Pastarajame straipsnyje autorius pasakoja matęs ant piliakalnio augus didžiulius, senus ąžuolus, vėliau nupjautus, taip pat buvus didelį akmenį, vėliau paraku suskaldytą; pateikia savo trejus metus vykdyto vietovės stebėjimo medžiagą, įvertindamas atsiradusius pokyčius; prideda girdėjęs senelio pasakojimą, „kad stabmeldžių laikais piliakalnio viršuje kūrenosi šventoji ugnis“ (ten pat: 187). Vis dėlto rimtesnių tyrimo išvadų nepateikia pridurdamas, kad dalies istorinių ženklų perskaityti nebeįmanoma dėl piliakalnio suniokojimo.

P. Tarasenkos straipsnyje „Akmuo Laumių Stalas“ (GK 1934/1: 48) pateikiami vietinių žmonių pasakojimai, iš kurių matyti, kaip ilgai, gamtinį objektą įprasminant, išlieka senieji kultūriniai dėmenys: prie Laumių Stalu vadinto akmens per Sekmines žmonės švęsdavo lauko darbų pabaigą, ir kartą nuo jo kažkam netyčia nuvertus alaus bosą senieji liepę neliesti, leisti alui ištekėti, nes „tai laumių dalia“.

O tais pačiais metais pasirodžiusiame J. Perkovskio straipsnyje „Senovės gadynės pėdsakai Telšių apskrity“ (GK 1934/2: 112–114) aprašoma surinkta istorinė ir tautosakinė medžiaga apie Džiugo kalną ir šalia jo supiltą piliakalnį. Anot pasakojimų, tai esantis legendinio Džiugo kapas.

A. Mažiulis pasakoja apie ūkinį akmenų panaudojimą Pasarčių krašte, tačiau pateikia ir sakmių apie akmenis, aprašo gydymąsi nuo karpų lietaus vandeniu, susitelkusiu ypatingo akmens duobutėje (GK 1940/2: 176).

1936 m. trijuose straipsniuose rašoma apie žmonių supiltas kalvas. B. Tarvydas straipsniuose

Liškiavos pilies liekanos. 1934 m. Emilio Šneiderio (Šneideraičio) nuotrauka. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje

„Kuršėnų senkapis“ (GK 1936/2–4: 525–526) ir „Uogučių senkapis“ (ten pat: 527–528) pateikia daugiausiai archeologinės medžiagos, o K. Sčesnulevičius, rašydamas apie „Donosų kurganus“, be archeologinių, pateikia ir šiek tiek geografinių žinių, taip pat pristato „sunkiai aprašomo grožio“ vietos kraštovaizdį (ten pat: 522–525). Piliakalniams, ant jų stovėjusioms garsioms lietuvių pilims ir prie jų vykusiems mūšiams skirti J. Mickevičiaus rašiniai „Panemunio pilys XIV šimt.“ (GK 1937/2–4: 97–106) ir „Putvės pilis XIV šimtmety“ (GK 1940/3–4: 286–287).

GAMTOS OBJEKTAI VIETOVĖSE. Kiti autoriai, atsiliepdami į redakcijos kvietimą, imasi aprašyti atskiras Lietuvos vietoves, o kartu – ir jose esančius gamtos objektus. Vienas tokių – Emilio Šneiderio didelės apimties dviejų dalių straipsnis „Liškiavos senovė“ (GK 1934/3–4: 167–174 ir 1935/1: 199–203) su kalnų, piliakalnių, laidojimo vietų (pilkapių, senkapių) aprašymais, su juos apipynusiais padavimais, sakmėmis bei istoriniais pasakojimais. Bene ryškiausiai senovę byloja Liškiavos piliakalnis su žmonių pasakojimuose tebesančia pilimi ir laukuose pamestas Viedzmos akmuo, esą ketintas panaudoti pilį statant. Piliakalnio aprašymas apima skirtingo laikotarpio istorinę medžiagą ir mena religijų kaitą. „Kai kurie seneliai vadina šį kalną ne piliakalniu, o Perkūno kalnu“, jaunesni dzūkai – piliakalnį „Viedzmos kalnu, o pačias pilies liekanas Viedzmos mūru“ (GK 1934/3–4: 170). Kiti minimi kalnai bei kalvos įprasminti istoriniais pasakojimais ar tik fiksuojami. Šalia didingų gamtos objektų paminėta ir „liepa su senoviška koplytėle“, augusi prie kelio, greta kalno, ant kurio būta pirmosios Liškiavos bažnyčios (ten pat: 171). O viena senovinė laidojimo vieta nurodoma esanti „ant kalno, kur auga laukinė kriaušė“. Matyt, dėl pačių vietovardžių straipsnyje paminimi „lygumėlė Žvėrinčius“, „smėlynas Slapikės“, „miškelis, vardu Gojus“, „beržais apaugęs kalnas Gojus“. Straipsnio autorius, prisistatantis kaip mėgėjas, registruojantis Lietuvos senovės paminklus, ragina tai daryti kitus. Pirmiausia savo kraštu ir jo senovės liekanomis domėtis reikia skatinti mokinius, – pabrėžia E. Šneideris. „Mums reikalinga kuo daugiausia tokių senovės mylėtojų, kurie bus ir tikri tėvynės mylėtojai, nes gerai pažinus savo kraštą, prie jo vis labiau prisirišame, labiau jį branginame, mylime“ (GK 1935/1: 200).

Per keturis numerius (trečias ir ketvirtas sujungti į vieną) skelbiamas I. Končiaus su V. Ruokiu straipsnis „Medžiaga žemaičių kraštui pažinti“ (GK 1934/1: 30–31; 2: 114–115; 3–4: 174–176). Būdinga, kad čia gamta švelniai personifikuojama. Skaitytojas turi tarsi savo akimis išvysti jam žodžiais piešiamą Minijos upę su jos „gimdytojais“ – penkiais ežerais ir pelkėmis, taip pat jų augaliją, gyvūniją (GK 1934/2: 114). Be poetiškų aprašymų, suteikiama ir geografinių žinių, aptariami vietovardžiai.

Aktyvaus Mažeikių krašto tyrinėtojo Stasio Ličkūno straipsnis „Mažeikių apskrities piliakalniai“ (GK 1934/1: 49–51), paskelbtas pačiame pirmajame žurnalo numeryje, lyg ir nurodo tyrinėjimo gaires būsimiems tyrėjams. „Jau ištisi amžiai, kai mūsų garbingos praeities piliakalniai užmiršti ir nustoję savo reikšmės...“ – nostalgiška gaida pradeda autorius, kartu iškeldamas reikalą registracijos tikslu pateikti žinių apie aplankytus „Mažeikių apylinkės piliakalnius ir kitas istorines bei archeologijos vietas“. Šitaip apsibrėžęs, autorius suteikia skaitytojui žinių apie nurodytoje vietovėje aplankytus piliakalnius (ir ant jų kitados buvusias pilis), senkapius, alkakalnius, šventuosius ąžuolus, ąžuolynus. Vėliau S. Ličkūnas paskelbia ir atskirą straipsnį „Mažeikių apskrities alkos kalnai“ (GK 1934/3–4: 185-186). Alkakalnius ir kitas senosios religijos kulto vietas autorius vadina garbingos praeities paminklais. Šiame straipsnyje vėlgi minimi ne tik alkakalniai, bet ir senkapiai, pilkapiai, taip pat ypatingais ženklais žymėti akmenys, kartu pateikiamos surinktos sakmės, senųjų pasakojimai apie čia vykusias aukojimo apeigas, istorinės žinios. Apie „Lietuvių piliakalnius Baltgudijoje“ rašęs P. Tarasenka apsiriboja istorinėmis bei archeologinėmis žiniomis (GK 1934/1: 32–35).

1938 m. išleistas vienintelis straipsnis su gamtos aprašymu – K. Kėdavičiaus „Juodainiai ir jų apylinkė“ (GK 1938/3–4: 410-412). Juo autorius pagerbia Juodainių kaimą, „norėdamas įamžinti nykstamus iš senų žmonių girdėtus vietovardžius kartu su padavimais“. Čia randame žinių apie Juodės kalną, milžinkapį, mažesnius kalnelius, apipintus tautosaka arba teikiančius archeologinės medžiagos. Įdomu, jog tyrėjas mato reikalą paneigti padavimą apie kalno, vardu Skruzdkalnis, kilmę, esą jį skruzdėlės sunešusios. Pasitelkdamas kasinėjimų medžiagą, K. Kėdavičius įrodo jį buvus „alku (senovės maldykla) iš XI–XII amžiaus“.

Juozo Petrulio straipsnis „Ir kaimų turima įdomios praeities“ (GK 1939/1: 555–558) pristato Kupiškio valsčiaus Rudikų kaimo gyventojus ir apylinkes. Be kitų savitumų, pabrėžiamas ypatingas kaimo krikščioniškas religingumas, nurodoma Rudikų kaimo laukuose buvus apstu kryžių bei kitokių mažųjų paminklų. Tačiau pažymėtina, kad visi jie susiję su senąją religiją menančiais gamtos objektais. Vietinis ilgaamžis senolis autoriui pasakojęs, kaip „kaimo ulyčgaly, kur išsilieja šaltinėlis, netoli tos vietos – ant kalno (Pyvesos šlaito), kur tarp didelių ąžuolų degdavo amžinoji ugnis, kaimui patapus krikščioniškam, buvo pastatytas kryžius-koplytėlė“ (ten pat: 556). Iš vieno šventųjų ąžuolų buvęs padirbintas kryžius. Kitoje kaimo kaimynystėje esančioje ypatingoje vietoje, ties nemažu akmeniu, irgi buvusi kūrenama amžinoji ugnis, stovėjęs senas ąžuolas. Paskui į ąžuolą buvęs įkeltas kryžius (*mūka*), o ant nulinkusių jo šakų vis prikabinėjama „įvairių brostvų“ (ten pat). Žymiai pakitęs santykis su vieta. Senolio pasakojamu, „į minėtą akmenį trenkus perkūnui ir smarkiam lietui užgesinus ugnį, ši vieta likusi visų baimės vieta“ (ten pat). Greičiausiai tuomet ji ir gavusi „peklos“ pavadinimą. Anksčiau buvęs šventas akmuo dabar apkastas žemėmis.

Itin plačiai aprašytos Platelių apylinkės Juozo Mickevičiaus straipsnyje „Plateliai“ (GK 1940/1: 1–34), čia jos vadinamos gražiausiomis vietomis visoje Žemaičių žemėje, „tikra žemaičių Šveicarija“. Dar pateikiama daug geografinės medžiagos apie vietovės gamtos objektus: kalnus, piliakalnius, alkakalnius, pilkapius, senkapius, taip pat upes, ežerus, jų salas, net pelkes ir balas, aprašoma miškų būklė. Kartu pateikiama susijusi tautosaka, istoriniai bei kalbos duomenys.

KRAŠTOTYRINIŲ KELIONIŲ APRAŠYMAI IR GAMTOS VAIZDAI. GK taip pat pasitaiko straipsnių, kuriuose pateikiami kraštotyrinių kelionių aprašymai arba aiškinama tokių kelionių reikšmė. Du tokie straipsniai skelbiami pirmuosiuose žurnalo numeriuose: vienas jų, Jurgio Dovydaičio, taip ir pavadintas – „Kelionės reikšmė“ (GK 1934/1: 177–179). Jame autorius, įkvėptas vasaros kelionių po Lietuvą, jausmingai dalijasi potyriais ir kviečia kurti lietuvišką ideologiją ne iš dulkėtų vadovėlių ar tuščių kalbų, o iš kelionių patyrimų. Kviečia pažinti tai, kas verčia mus lietuviais vadintis, kreipdamasis tokiais žodžiais:

Baidarininkai prie Puntuko akmens. 1938 m. birželio 20 d. Stepono Kolupailos nuotrauka.
Saugoma A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialiniame muziejuje

> Menkai radote Lietuvos daugumoje svetimųjų apgyvendintuose miesteliuose, purvinuose ir nejaukiuose, taip kaip ir patys svetimieji yra nejaukūs atgimstančiai Lietuvai. Negirdėjome malonaus balso iš griūvančių dvarų griuvėsių. Tik lygiuose kalnuose, pakalnėse, kur daina lydėjo artoją, kur lakštingalų balsus nešė malonus vėjas, galėjote jaustis esąs tėvynėje. Panemunių, paežerių, nugrimzdusių pilių viršūnėse galėjote pasikalbėti su tikrais lietuvių karžygiais, jų vėlėmis. Užmirštos sentėvių vėlės taip džiaugėsi sulaukę jaunosios Lietuvos atstovų, kad galėtų juos pamokyti, pastiprinti. <...> Juo toliau keliavai, juo daugiau pajutai tėvynės grožio. Kas žingsnis pastebėjai, kaip daug dirbo amžiai tau, kad tu gyventum. (Ten pat: 177)

Ši ilga citata pati viena puikiai iliustruoja gamtos ir ją įprasminančių objektų svarbą lietuviškajai tapatybei ir iš tiesų nurodo lietuviui jo jėgos šaltinį – jį užauginusią gamtą ir istorinę praeitį. „Kelionėje įsitikinai, kad esi maža Lietuvos kūno dalelė, kur privalai kuo tiksliausiai atlikti savo pareigą“ (ten pat: 177–179).

Antrajame keliavimo reikšmę keliančiame straipsnyje skaitytojas vėl raginamas pažinti gražiąją Lietuvos gamtą. Tai prof. Stepono Kolupailos straipsnis „Dėl ekskursijų po Lietuvą“ (GK 1934/1: 65–67), kur jis pabrėžia visokių spausdintų kelionės vadovų reikalingumą.

Marijona Čilvinaitė straipsnyje „Anykštėnai“ (GK 1937-3–4: 151–157) vaizdingai pasakoja apie etnografinės medžiagos rinkimo tikslais lankyto Anykščių krašto gamtą. Be sodo, piliakalnio ir kalvų jausmingų aprašymų, pateikiama surinkta tautosakinė medžiaga apie Puntuko akmenį ir šalia augusį ąžuolą su stebuklinga laikyta *mūkele*. Keliaujant matytos gamtos aprašymų pasitaiko ir J. Dovydaičio įspūdingos kraštotyrinės kelionės dienoraščio pagrindu parengtame dviejų dalių straipsnyje „Šešiese 6 dienas 160 kilometrų“, paskelbtame per du numerius (GK 1937/1: 229–231 ir 1937/2–4: 177–179).

Taigi, kraštotyrininkai ir etnografai iš pradžių gyvai atsiliepė į pirmajame numeryje išsakytą kvietimą pažinti Lietuvos gamtą ir senovės paminklus, teikdami žurnalui gamtą ir gamtos objektus aprašančius straipsnius. Tačiau paskui gamtos aprašymų tolydžio mažėja, o kai kuriuose numeriuose ir visai nebėra – įsivyrauja straipsniai, nagrinėjantys lietuvių tautosaką, papročius, medžiaginę kultūrą, kitus etnografijos, istorijos bei muziejininkystės dalykus. Net ir atskiras vietoves aprašant, gamta dažnai jau visai išleidžiama iš akių.

Kad ir kaip būtų, visiems GK aprašytiems gamtos objektams būdinga tai, kad jie nepriklauso vien gamtai. Juos aprašant, visuomet iškyla kokie nors kultūriniai pasakojimai, kuriais kultūra tarsi „apvelka“ gamtą kaip drabužis kūną.

GAMTOS OBJEKTŲ APRAŠYMŲ YPATYBĖS. Apžvelgę Lietuvos gamtą nagrinėjančius GK paskelbtus kraštotyrininkų bei etnografų straipsnius, dabar išskirkime ryškiausius gamtos objektus, sulaukusius daugiausia dėmesio.

Pirmą jų grupę sudarytų grynai gamtinės kilmės objektai, tokie kaip kalnas, kalva, jūra, ežeras, upė, sala, akmuo, ąžuolas, liepa, ąžuolynas, beržynas, miškas, gojus ir kiti. Antrai grupei priklausytų žmogaus gamtoje ir iš gamtos sukurti objektai: piliakalnis, alkakalnis, pilkapis, senkapis, sodas ir kt. Dar vienai atskirai negausiai grupei galima būtų priskirti bendrus gamtinio kraštovaizdžio aprašymus, turinčius pakelti lietuvio dvasią, sužadinti grožio pajautą ir priminti garbingą senovę. J. Dovydaitis straipsnyje „Geležiniai velniai“ (GK 1935/1: 229–231) retoriškai klausia: kokios jėgos įkvėpė lietuvius taip atkakliai nepasiduoti daug pranašesniam, geriau ginkluotam priešui – kryžiuočiams, vadinusiems lietuvius „miškų žvėrimis“? Ir nupiešia atšiaurios, laukinės, lietuvio nelepinusios, bet kartu didingos ir jo garbintos gamtos paveikslą.

Apskritai daugiausia dėmesio pelnė kalnai ir piliakalniai, taip pat senosios palaidojimų vietos. Panašiai dažnai minimi akmenys ir medžiai, kurie ir šiaip neretai būna greta. Dažniausias iš medžių, žinoma, ąžuolas. Taip pat įdomu, kad beveik visi ežerų ir upių aprašymai yra iš Žemaitijos. Visi šie gamtos objektai, kartu su kitais, pasitaiko ir bendruose gamtos aprašymuose.

Pabrėžtina, kad visi GK aprašomi gamtos objektai pristatomi ir kaip kultūros objektai. Tiek grynai gamtinės kilmės, tiek žmogaus ranką patyrę, jie mažų mažiausiai turi vardus, o dažnai dar ir apipinti istoriniais bei tautosakos pasakojimais, kuriuos straipsniuose visuomet stengiamasi pateikti. Alkakalniai ir kitos senosios šventos vietos gamtoje prisimenamos net tais atvejais, kai ant jų jau yra nugulę krikščioniški aiškinimai. Vis dėlto pačiai krikščionybei gamta nėra religiškai reikšminga – tokią ją padaro būtent „sulietuvintas“ pamaldumas. Pateikiama pavyzdžių, kai krikščioniški šventųjų paveikslai kabinami šventose giraitėse ir ten prie jų meldžiamasi (GK 1935/1: 202); *mūkelės*, koplytėlės būdingai atsiranda šventose liepose, ąžuoluose (GK 1934/3–4: 171; 1939/1: 556 ir kt.); Sekminės švenčiamos prie Laumių akmens (GK 1934/1: 48) ir t. t.

Noriai primenama, kad piliakalniai – tai žilos istorijos liudytojai, nors dabar savo reikšmės jau nustoję, bet pasiruošę ją priminti kiekvienam panorusiam. K. Kėdavičius: „Daug padavimų žmonės žino apie tuos kalnelius, kurie šiandien jokio vaidmens gyvenime nesuvaidina“ (GK 1939/1: 551). „Gamta“ reprezentuoja praeitį, istoriją St. Ličkūno straipsnyje „Mažeikių apskrities piliakalniai“ (GK 1934/1: 49–51), J. Perkovskio „Senovės gadynės pėdsakai Telšių apskrity“ (GK 1934/2: 112-114), E. Šneiderio „Liškiavos senovė“ (Šneideris 1934/3–4: 167–174 ir 1935/1: 199–203), J. Mickevičiaus „Panemunio pilys XIV šimtmetyje“ (Mickevičius 1937/2–4: 97–106) ir daugelyje kitų.

ŽMOGAUS PERTVARKYTA GAMTA (VIETOJE IŠVADŲ)

Anglų sociologas Antonis Gidensas (Anthony Giddens) teigia modernybės sąlygomis žmones gyvenant dirbtinėje aplinkoje dvejopa prasme. „Pirma, kadangi plinta sukurta aplinka, kurioje gyvena didžioji dauguma žmonių, jų gyvenamosios vietos tampa atskirtos nuo gamtos <...>. Antra, gamta liaujasi egzistavusi tiesiogine šio žodžio prasme, nes natūraliai vykstantys įvykiai vis labiau įtraukiami į sistemas, kurias determinuoja socializuoti veiksniai“ (Giddens 2000: 212–213). Taip interpretuojama gamta įtraukiama į kultūros lauką. Taigi, „žmogui vis labiau kišantis į gamtą, ji praranda savo tikrąjį pobūdį: ji nebėra išorinis atramos šaltinis“ (ten pat). Tačiau nors tai „sukuria plačias sąlygiško saugumo kasdieniame gyvenime modernybės sąlygomis zonas“, padarinys yra tai, kad „slopinami pamatiniai moraliniai ir egzistenciniai žmogaus gyvenimo komponentai“ (Giddens 2000: 214).

Žurnale „Gimtasai kraštas“ aprašyti gamtos objektai, kaip jau nesyk patyrėme, skirtingu

Koplytėlė prie medžio kamieno. XX a. 4 deš. Juzefo Perkovskio nuotrauka. Saugoma Žemaičių muziejuje „Alka“

mastu irgi priklauso kultūrai. Pati gamta, grynai gamtos objektai yra tarsi nesavarankiški, patys savaime lyg nepastebimi ir nereikalingi. Tarsi gamta pati savaime žmogui neegzistuotų. Bet ar gali būti kitaip, jei pati sąvoka, pats žodis „gamta“ neišvengiamai priklauso žmonių kultūrai?

O lietuvių kultūroje gamta visų pirma mena senąją tradiciją, senąjį religingumą, neretai net pavadinamą gamtameldyste. Kaip tik tokia kultūros transformuota gamta ir yra tapusi lietuviškosios tapatybės dėmeniu. Ir tokiu stipriu, kad ryšys su gamta, manoma, išlieka net ir tuomet, kai asmuo savęs lietuviu nebelaiko (Roepstorff, Simoniukštytė 2001: 147).

Šitaip gamtos objektai, O. Lofgreno žodžiais tariant, „nacionalizuojami“ – įtraukiami į tautinės tapatybės bruožų rinkinį ir ima reprezentuoti tautos kultūrinį savitumą.

Vienas ryškus, visiems žinomas pavyzdys. Loreta Martynėnaitė monografijoje „Kraštovaizdžio konstravimas: Gėlių darželiai Lietuvoje XX a.–XXI a. pradžioje“ teigia: „Lietuvos kaimo kraštovaizdžio reprezentacinę erdvę konstruojantis gėlių darželis XX a. pirmoje pusėje tapo lietuvių tapatybės įprasminimo raiškos forma. <...> Tremties ir emigracijos metu gėlių darželis tampa Lietuvos kaimo kraštovaizdžio vietos atminties ir kultūrinės komunikacijos forma. Išskirtina darželio gėlė rūta, kuri emigracijoje išreiškė tautinį lietuvių bendruomenės išskirtinumą bei tapatumą, simbolizavo lietuvių kultūrą, tradicijas ir paliktą gimtinę.“ (2015: 327–328).

LITERATŪRA

Castells 2006 = Manuel Castells. *Tapatumo galia*. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 2006.

Cohen 1993 = Anthony Cohen. Culture as Identity: An Antropologist's View. *New Literary History*, no. 24 (1).

Čepaitinė 2001 = Auksuolė Čepaitienė. Atgaivinant etninį tapatumą: individas, simbolis, vieta. *Lietuvos etnologija: socialinės etnologijos ir antropologijos studijos*, 2001, Nr. 1 (10).

Čepaitienė 2010 = Auksuolė Čepaitienė. Tapatumas, administravimo filosofija ir kultūros intymumas. *Liaudies kultūra*, 2010, Nr. 6 (135).

Giddens 2000 = Anthony Giddens. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai, 2000.

Erikson 2004 = Erik H. Erikson. *Vaikystė ir visuomenė*. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2004.

Löfgren 1989 = Orvar Löfgren. The Nationalization of Culture. *Ethnologia Europea*, 1989, no. 19.

Martynėnaitė 2014 = Loreta Martynėnaitė. *Kraštovaizdžio konstravimas. Gėlių darželiai Lietuvoje XX a.–XXI a. pradžioje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.

Roepstorff, Simoniukštytė 2001 = Andreas Roepstorff, Aušra Simoniukštytė. Modernus lietuviškas identitetas – šimtmetį at/kuriama tradicija. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2001, Nr. 1(10).

Savoniakaitė 2011 = Vida Savoniakaitė. Etniškumas. *Lietuvos etnologijos ir antropologijos enciklopedija*. Vilnius: LII leidykla, 2011.

Subačius 1999 = Paulius Subačius. *Lietuvių tapatybės kalvė*. Vilnius: Aidai, 1999.

NATURE IN LITHUANIA'S/LITHUANIAN IDENTITY

Gailė VANAGIENĖ

The article raises the question of what makes the Lithuanian relationship with nature unique and how important it truly is to Lithuanian national identity. It is interesting that the first Lithuanian ethnographic and regional studies journal Gimtasai kraštas (Native Land), published in the interwar period (1934–1943) by the Šiauliai Regional Studies Society, included nature and natural objects among the features that constitute Lithuanian identity. After reviewing all the journal issues, articles describing nature and cultural objects found in nature – such as hillforts, barrows, lakes, individual trees (oaks), and stones, or groups of them in a defined area – were selected. Attention is drawn to descriptions supplemented by historical, folkloric, and linguistic data.

Most often, nature (natural objects or their aggregate in a specific area) is presented as witnesses of antiquity. When describing them, cultural narratives always emerge, with culture "dressing" nature like a garment on a body. Thus, the natural objects described in Gimtasai kraštas also depend on culture to some extent. Nature itself, purely natural objects, are almost independent, seemingly unnoticed and unnecessary on their own. It's as if nature itself doesn't exist for humans. But can it be otherwise if the concept and the very word "nature" inevitably belong to human culture? In Lithuanian culture, nature primarily evokes ancient tradition and ancient religiosity, often even referred to as "nature worship." It is precisely this culturally-transformed nature that has become an element of Lithuanian identity.

Klaipėdos universitetas
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: gaile.vanagiene@ku.lt

NACIONALINĮ NEMATERIALAUS KULTŪROS PAVELDO VERTYBIŲ SĄVADĄ PAPILDĖ DAR 11 VERTYBIŲ

2023-aisiais į nacionalinį Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą buvo įrašyta dar 11 vertybių! Tai tradicinis žmogaus ir miško ryšys, Lietuvos heraldikos praktika, nykstančios litvakų jidiš tarmės gaivinimas, Šukionių kaimo Mojavos bei Šv. Marijos Magdalenos atlaidai Veiviržėnuose, klojimo teatrų tradicija Tautkaičių krašte, Šiupinio šventė ir kafijos gėrimo kultūra Mažojoje Lietuvoje, gintaro gaudymas Lietuvos pajūryje, arimo arkliais tradicijos gaivinimas Lazdijų krašte ir Lietuviškos pirties akademija.

Sąvade kaupiami duomenys apie Lietuvos kultūrinę įvairovę, tradicijas, žmonių kūrybingumą ir pasaulėvaizdžio bruožus. Juo siekiama užtikrinti paveldo išsaugojimą, taip pat skleisti žinią apie savitas mūsų kultūros tradicijas. Nuo gyvavimo pradžios iki 2024 m. į sąvadą įrašyti iš viso 66 nematerialaus kultūros paveldo reiškiniai, kurių gyvavimą tęsia juos puoselėjančios bendruomenės. Sąvadą rengia Lietuvos nacionalinis kultūros centras.

TRADICINIS ŽMOGAUS IR MIŠKO RYŠYS LIETUVOJE

Žmogaus ir miško ryšys – lietuvių prigimtinės kultūros reiškinys, kylantis iš asmeninės, bendruomeninės ir visos tautos pasaulėžiūros, žinių, įgūdžių ir praktikų visumos, glaudžiai susijęs su gyvensena miškingose vietovėse ir kai kurių tradicinių amatų puoselėjimu.

Didelį poveikį žmogaus ir miško ryšiui Lietuvoje per amžius darė besikeičiantis požiūris į gamtą. Baltų religijos laikotarpiu žmogus mišką suvokė kaip nežmogiškųjų asmenų bendriją ir ryšį su ja palaikė per apeigas. Įvedus krikščionybę, miškas prarado tarpininko tarp žmonių ir dievų vaidmenį; dvasinis ryšys išliko, tačiau vis labiau imta apsiriboti praktine plotme.

Modernybės laikotarpiu į mišką pradėta žvelgti kaip į išteklių, o šiandien vis labiau įsitvirtinančiai posthumanistinei prieigai būdinga, kad atskiri medžiai ir miškai tampa etiniais subjektais.

Šiandien miškų išsaugojimu rūpinasi kaimo ir miesto bendruomenės, bendrijos, institucijos, organizacijos ir pavieniai asmenys. Jie imasi švietimo, mokymo, kūrybos ir taip prisideda prie mus supančios aplinkos pažinimo, apsaugos, visuomenės sąmoningumo, tvarios gyvensenos ugdymo.

Vertybės saugotojai į miško išteklius žvelgia ne tik kaip į medžiagas ar vartojimo produktus, bet ir kaip į dovanas, už kurias būtina atlyginti priežiūra, apsauga nuo naikinimo ar žodine padėka. Miškas laikomas vieta, kuri saugo, priima, globoja, teikia apčiuopiamų gėrybių, stiprina, leidžia atgauti jėgas, todėl neretai pavadinamas namais.

Pažintinės ekskursijos dalyvis rymo ant Strazdynės liepos. 2022-04-03. Vidos Ražanskaitės nuotrauka

Vėliavos, Gediminaičių stulpai, Lietuvos ir Kauno herbai pirmojoje Dainų šventėje Kaune. 1924 m.
Iš vertybės saugotojų archyvo

Žmogaus ir miško ryšys įsišaknijęs skirtinguose tradicinės kultūros lygmenyse, jis reiškiasi per mąstyseną, elgseną, jauseną. Taip pat tai lietuviškosios tapatybės istorinis dėmuo.

Teikėjas – VšĮ Prigimtinės kultūros institutas.
Saugotojai – Musteikos ir Šimonių girios (Inkūnų ir kitų girioje esančių kaimų), Vilniaus Lazdynų, Kauno Žaliakalnio ir Kauno Žemųjų Šančių bendruomenės, senovės baltų religinės bendrijos „Romuva“ Kauno skyriaus nariai, Lietuvos žygeivių sąjungos Panevėžio skyriaus žygeiviai, Dzūkijos nacionalinio parko ir Čepkelių valstybinio gamtinio rezervato direkcija, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Sengirės fondas, Lietuvos arboristikos centras, Baltijos aplinkos forumas, asociacija „Gyvo Žalio“.

LIETUVOS HERALDIKOS TRADICIJA

Lietuvos heraldikos – valstybę, vietoves, asmenis, institucijas, korporacijas išskiriančių herbų kūrimo ir naudojimo taisyklių sistemos – tradicija mena XIV a., kai atsirado herbiniai Lietuvos valdovų, kunigaikščių ir kilmingųjų antspaudai, specifiniai lietuvių linijiniai herbiniai ženklai, formavosi valstybinė, žemių heraldika. Vėliau ši socialinės komunikacijos požiūriu svarbi tradicija išplito Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje, apimdama viešas ir privačias gyvenimo sritis.

Šiuo metu heraldinė praktika patiria renesansą. Specifine technika ir tam tikromis taisyklėmis pasižymintis heraldinis menas puoselėjamas specialų pasirengimą ir reikalingus įgūdžius turinčių mokslininkų bei menininkų. Esami ir naujai kuriami herbai, herbiniai ženklai naudojami kaip šeimą, giminę, bendruomenes, visą tautą vienijantis ženklas ir atlieka komunikacinę funkciją – įprasmina ir parodo valstybės, institucijų, šeimų istoriją ir statusą, puoselėjamas tradicijas, įamžina svarbių įvykių atminimą. Herbiniuose ženkluose įprasmintos ir tarptautiniame bei nacionaliniame nematerialaus kultūros paveldo sąrašuose esančios vertybės. Patvirtintos heraldikos šventinimo ir pristatymo iškilmės skatina Lietuvos savivaldybių, regionų gyventojų bendruomeniškumą, stiprina tapatumo jausmą. Municipalinė heraldika atstovauja bendruomenėms ir valstybinių renginių metu: Lietuvos Respublikos Prezidentų inauguracijose, svarbių valstybės istorinių įvykių minėjimuose, Dainų šventėse ir kt.

Heraldikos tradicijos išsaugojimui svarbus etnografinių regionų, miestų, miestelių, kaimų bendruomenių vaidmuo – jos reiškia norą turėti savo herbus, heraldikos meno žinovams teikia užsakymus kurti ženklų projektus, kūrimo procese kartu su specialistais renkasi simbolius, tariasi dėl vizualinės išraiškos.

Lietuvos heraldikos tradicija plėtojama mokslininkų, heraldikos tyrinėtojų, personaline heraldika besirūpinančių asociacijų, aktyviai bendradarbiaujama su tarptautinėmis organizacijomis.

Heraldikos pagrindai įtraukti į aukštųjų mokyklų studijų programas, apie valstybės,

municipalinę ir asmenų heraldiką rengiami ir žiniasklaidoje viešinami straipsniai, reportažai.

Teikėjai – Lietuvos heraldikos komisija, Lietuvos genealogijos ir heraldikos draugija.
Saugotojai – Lietuvos bajorų karališkoji sąjunga, Lietuvos bajorų kraštų susivienijimas, Lietuvos savivaldybių asociacija, mokslo institucijos, muziejai, heraldikos srityje dirbantys dailininkai ir kt.

LIETUVOS ŽYDŲ (LITVAKŲ) JIDIŠ TARMĖS VARTOSENOS TRADICIJA LIETUVOJE

Jidiš lietuviškasis, vad. litviš arba litviše jidiš, dialektas kartu su jo pagrindiniais skleidėjais – iš Vakarų ir Vidurio Europos emigravusiais žydais aškenaziais – įsitvirtino maždaug XV a. beveik visoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje.

Po Holokausto katastrofos litviš tarmės vartotojų skaičius ir dialekto kultūrinės raiškos intensyvumas labai sumenko, tačiau neišnyko. Šiuo metu dialektą kaip gimtąją ir / ar buities, kultūrinę kalbą Lietuvoje vartoja kelios žydų ir mišrios šeimos, nedidelė religinės bendruomenės grupė, tarmės tyrinėtojai, litviš folkloro, literatūros skleidėjai, taip pat šio dialekto entuziastai, kalbos išmokę specialiuose kursuose.

Litviš yra itin turtingo žodyno ir gramatinių formų bei kultūriniu požiūriu įtakingas nehebrajiškų žydų kalbų dialektas pasaulio žydų diasporoje. Dėl gausaus ir reikšmingo kultūrinio, religinio, literatūrinio paveldo, Vilniuje veikusio žydų mokslinių tyrimų instituto JIVO veiklos XX a. 3-iajame deš. lietuviškasis jidiš dialektas tapo šiuolaikinės literatūrinės jidiš gramatiniu ir literatūriniu standartu. Stipri tautinė savimonė, pagarba savo kalbai, kultūrai padėjo išsaugoti savitos tarmės bruožus: žydų bendruomenėms būdingą daugiakalbystės atspindį sunormintoje jidiš kalboje (hebrajų, aramėjų ir slavų kalbų žodynas, fonetika, tarimas) ir litvakų gyvenamosios aplinkos kalbinę įtaką Lietuvos jidiš tarmei. Litvakų kalba imli, tad nesunkiai sugėrė aplinkos kalbų ypatumus ir juos pritaikė savo dialekte.

Litviš yra pagrindinė litvakų – Lietuvos žydų – etninę-kultūrinę tapatybę išreiškianti, istorinę bendruomenės patirtį perteikianti kalba, kurios atgaivinimas ir plėtra tampa egzistenciniu dabartinės žydų bendruomenės Lietuvoje uždaviniu. Nykstančio dialekto išsaugojimas, pasitelkiant įvairias bendruomenės skatinimo, formalaus ir neformalaus kultūrinio ugdymo, istorinę atmintį stiprinančias priemones bei mokslinius tyrimus, padeda puoselėti žydų diasporos identitetą, stiprinti socialinius ryšius, prisideda prie visuomenės gerovės.

Teikėjas – Lietuvos žydų bendruomenė.
Saugotojai – Brancovskių ir Gurevičių giminės Vilniuje, apie 10 šeimų Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Klaipėdoje, Lietuvos žydų bendruomenės nariai, jidiš dialekto tyrinėtojai, mokovai, vertėjai ir kt.

Vilnietės moksleivės Bebos Epštein autobiografijos, 1933–1934 m. parašytos jidiš kalba Žydų mokslinių tyrimų instituto JIVO paskelbtam konkursui, ištrauka. Saugoma YIVO Vilniaus kolekcijoje Niujorke

Šukionyse į Gegužinės pamaldas susirinkę giedotojai. 2016 m. Stanislovo Vadapolo nuotrauka

ŠUKIONIŲ KAIMO *MOJAVOS* (GEGUŽINĖS PAMALDOS)

Mojavos – kasdienės gegužės mėnesio pamaldos Švč. Mergelės Marijos garbei, bendruomeninė tradicija, Lietuvoje paplitusi 1898 m. Vadovaujamasi kunigo Antano Baranausko suvienodinta pamaldų liturgija, jos eiga, giedamos nustatytos giesmės. Seniau kiekviename Lietuvos kaime būdavo namai, kuriuose giedoti gegužinių giesmių rinkadavosi kaimynai, tačiau dabar tokia liaudiško pamaldumo forma įvairiose Lietuvos vietovėse praktikuojama bažnyčiose ir daug rečiau namuose.

Šukionyse, vienintelėje Biržų rajono gyvenvietėje, daugiau kaip 115 metų *mojavojimas* namuose yra palaikomas ir šiomis dienomis praktikuojamas išskirtinai pačių kaimo žmonių. Religingos šeimos išsaugojo tradicijos integralumą ir svarbiausius gegužinių pamaldų elementus – altorėlio puošimą gyvų gėlių girliandomis, skaitinių, litanijų skaitymą, maldų, šlovinimo giesmių giedojimą, pasibuvimą su dainomis, vaišėmis, varduvininkų sveikinimu.

Pamaldoms kaimo gyventojo troboje ruošiamasi iš anksto – šeimininkai „pataiso“ altorėlį su Šv. Marijos paveikslu, primerkia beržo šakelių ir gėlių, pastato šventintų žvakių, pasirūpina suolais susėsti, nupjauna žolę, apsitvarko namus. Sutartu laiku, dažniausiai vakare po ūkio ir namų ruošos darbų, susirenka kaimynai – 16–30 asmenų, daugiausia moterys, keli vyrai, vaikai. Pamaldose, kurioms vadovauja bendruomenės narė, patyrusi gegužinių pamaldų vedėja, dalyvauja keturių kartų tikintieji – kartu jie meldžiasi, gieda giesmes Švč. Mergelės Marijos garbei, tikėdamiesi malonės ir užtarimo. Greta giedotojų – vaikai, anūkai, kurie nuo mažens natūraliai išmoksta pagrindinių Švč. Mergelės Marijos garbinimo giesmių, įsisavina liturgijos eigą.

Gegužinių pamaldų tradicija stiprina Šukionių krašto gyventojų bendruomeniškumą, teikia emocinę gerovę, telkia gyventojus įvairioms socialinėms iniciatyvoms: organizuojamos talkos, sunkiai judančių žmonių pavežėjimas, spausdinami giesmynai.

Sekti Šukionių bendruomenės pavyzdžiu, atgaivinti *Mojavas* raginamos ir kitos vietos bendruomenės.

Teikėjas – Biržų rajono Šukionių bendruomenė.
Saugotojai – Alfonso ir Valės Bajoriūnų šeima, Šukionių bendruomenė.

ŠV. MARIJOS MAGDALENOS ATLAIDAI VEIVIRŽĖNUOSE

Šv. Marijos Magdalenos atlaidai Lietuvoje nėra itin populiarūs. Žinomos tik keturios bažnyčios, turinčios šios šventosios titulą, tačiau minėti atlaidai švenčiami ir kitose parapijose, nesiejant jų su tikruoju bažnyčios titulu. Pavyzdys – gilias katalikiško pamaldumo tradicijas puoselėjanti Veiviržėnų Šv. apaštalo evangelisto Mato parapija. Šv. Marijos Magdalenos atlaidai Veiviržėnuose pagal Romos katalikų bažnyčios apeigyną ir vietines tradicijas švenčiami nuo 1785 m.

Klaipėdos rajono savivaldybės miestelio gyventojai ilgametes savo šeimų ir giminių tradicijas prisimena ir liturginę bažnyčios šventę rengia artimiausią liepos 22 dienai sekmadienį. Atlaidams pradedama ruoštis iš anksto: likus savaitei iki šventės kruopščiai išvaloma bažnyčia, sutvarkomas šventorius, gėlių kompozicijomis papuošiami bažnyčios altoriai, parapijos bendruomenės nupintais vainikais – bažnyčios presbiterija, šv. Marijos Magdalenos paveikslas.

Atlaidų dieną šv. Mišioms vadovauja kviestinis kunigas, jų pradžioje tradiciškai giedama kantičkinė giesmė „Marija Magdalena, kai Jėzaus ieškojo“. Šventinių Mišių kulminacija – iškilminga procesija Veiviržėnų miestelio gatvėmis, suburianti visų amžiaus grupių tikinčiuosius nuo vaikų iki senelių. Po bažnytinių iškilmių tikintieji renkasi prie istorinio klebonijos pastato, kur vyksta šventinė programa – įjomarkas, koncertas, kitos kultūrinės veiklos. Tai visos bendruomenės šventė – į atlaidus susirenka Veiviržėnų gyventojų šeimų nariai, giminės.

Jau trečią šimtmetį švenčiami Šv. Marijos Magdalenos atlaidai yra tapę šios vietovės religinio, istorinio ir kultūrinio paveldo dalimi, svarbiu lokaliosios tapatybės dėmeniu.

Teikėjas ir saugotojas – Veiviržėnų Šv. apaštalo evangelisto Mato parapijos bendruomenė.

KLOJIMO TEATRO TRADICIJA TAUTKAIČIŲ KRAŠTE

XIX a. pab. Lietuvos kaime užgimusi liaudiško vaidinimo – klojimo teatro – tradicija tebėra gyvybingas mėgėjų teatro reiškinys. Vienas ryškiausių šios tradicijos tęsėjų ir puoselėtojų yra Tautkaičių klojimo teatras „Gegnė“. Šis teatras atitinka visus žanro reikalavimus – turi savo kluoną, vietinių neprofesionalių įvairaus amžiaus aktorių, stato dinamiškas, nesudėtingo siužeto pjeses, kurių personažus nesunku suvaidinti, o žiūrovui lengva suprasti spektaklio turinį. Tautkaičių teatro tradicijos išskirtinumas – šeimų, giminių

Šv. Marijos Magdalenos atlaidai Veiviržėnuose. 2023 m. Simos Ulvikienės nuotrauka

Tautkaičių klojimo teatre – Juozo Baltušio „Gieda gaideliai“. 2020 m. Ričardo Pasiliausko nuotrauka

bendruomenė, kurioje iš kartos į kartą perduodami vaidinimo įgūdžiai, patirtis, bendravimo kultūra. „Gegnė“ yra pastačiusi virš 50 vaidinimų, kuriuose per daugiau kaip 70 gyvavimo metų vaidino apie 100 aktorių, o dabar vaidmenis kuria teatro pradininkų anūkai, proanūkiai.

„Gegnės“ spektakliai – įvairių lietuvių autorių kūriniai, pjesės, pritaikytos kaimiškai teatro specifikai. Į vaidinimus įpinamos senosios dainos, muzika, šokiai, žaidimai, sakytinė tautosaka. Čia dažniausiai vaizduojamas XIX a. pab.–XX a. pr. paprastų kaimo žmonių gyvenimas, buitis, jausmai, vengiama su politika susijusių temų, smagiai interpretuojamos įvairios komiškos situacijos.

Teatro režisierė ir artistai kartu su Tautkaičių bendruomenės nariais rūpinasi vaidinimų scenografija, Dženčialaukos kaime esančios sodybos ir kluono aplinka, per Žolinę kasmet organizuoja gausaus žiūrovų būrio sulaukiančią Klojimo teatrų šventę. Tiek aktoriams vaidyba, tiek žiūrovams spektaklių stebėjimas teikia džiaugsmą, stiprina vietos ir teatro mėgėjų bendruomenę.

Teikėjai – Tautkaičių kaimo klojimo teatro draugija „Gegnė“, Marijampolės krašto ir Prezidento Kazio Griniaus muziejus.
Saugotojai – Tautkaičių klojimo teatras „Gegnė“, Marijampolės sav. Tautkaičių kaimo bendruomenė, Sasnavos seniūnijos gyventojai.

KAFIJOS GĖRIMO KULTŪROS GAIVINIMAS MAŽOJOJE LIETUVOJE

Kafijos gėrimo kultūra – Mažosios Lietuvos regionui būdinga šeimos ir bendruomeninė tradicija, apimanti šio lietuvininkų gėrimo gaminimo, ruošimo ir vartojimo papročius. Į šį regioną iš Vokietijos atkeliavusią kavą (tarmiškai – kafiją) lietuvininkai pradėjo gerti XVIII a. antroje pusėje. Miestuose ir dvaruose plito paprotys ja gardžiuotis per pavakarius, tad šeimos, giminės, draugų susitikimas prie kafijos puodelio vadintas pālaunage (valgis tarp pietų ir vakarienės, pavakariai). Kafija ruošta iš pirktinių kavos pupelių ar vietinių žaliavų (ąžuolo gilių, morkų, cikorijų, miežių, kviečių ar rugių). Tokia kafijos valanda iš dvarų ir miesto kavinių ilgainiui persikėlė į lietuvininkų namus.

Mūsų dienomis tradicija gyva tarp vyresnio amžiaus vietinių krašto gyventojų, kurie dažnai, ypač sekmadieniais, po pamaldų susieina parapijos namuose ar artimiausioje kavinėje „kafijos stundai“. Kaip šeimos bendravimo tradicija, palaunagė yra nykstantis kultūros reiškinys. Siekiant išsaugoti šią tradiciją ir gaivinti kafijos gėrimo kultūrą, įvairios regiono bendruomenės, asociacijos, kultūros įstaigos, įmonės fiksuoja gyvas reiškinio formas, viešina tradiciją, organizuoja jai skirtus renginius, edukacinius kulinarinio paveldo užsiėmimus. Gražia tradicija

Žvejė mala kavą. 1932 m. Jurgio Dovydaičio nuotrauka. Saugoma nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje

tapo vaišinimasis gilių ar cikorijų kafija per kultūros renginius ir bendruomenių suėjimus. Tradicijos tąsai išlaikyti nuo 2019 m. rengiama Kafijos diena.

Veiklos, prie kurių kasmet prisideda vis daugiau entuziastų, lėmė tradicijos pirminės paskirties ir raiškos formų pokyčius, tačiau išsaugojo ir viso regiono bendruomenei aktualizavo svarbius kafijos gėrimo kultūros bruožus. Tradicijos gaivinimo praktikos prisideda prie Mažosios Lietuvos etnografinio regiono bendruomenės telkimo, tradicinės kultūros išsaugojimo, pristatymo ir įsitvirtinimo nūdienos gyvenime.

Teikėjai ir saugotojai – Šilutės kraštotyros draugija, lietuvininkų bendrija „Mažoji Lietuva“, Šilutės kultūros ir pramogų centras.

ŠIUPINIO ŠVENTĖ MAŽOJOJE LIETUVOJE

Šiupinys – archajiškos kilmės apeiginis valgis, verdamas iš žirnių, kruopų, bulvių, įdedant kiaulės galvą, kojas, uodegą – Mažosios Lietuvos rašytiniuose šaltiniuose minimas nuo XVIII a. Rytų Prūsijos užeigose šis lengvai pagaminamas, sotus keliauninkų valgis ir vokiškai vadintas lituanizmu *schuppnis*. Pirmąją Šiupinio šventę – lietuvininkų pobūvį, kurio metu ragaujama šiupinio košė, vyksta meninė programa – 1927 m. surengė Klaipėdos lietuvių moterų draugija Bumbulienės svetainėje.

Kasmet rengtos šventės po 1940 m. buvo sumenkusios, tačiau šeimose šiupinio gaminimo tradicija nebuvo nutrūkusi, o pokariu Šiupinio pobūviai mėgti ir organizuoti lietuvininkų išeivių Vokietijoje, Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Kanadoje.

Po 1990 m. lietuvininkų bendrija „Mažoji Lietuva“ atgaivino Šiupinio šventę Klaipėdoje. Tradiciškai ji vyksta kasmet įvairiose Klaipėdos, Šilutės, Priekulės ir kt. bendruomenėse, evangelikų liuteronų parapijose. Įvairaus amžiaus bendruomenių nariai, parapijiečiai susirenka pabūti kartu, pabendrauti, giesme šlovinti Dievą, pamuzikuoti, padainuoti, drauge atlikti užduotis. Šiupinio skanavimas yra tapęs neatsiejama Užgavėnių šventės dalimi daugelyje Mažosios Lietuvos savivaldybių, seniūnijų. Laikomasi tradicinės valgio gaminimo technologijos: ištroškinamos bulvės, žirniai, o mėsos produktai verdami, troškinami, kepami atskirai ir patiekiant uždedami ant šiupinio. Organizuojamas šiupinio virimo čempionatas, šventės metu renkamos lėšos labdarai, kasmet vis kita šeima gamina patiekalą ir į savo kiemą sukviečia kaimo gyventojus. Anksčiau, kiekvienoje šeimoje šiupinys galėjo būti gaminamas kiek kitaip (tai lėmė ir socialinis statusas, ir vietos tradicijos). Šiais laikais valgio receptūra taip pat kinta, nes naudojama daugiau įvairių produktų, tačiau autentiškas lietuvininkų šiupinys neįsivaizduojamas be kiaulienos ir žirnių.

Šį lietuvininkų kulinarinį paveldą populiarinančiose šventėse skamba tradicinė muzika, dainuojama ir šokama. Šiupinio šventėse prisimenami ir paminimi krašto šviesuoliai, organizuojamos labdaringos veiklos. Taip regiono kultūros tradicijos perduodamos kitoms kartoms.

Teikėjas – Klaipėdos miesto savivaldybės etnokultūros centras.
Saugotojai – lietuvininkų organizacijų Lietuvoje ir pasaulyje nariai, evangelikų liuteronų parapijų bendruomenės, regiono kultūros institucijos.

GINTARO GAUDYMAS LIETUVOS PAJŪRYJE

Nuo senų laikų žmonės visaip bandė išgauti gintarą: kasė iš marių dugno, traukė nardydami ir kt., tačiau pagrindinis būdas – gaudymas keseliais, arba graibštais, kaip buvo, taip ir liko. Gintaro sėmimas keseliais užfiksuotas XVII a. Prūsijos archyvuose saugomuose dokumentuose, graviūrose, tačiau manoma, jog amatas daug senesnis. Baltijos aukso žvejyba, jo rinkimas mūsų pajūryje laisvai visiems prieinamu užsiėmimu tapo tik nuo XIX a., nes šimtmečius ši veikla buvo griežtai prižiūrima. Gintaras gaudomas po audros, įbridus į jūrą netoli kranto ar kiek giliau, pačių gaudytojų pasigamintais įvairios formos ir dydžio įrankiais, kuriuos sudaro ilgas kotas ir prie jo pritvirtintas metalinis lankas su tinkliniu maišu. Kiek gintaro grynuolių pavyks sugauti, priklauso nuo daugelio dalykų: oro sąlygų, audrų dažnumo ir stiprumo, vėjo, srovių, bangų aukščio ir krypties, gaudytojų žinių ir patirties. Geriausia, kad po audros nurimusios bangos eitų į krantą stumdamos viena kitą, tuomet susidariusios srovės pakelia nuo dugno dumblius, pagaliukus, kerpes ir tokias sąnašas kartu su gintarais priplaka prie kranto. Gaudoma pavieniui arba keliese, su šeimos nariu ar bičiuliu: vienas dirba vandenyje graibštu, kitas tarp ištrauktos jūros augalijos ieško gintaro gabalų.

Pasakodami apie gintaro gaudymo amatą žvejai sako tam tikras paslaptis perduodantys tik šeimos nariams. Ir dabar Palangoje, Nidoje, Karklėje, kitose Klaipėdos r. vietovėse yra šeimų, kuriose gintaravimu užsiima kelios kartos. Sugautas gintaras apdirbamas pačių gaudytojų arba parduodamas supirkėjams.

Profesionalių gintarautojų Lietuvoje yra kelios dešimtys, kur kas daugiau mėgėjų, brendančių į bangas nereguliariai. Nors tai sunkus, vargingantis, kartais ir pavojingas darbas, nuolat jį praktikuojantiems asmenims tai – būdas papildomai

Gintaro gaudytojai Karklėje. 2015 m. Erlando Paplauskio nuotrauka

užsidirbti, o kitiems, vietiniams ir iš toliau atvykstantiems, – maloni pramoga, gido vedamų ekskursijų Pajūrio regioniniame parke metu patiriant gintaravimo subtilybių, išbandymų.

Teikėjas – Mažosios Lietuvos saugomų teritorijų direkcija.
Saugotojai – Lietuvos pajūrio vietovėse gyvenantys gintaro gaudytojai, Mažosios Lietuvos saugomų teritorijų direkcijos ir Pajūrio regioninio parko darbuotojai.

ARIMO ARKLIAIS TRADICIJOS GAIVINIMAS LAZDIJŲ KRAŠTE

Lazdijų krašte sėkmingai gaivinama gilias šaknis turinti, tačiau daugelyje Lietuvos vietų jau išnykusi arimo arkliais tradicija. Toks palyginti nederlingos dzūkų žemės dirbimo būdas puoselėjamas nedideliuose ūkiuose (jų yra apie 20), kurių savininkai mažiau įsigyja modernios technikos ir vis dar naudoja arklio traukiamus plūgus, bendradarbiauja su kitais tradicinį arimą praktikuojančiais ūkininkais.

Tradicijos gaivinimą ir artojų bendruomenės gausėjimą Lazdijų krašte lėmė nuo 2000 m. kasmet Veisiejuose vykstančios Pirmosios vagos šventės, kurių metu keliasdešimt įvairaus amžiaus vyrų, moterų, net jaunuolių iš Dzūkijos ir kitų Lietuvos regionų varžosi dėl geriausių artojų vardo ir vertingų prizų.

Varžybos sugrąžino arimą arkliais į Lazdijų krašto gyventojų kasdienybę – artojai kasmet kruopščiai ruošiasi, treniruojasi, tradiciniu būdu suaria savo, kaimynų, bičiulių laukus. Įgūdžiai, technologija, įnagiai kai kuriose šeimose perduodami iš kartos į kartą. Laikomasi senovinių papročių – pirmoji vaga laukuose ariama po Jurginių, atšilus orams ir nugriaudėjus Perkūnui, kaip auką žemei, tikintis gero derliaus, apariant kelis margučius ar riekę duonos.

2023 m. rudenį vykusi pūdymo arimo talka tapo kelių kartų artojų, kaimynų ir bičiulių bendruomenės sueiga, skatinančia natūralioje aplinkoje dalytis patirtimi ir perduoti arimo arkliais tradiciją jaunajai kartai. Rudeninio arimo talkos, kurias planuojama kasmet rengti vis kito ūkininko žemėje, stiprina bendruomenę, ugdo pagarbą darbui, žmogui ir pačiai tradicijai – arkliu ir plūgu suartas, apakėtas laukas apsėjamas rugiais, prie pietų stalo talkos iniciatoriui įteikiamas duonos kepalas, ąžuolo vainikais pagerbiami vyriausias ir jauniausias artojai.

Lazdijų krašto gyventojų palaikomos arimo arkliais tradicijos gaivinimas kelia ūkininkų artojų savivertę, skatina tvarų ir ekologišką žemės dirbimą, paremtą senomis Lazdijų krašto tradicijomis, etnokultūrine patirtimi, žmogaus bendrystė su žirgu, arkliu.

Teikėjai – VšĮ Lazdijų kultūros centras, Lazdijų krašto artojų bendruomenė.

Pūdymo arimo talka, artojas Algimantas Antanas Macionis. 2023 m. Ingridos Neverdauskienės nuotrauka

LIETUVIŠKOS PIRTIES AKADEMIJA

Pirties lankymo tradicija, nuo seniausių laikų paplitusi visoje Lietuvos teritorijoje, nepriklausomybės pradžioje buvo atsidūrusi ties išnykimo riba. Jos atsigavimą ir išplitimą iš esmės lėmė prieš 20 metų Lietuviškos pirties akademijos pradėti rengti pirtininkų kursai, įvairios tradicinės pirties entuziastų iniciatyvos. Per gana trumpą laiką pagausėjo formalių ir neformalių tradicinės pirties bendruomenių, populiarinančių šeimyninį ir bendruomeninį, apeiginį, proginį ir kt. pirties lankymą, sparčiai pradėtos statyti tokiam maudymuisi tinkamos pirtys. Pasikeitė ir pirtininko vaidmuo – dabar jis ne tik pirties kūrentojas ar prižiūrėtojas, bet ir žmogus, mokantis paruošti pirties reikmenis, atlikti tradicines pirties procedūras, pasirūpinti pirties dalyvių saugumu, dalytis savo žiniomis ir įtraukti į šią veiklą naujų žmonių.

Lietuviškos pirties akademijos organizuoti teoriniai ir praktiniai mokymai skatino šios tradicijos tyrimus, jos puoselėtojų kūrybingumą, tradicijos perdavą. Akademijos veikla išsiplėtė, dabar ji – lyg tarpdisciplininė neformaliojo ugdymo institucija, rengianti įvairaus lygio mokymus: įvadinius edukacinius seminarus, „Profesionalaus pirtininko" kursus, baigiamus teoriniu bei praktiniu egzaminu, o norintiems šią tradiciją tęsti artimųjų rate – „Šeimos pirtininko“ mokymus.

Siekiantys profesionalumo supažindinami su pirties istorija, kultūra, tradicine etika (pagarba žmogaus kūnui, krosniai, ugniai, vandeniui, augalijai), mokomi vanoti, atlikti individualias ir grupines procedūras.

Lietuviškos pirties akademijoje mokėsi apie 5000 studentų, išugdyta kelios dešimtys profesionalių pirties meistrų, kurie prisideda prie tradicijos tąsos, plėtros. Į Lietuvą mokytis lietuviškos pirties paslapčių atvykstama iš viso pasaulio. Lietuviškos pirties akademija yra vanojimo čempionatų pradininkė, tarptautinių renginių, pirties kultūros konferencijų Lietuvoje organizatorė, Tarptautinės pirties asociacijos (ISA) narė, organizuojanti lietuviškos pirties mokymus įvairiose Europos šalyse, Japonijoje, JAV.

Teikėjas ir saugotojas – VšĮ Lietuviškos pirties akademija.

Sąvado rengėjų informacija

Pirties akademijos užsiėmimas. 2023 m.
Iš vertybės saugotojų archyvo

THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE INVENTORY WAS SUPPLEMENTED WITH AN ADDITIONAL 11 VALUES

In 2004, Lithuania ratified the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, committing to preserve and nurture oral traditions, performing arts, social practices, rituals, festive events, traditional knowledge and activities related to nature and the universe, as well as traditional crafts passed down from generation to generation. Since 2017, the Intangible Cultural Heritage Inventory was created. By the beginning of 2024, 66 phenomena of intangible cultural heritage have been included in it, and their existence is continued by the communities that nurture them. In 2023, the inventory was supplemented with: the traditional relationship between humans and forests, the Lithuanian heraldry tradition, the tradition of the use of the Litvak Yiddish dialect, the Mojavos (May Prayers) in Šukionys village and the Indulgence Feast of St. Mary Magdalene in Veiviržėnai, the tradition of barn theatre in the Tautkaičiai region, the Šiupinys celebration and the practices of reviving kafija drinking culture in Lithuania Minor, amber hunting on the Lithuanian coast, the revival of the horse ploughing tradition in the Lazdijai region, and the Lithuanian Bath Academy.

KALVIS KALA DANGUJE

Andrėjas BRUOKAS

Andrėjis Bruokas (Andrejs Broks) – Latvijos meno akademijos dizaino magistras, Latvijos kūrybinių sąjungų tarybos narys, paminklų ekspertas Rygos miesto taryboje, Dizaino technologijų instituto prie Rygos technikos universiteto dėstytojas ir Latvijos dievturių sandraugos dižvaduonis (vyriausiasis vedėjas, pirmininkas). Abu šie dėmenys – profesinis pasirengimas ir atsidėjimas senajai dvasinei latvių tradicijai – lemia ir A. Bruoko tyrimų pobūdį: itin vaizdingą, vizualų, linkusį regėti ir gebantį išvysti. O išvysti latvių dainose tikrai yra ką, kaip rodo ir šis skaitytojui siūlomas autoriaus straipsnis.

Janio Rozentalio freskos, sukurtos Latvių bendruomenės namams Rygoje, eskizas. 1910 m.

Kalejs kala debesīs,
Ko tas kala, ko nekala?
Dieva dēla jostu kala,
Saules meitas vaiņadziņu.

Latvių daina (BDS: Nr. 33723-0)

Kalvis kala danguje –
Ką jis kala, ko nekala?
Dievo sūnui juostą kala,
Dievo dukrai – vainikėlį.

Už svijonų – kita jūra, rami ir beveik sustingusi. Galėtum patikėti, kad ji pasaulį apjuosia ir už jos pasaulis baigiasi, kadangi paskutinis jau besileidžiančios saulės spindėjimas negęsta iki patekėjimo, savo šviesumu temdydamas žvaigždes. Be to, tikima, kad virš vandens girdimas išnyrančios saulės šnaresys, matyti žirgai ir spinduliuojanti jos pačios galva. Tik iki ten ir patikimas gandas, ir siekia pasaulis. Dešiniajame savo krante Svebų jūra skalauja aisčių gentis, kurių papročiai bei apdaras kaip ir svebų, o kalba artimesnė britaniškajai. Jie garbina dievų motiną. (Tacitas, „Germanija“, 45)[1]

1 Tacitas 1972: 29–30.

Ši romėnų istoriko Publijaus Kornelijaus Tacito citata dažnai pasitelkiama kaip seniausias istorinis liudijimas apie baltus ir jų savitą religiją, nes jie esą garbinę Dievų Motiną.

Tacitui rašant šias eilutes 98-ais mūsų eros metais, tikriausiai ne vien svijonų (dabartinių švedų), bet ir baltų (aisčių) dainiams pasakiškieji Saulės žirgai buvo jau seniai žinomas danguje regėtų reiškinių įvaizdis. Juolab kad ir į pietus nuo aisčių gyvenusios germanų tautos garbino dievus dvynius Alkus (*Alci*), kurie, kaip ir graikų dvyniai Dioskūrai – Kastoras ir Poliuksas, taip pat indų dvyniai Ašvinai, yra susiję su žirgų simbolika.

> Pas nahanarvalus matyti senoviniam kultui pašvęsta giraitė. Vadovauja tam kultui žynys moteriškais rūbais. Sakoma, kad jų dievai atitinka romėnų Kastorą ir Poluksą. Tokia dievybių esmė, o vardas Alkai. Nėra jokių atvaizdų, jokių svetimo kulto pėdsakų; Alkus garbina kaip brolius, kaip jaunuolius. (Tacitas, „Germanija“, 43)[2]

Jau prieš 4,5 tūkst. metų mūsų dienų baltų teritorijoje pasirodė indoeuropiečių prabaltų atšaka, atkakusi iš stepių srities, kur žirgas buvo ūkinės veiklos bei apsirūpinimo gyvybiniais ištekliais pagrindinis pagalbininkas, ir jau tada galėjo būti reikšmingas abstraktus atitinkamų gamtos reiškinių simbolis, patekęs į poeziją ir meną, jei tik abstraktaus mąstymo išdidžiai nepriskirsime vien „moderniam“ žmogui.

Iškalbingi šiuo atžvilgiu latvių liaudies dainų pavyzdžiai, kuriuose žirgas ar žirgelis pasirodo su įvairiomis svarbiomis latvių dangaus dievybėmis, tiek jojančiomis, tiek riedančiomis ratais, kaip Dievas, Saulė, Ūsinis, Janis ir kt. O tai galėtų liudyti šių dainų senumą. Pavyzdžiui:

Ūsiņam bij divi dēli,
Abi vienu vecumiņu;
Neredzēja, kad tie dzima,
Tik redzēja staigājot.
Prāvākais kad strādāju,
Mazākais, kad gulēju.

Ūsinio buvo du sūnūs,
Abu to paties amželio;
Jis nematė, kai jie gimė,
Tik pamatė vaikštančius:
Didesnįjį – dirbdamas,
Mažesnįjį – atsigulęs.

Ūsiņam divi dēli
Sarkanām galviņām;
Vienu sūta pieguļā,
Otr' ar arklu tīrumā.

Ūsinis turi du sūnus
Raudonom galvelėm;
Vieną siuntė naktigonėn,
Antrą su arklu – į lauką.

Ūsiņš savus divus dēlus
Darbiņam radināja:
Vienu sūta pieguļā,
Otru arti tīrumā.

Ūsinis savo du sūnu
Prie darbelio pratino:
Vieną siuntė naktigonėn,
Antrą – lauko arti.[3]

No jūriņas izpeldeja
Divi sirmi kumeliņi;
Vienam bija zvaigžņu deķis,
Otram zvaigžņu iemaviņi.
Tie zinaja zemei galu,
Tie jūriņas dibeniņu.

BDS: Nr. 33874-0

Iš jūrelės plaukt išplaukė
Du širmi žirgeliai;
Vienas su žvaigždžių apklotu,
Kitas – žvaigždžių kamanėlėm.
Jiedu žino žemės galą,
Jiedu – jūros dugnužėlį.

Saule (Saulit') savus kumeliņus
Jūriņā peldinaja;
Pate sēd kalniņā
Zelta groži rociņā.

BDS: Nr. 33944-0

Saulė savo žirgužėlius
Jūroje plukdino;
Pati sėdi ant kalnelio,
Aukso vadžios rankoje.

Saule brauca gar debesi
Div' dzelteni kumeliņi.
Ai, Saulite mīļa balta,
Vaj tie tev nepiekusa?
– Lai tie kusa, lai nekusa,
Man nav vaļas dusināt.

33915-0

2 Tacitas 1972: 28.

3 Šios trys dainos – iš Grīns, Grīna 1992.

Saulė važiavo per dangų
Dviem geltonais žirgeliais.
Ai, Saulyte miela balta,
Ar jie tau dar nepavargo?
– Ar jie vargo, ar nevargo,
Nėra laiko ilsinti.

Ne vienas autorius yra pažymėjęs itin didelį latvių dainų Ūsinio ir Saulės panašumą su vedų tradicijos dievais dvyniais Ašvinais (nuo *aśva* ‘ašvis, arklys’) bei saulės dievu Sūrja ar jo variantu Savitaru. Indologas Viktoras Ivbulis savo knygoje „Indoeuropiečių protėvynės paieškos mūsų laikais, siejant su Indija ir baltais“ (2018) primena, kad neperskiriamieji „Rigvedos“ Ašvinai yra Djauso (atitinkančio latvių Dievą) sūnūs, kuriems pašvęsta daug ištisų himnų ir atskirų posmų. Pavyzdžiui:

I.30. Indrai, Ašvinams, Aušrai

18. *samānáyojano hí vāṁ rátho dasrāv ámartyaḥ*
samudré aśvinéyate

Drauge jungti gi jūsų ratai, nuostabieji, –
nemirtingi
vandenynu Ašvinai rieda.

19. *ny àghnyásya mūrdháni cakráṁ ráthasya*
yemathuḥ
pári dyā́m anyád īyate

Ant jaučio snukio [vieną] tekinį ratų laikote,
aplink dangų kitas rieda.

I.46. Ašvinams

2. *yā́ dasrā́ síndhumātarā manotárā rayīṇā́m*
dhiyā́ devā́ vasuvídā

Judu, nuostabieji, kuriems jūra – motina,
pramanytojai lobių,
įžvalga, – [du] dievu, – gausą randantys.

3. *vacyánte vāṁ kakuhā́so jūrṇā́yām ádhi viṣápi*
yád vāṁ rátho víbhiṣ pátāt

Šuoliais lekia jūsų aukšti žirgai liulančiu
paviršiumi,
kai jūsų ratai paukščių [traukiami] skrieja.

14. *yuvór uṣā́ ánu śríyam párijmanor upā́carat*
ṛtā́ vanatho aktúbhiḥ

Aušra, judviems dailiems aplinkui sukantis,
iš paskos leidosi, –
ritimais (ritualais, aukojimais) mėgaujatės
naktimis.

I.112 Ašvinams

25. *dyúbhir aktúbhiḥ pári pātam asmā́n áriṣebhir*
aśvinā saúbhagebhiḥ
tán no mitró váruno māmahantām áditiḥ
síndhuḥ pṛthivī́ utá dyaúḥ

Dieną naktį ginkite mus apsupę, Ašvinai,
netrikdoma palaima!
Lai tai mums Mitra Váruna dosniai dovanoja,
Áditi, Sindhus, Žemė ir Dangus![4]

4 „Rigvedos“ ištraukų originalai pridurti ir vertimai pagal juos suderinti Dainiaus Razausko.

Dioskūrai Kastoras ir Poliuksas su savo žirgais. Saugoma Metropolitano meno muziejuje Niujorke

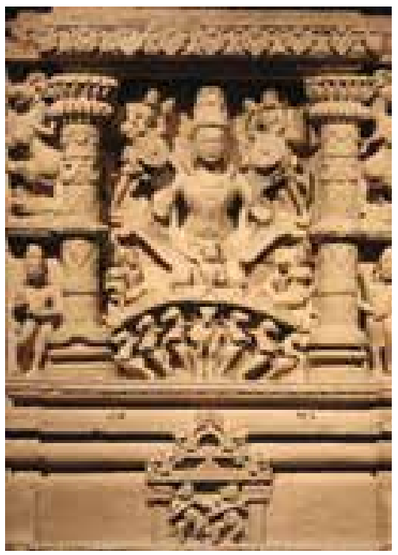

Sūrja ikonografijoje būdingai vaizduojamas riedantis žirgų traukiamais ratais ir laikantis rankose lotoso žiedus.

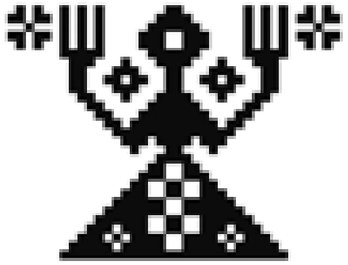

Latviškos vilainės iš Sakos raštas

Remiantis dainomis, kuriose mergina puošiasi panašiai kaip saulė, atitinkama simetriška vilainės (tradicinės vilnonės skaros) rašto kompozicija (Saka, Kuržemė) galėtų būti suprantama kaip vaizduojanti Saulės dukrą.

Palyginimui reikšminga pagal kanoną visuomet simetriška vedų saulės dievo Sūrjos kompozicija, kurioje jis dažnai vaizduojamas arkos pavidalo nišoje, abiejose rankose laikantis vienodus lotoso žiedus ar kitus simbolius.

Vis dėlto V. Ivbulis minėtoje knygoje (p. 112), vos pacitavęs Vilhelmą Manhartą, pasak kurio, „latvių Saulės mitai visumoje taip primena senovės arijų vedų ir senovės graikų, kad vargu ar galima būtų suabejoti dėl jų ryšio“, iškart ir suabejoja. Pasak jo, „teiginys, kad latvių saulė dainose esanti deivė, nėra įtikinamas, todėl iš tiesų jos negalima lyginti su „Rigvedos“ Sūrja ar Savitaru“.

Dievų vaidmenys mitų siužetuose gali skirtis, tačiau itin įdomu, kai sutampa vaizduojamasis jų pavidalas, o jį galima palyginti su Saulės halu, kaip galimu vaizdinio šaltiniu[5].

Kaip Tacito teiginiai, esą „virš vandens girdimas išnyrančios saulės šnaresys, matyti žirgai ir spinduliuojanti jos pačios galva“, skamba kaip tikri pasakų stebuklai, taip ir dainų pateikėjas dažniau prisipažįsta apie juos girdėjęs, nei pats matęs:

Sen dzirdeju, nu redzeju
Dievam greznu kumeliņu:
Zīda deķis, zelta segli,
Dimantiņa iemauktiņi,
Caur segliem diena ausa,
Iemauktôs saule lēca.

BDS: Nr. 33664-5

5 Saulės halas – „optinis reiškinys, susidarantis lūžtant ir atsispindint šviesos spinduliams plunksninių ir plunksninių sluoksninių debesų šešiabriauniuose prizmės formos ledo kristaluose“ (Vikipedija). (Vert. past.)

Jau girdėjau – nūn išvydau
Dievo puošnųjį žirgelį:
Šilko gūnia, aukso balnas,
Deimantinės kamanėlės,
Iš po balno diena aušta,
Iš kamanų saulė teka.

Lieka neaišku, kam iš tikrųjų priklauso šie žirgai – Saulei ar Saulės dukrai, Dievui ar Dievo sūnums, ar gal Mėnesiui? Visus juos dainose susieja dažnas dangiškųjų vestuvių motyvas, kurio atmaina yra Dievo sūnaus ir Saulės dukters vestuvės, o kai kuriuose variantuose jaunikio vaidmenį atlieka Mėnuo ar Auseklis.

Saules meita peldinaja
Jūrā savus kumeliņus;
Dieva dēlis grožus tura,
Maliņāi stāvedams.

33944-4

Saulės dukra plūkdinėja
Jūroj savo žirgužėlius;
Dievo sūnus vadžias laiko,
Ant kranto stovėdamas.

Kam tie tādi kumeliņi
Sudrabiņa podziņàm?
Dieva dēla kumeliņi,
Saules meitas vedamà.
Pate Saule pūru veda,
Visus mežus veltidama:
Ozolam raibi cimdi,
Liepai mēļu vilnainite,
Smalkajam kārkliņam
Apzeltiti prievietiņi.

34039-3

Kieno tieji žirgeliai
Sidabro sagelėmis?
Dievo sūnaus žirgeliai,

Saulės dukros vedami.
Pati Saulė kraitį veža,
Visiems medžiams dovanų:
Ąžuolui – margos pirštinės,
Liepai – mėlyna vilainytė,
O mažajam karklužėliui –
Paauksuoti kaspinėliai.

Kam tie sirmi kumeliši
Pie Dieviņa nama durìm?
Tie Mēneša kumeliši,
Saules meitas precenieka.
Šodien Saules, šodien Saules,
Šodien Saules meitu veda;
Šodien Saule apsedlo
Simtu bērus kumelišus,
Dod tu, Dieviņ, Mēnešam
Simts dēliņus jājejiņus.

33803-0

Kieno tie širmi žirgeliai
Prie Dievulio namo durų?
Tai Mėnesio žirgeliai,
Saulės dukrelės jaunikio.
Šiandien Saulės, šiandien Saulės,
Šiandien Saulės dukrą veža;
Šiandien Saulė pabalnojo
Šimtą bėrųjų žirgelių,
Duok, Dievuli, Mėnesiui
Šimtą raitelių sūnelių.

SAULĖS DVARAS

Kaip galima suprasti iš dainų tekstų, veiksmas vyksta pasakiškajame Saulės dvare, turinčiame stebuklingus vartus, simboliškai susijusius su dievais – Dievu, Mara, Janiu ir pačia Saule. O su Perkūnu, pajauniu Saulės dukters vestuvėse, iškyla dar vienas vaizdinys – pasakiško medžio (tai aukso ąžuolas arba obelis), kurį Perkūnas nutrenkia, tuo sukeldamas Saulei didžią širdgėlą:

Kas ta tāda diža sēta
Aiz kalniņa lejiņā?
Tai sētai treji vārti,
Visi treji sudraboti.
Par vienim Dievs iebrauca,
Par otrim mīļa Māra,
Par trešiem Saule brauca
Div‘ dzelteni kumeliņi.

BDS: Nr. 33807

Kas tai per didis dvaras
Už kalnelio lomoje?
To dvaro treji vartai,
Visi treji sidabruoti.
Per vienus Dievas įrieda,
Per antrus mieloji Mara,
Per trečiuosius Saulė rieda
Dviem geltonaisiais žirgeliais.

Kas ta tāda liela pile
Tāi celiņa maliņā?
Tai pilei triji vārti,
Visi triji sudrabiņa.
Pa vieniemi Dievs iebrauca,
Pa otriemi mīļà Māra,
Pa trešiemi Jānits brauca
Div‘ dzelteni kumeliņi.

BDS: Nr. 32614-0

Kokia ten didi pilis
To kelelio pakrašty?
Tos pilies treji vartai,
Visi treji sidabrėlio.
Per vienus Dievas įrieda,
Per antrus mieloji Mara,
Per trečiuosius Janis rieda
Dviem geltonaisiais žirgeliais.

Kam ta sēta pret kalniņu,
Ko austriņa vizinaja?
Dzelzu stabi, vara vārti,
Paši tek, neverami.

BDS: Nr. 3713-1

Kieno dvaras prieš kalnelį,
Kur aušružė važinėja?
Gelžies stulpai, vario vartai,
Patys daros, neveriami.

Kam ta muiža kalniņā,
Kam tie vārti lejiņā?
Jāņam muiža kalniņā,
Laimei vārti lejiņā.

32945-0

Kieno dvaras ant kalnelio,
Kieno vartai lomoje?
Janio dvaras ant kalnelio,
Laimės vartai lomoje.

Jānīšam treju vārtu,
Visi treji aizpuškoti.
Pa vieniem gani dzina,
Pa otriem pieguļnieki,
Pa trešiem Jāņa bērni,
Jāņa zāles lasidami.

BDS: Nr. 32921-0

Janyčio treji vartai,
Visi treji išpuošti.
Per vienus piemenys gena,
Per antrus naktigoniai,
Per trečiuosius Janio vaikai,
Janio žoles rankiodami.

Dieva dēli namu taisa,
Zelta spāres galiņā;
Saules meitas cauri teka
Ar vizuļu vainadziņu.

BDS: Nr. 33754-4

Dievo sūnūs namą stato,
Auksas gegnių galuose;
Saulės dukros prošal bėga
Su žibančiu vainikėliu.

Lēni lēni Dieviņš jāja
No kalniņa lejiņā;
Saules meita vārtus vēra,
Zvaigžņu cimdus rociņā.

BDS: Nr. 33684-0

Lėtai lėtai Dievas jojo
Nuo kalnelio įlomėn;
Saulės dukra vartus vėrė
Su žvaigždžių pirštinėmis.

Kam tie zirgi, kam tie rati
Pie Saulites nama duru?
Dieva zirgi, Laimas rati,
Saules meitas precenieki.
Saule, meitu izdevuse,
Lūdz Pērkonu panākstôs.
Aizbraukdamis Pērkonitis
Nosper zelta ozoliņu.
Trīs gadiņi Saule rauda,
Zelta zarus lasidama.
Zelta zarus salasijse,
Saule dala dāvaniņas:
Liepai kāra zelta dvieli,
Ozolami dimantiņa,
Mazajami bērziņami,
Tam uzkāra sudrabiņa.
Sīkajiemi kārkliņiem
Pa pārim paķelišu.

BDS: Nr. 33802-1

Kieno žirgai, kieno ratai
Prie Saulytės namų durų?
Dievo žirgai, Laimos ratai –
Saulės dukros piršlybos.
Saulė, dukrą išdavusi,
Prašo Perkūną palydon.
Pravažiuodams Perkūnėlis
Trenkė aukso ąžuolaitį.
Tris metelius Saulė verkė,
Aukso šakas rankiodama.
Aukso šakas surankiojus,
Saulė dalo dovanėles:
Liepai davė aukso drobę,
Ąžuolui – deimantinę,
Mažajam berželiui,
Tam kabino sidabrinę.
O laibiesiems karkleliams –
Po porą pakelaičių [keliaraiščių].

Mēness ņēma Saules meitu,
Pērkons jāja panākstôs.
Pa vārtiemi iejājoti
Nosper zelta ābeliti.
Trīs gadiņi Saule raud,
Zelta zarus lasidama.

BDS: Nr. 34047-3

Mėnuo ėmė Saulės dukrą,
Perkūns jojo pajauniuos.
Per vartus įjodamas
Trenkė aukso obelaitę.
Tris metelius Saulė verkė,
Aukso šakas rankiodama.

SAULĖS MEDIS

Savaime suprantama, kyla dar vienas klausimas: kas tai per medis, sukeliantis tokius ypatingus išgyvenimus? Juolab kad ir jo apibūdinimai pasakiški: vario šaknys, aukso šakos, sidabro lapeliai. Neretai jis auga jūroje, ant jūros kranto arba Dauguvoje – vietose, kurios vargiai tiktų paprastam medžiui, kad ir koks jis būtų didelis ir gajus. Paprastai aiškinama, jo tai simbolinis Pasaulio medis, kuris dalija pasaulį į tris lygmenis – saulės, šio pasaulio ir ano pasaulio. Auga jis iš pačios saulės ir tuo pateisina savo pavadinimą – Saulės medis, o neretai ir Aušros medis, kai siejamas su tekančia saule. Šis poetinis įvaizdis dainose turi įvairius vardus, tačiau tie patys simboliniai dėmenys ir sąsaja su saule juos sujungia prasmine gija. Bene ryškiausi šio medžio požymiai – minėtosios vario šaknys, aukso šakos, sidabro lapeliai:

Ozols auga jūriņā
Sudrabiņa lapiņām;
Tur Saulīte savas meitas
Sudrabā kaldināja.

BDS: Nr. 33887

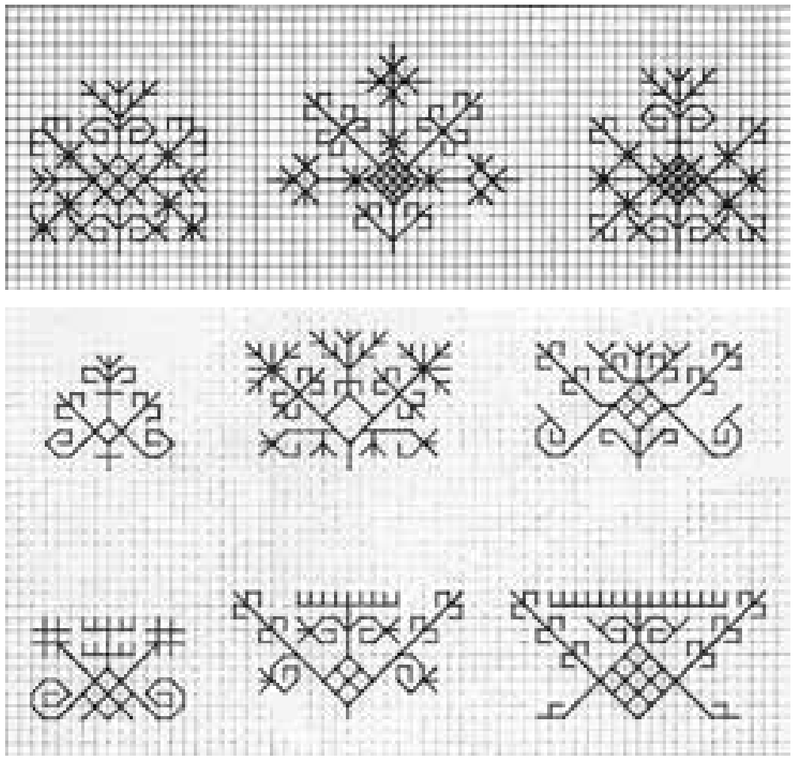

Saulės medžio variacijos latvių audimo raštuose

Ąžuols auga jūroje
Sidabrėlio lapeliais;
Ten Saulytė savo dukras
Sidabru kaldino.

Ozols auga Daugavā
Ledainàm lapiņàm;
Tur Saulite miglu meta,
Vaj bij ziema, vaj vasara.

BDS: Nr.33885-0

Ąžuols auga Dauguvoj
Lediniais lapeliais;
Ten Saulytė miglą meta,
Ar būt žiema, ar vasara.

Kupla liepa, zelta zari
Jūrmalē smiltienē,
Galā sēd Saules meita,
Pate Saule pazarôs.

BDS: Nr.33826-0

Kupli liepa, aukso šakos
Jūros kranto smėlyje,
Viršūnėje – Saulės dukra,
Visa saulės pažaruos.

Kupla liepa, zelta zari,
Mana govu laiderē;
Tur Saulite jostu kāra,
Saules meita vainaciņu.

BDS: Nr. 28906-0

Kupli liepa, aukso šakos
Mano karvių laidare;
Ten Saulytė juostą kabino,
Saulės dukra – vainikėlį.

Bērziņš auga trim lapàm
Liela ceļa maliņā,
Tur Saulite jostu kāra,
Saules meita vaiņadziņu.

BDS: Nr. 33750-0

Beržas augo trimis lapais
Didžio kelio pakrašty,
Ten Saulytė juostą korė,
Saulės dukra – vainikėlį.

Es uzgāju ganidama
Birzē zaļu ozoliņu:
Zelta zari, zīžu lapas,
Vidū saule laistijàs.

BDS: Nr. 34065-0

Užėjau ganydama
Biržėj žalią ąžuolėlį:
Aukso šakos, šilko lapai,
Vidury saulė tvaskėjo.

Es uzgāju ganidama
Dižan daiļu ozoliņu:
Vara sakne, zelta zari
Sudrabiņa lapiņàm.

BDS: Nr. 34066-9

Užėjau ganydama
Didžiai dailų ąžuolėlį:
Vario šaknis, aukso šakos
Sidabro lapeliais.

Es nebiju atraduse
Tik dižana ozoliņa:
Vara saknes, zelta zari
Sudrabiņa lapiņàm.

BDS: Nr. 34066-5

Aš nebuvau radusi
Tokio didžio ąžuolėlio:
Vario šaknys, aukso šakos
sidabro lapeliais.

Kur tu augi, daiļš ozols,
Ka es tevis neredzeju?
Zīda saknes, zelta zari
Sudrabiņa lapiņàm.

BDS: Nr. 34066-12

Kur tu augi, dailus ąžuol,
Kad aš tavęs neregėjau?
Šilko šaknys, aukso šakos
Sidabro lapeliais.

Kaip ir Saulės žirgelius, šį pasakišką medį ne kiekvienam tenka laimė išvysti. Nors štai piemenaitei tokia laimė gali nusišypsoti dažniau nei kitiems šio medžio ieškotojams:

Trīs rītiņi Saule lēca
Sarkanāja kociņā;
Meklè kungi, stārastiņas,
Ta kociņa neatrada.
Es atradu ganidama
To kociņu lapojot:
Zelta zari, vaŗa saknes,
Sudrabiņa lapiņàm.

BDS: Nr. 33786-8

Tris rytus saulė tekėjo
Raudonajame medely;
Ieškojo ponai, seniūnai,
To medelio nesurado.
Aš atradau ganydama
Tą medelį lapojantį:
Aukso šakos, vario šaknys,
Sidabro lapeliais.

Šorīt agri Saule lēca
Sarkanāi kocināi;
Ik dieninas kundzins jāja,
Ta kocina mekledams.
Nomirst veci, piedzem jauni,
Ta kocina neatron.

BDS: Nr. 33786-3

Šįryt anksti saulė teka
Raudonajame medely;
Kas dienelę ponas jojo,
Šio medelio ieškodamas.
Miršta seni, gimsta jauni,
To medelio neranda.

Saulės medis ant Rucavos valsčiaus moteriškų marškinių rankovės

Noiet Saule vakarā
Sarkanā kociņā;
Jauni puiši veci tapa,
To kociņu mekledami.

BDS: Nr. 33786-4

Leidžias saulė vakare
Į raudonąjį medelį;
Jauni bernai seni tapo,
To medelio ieškodami.

O gal pakanka Janio (Joninių) naktį nemiegoti, kad nutiktų tokie stebuklai? Gal ir pats Janis su savo mergelėmis prie jų prisideda?

Jauni puiši, jaunas meitas,
Jāņa (Jāņu) nakti neguliet,
Tad rītā redzesiet,
Kā saulite rotajàs.

BDS: Nr. 33209-0

Jauni bernai, jaunos mergos,
Jono (Jonų, Janių) naktį nemiegokit,
Tada ryte pamatysit,
Kaip saulytė šoka.

Es redzeju Jāņu (Jāņa) nakti
Trīs saulites uzlecam:
Viena rudzu, otra miežu,
Treša tīra sudrabiņa.

BDS: Nr. 33207

Aš regėjau Janių (Janio, Jono) naktį
Tris saulytes užtekant:
Viena rugių, kita miežių,
Trečia gryno sidabrėlio.

Kas spīdeja, kas vizeja
Pie Jāniša nama durvu?
Jānitim div‘ meitiņas,
Zelta kroņus vēdinaja.

BDS: Nr. 32722-0

Kas spindėjo, kas žibėjo
Prie Janyčio namo durų?
Janytėliui dvi mergelės
Aukso karūnom mojavo.

Saulės dvaras, Saulės, Mėnesio ir Dievo žirgai, Saulės dukra ar dukros, pasakiškasis medis vario šaknimis, aukso šakomis ir sidabro lapais, kurio lajoje saulė tvaska, – kas tie pasakiški, taip dažnai įvairiausiomis variacijomis apdainuojami stebuklai, kurių paaiškinimo neranda ne tik dainose minėtieji bernai, ponai, seniūnai, bet ir šiam tikslui visą gyvenimą paskyrę mūsų dienų profesionalūs tyrinėtojai?

Dainų pateikėjai atsakymo lyg ir neduoda, bet ar tikrai? O gal jiems tai savaime suprantamas dalykas, kaip saulė danguje? Aiškiai pasakyta, kad jį reikia tiesiog pačiam pamatyti – piemenaujant arba Joninių rytą negulus: „Tada ryte pamatysit, / Kaip saulytė šoka“.

Dainiaus žodžiai nėra vien poetinis pramanas, tiesiog jie ne visai tinkami nusakyti regimiesiems pavidalams. Ne viską, ką manomės regintys vienodai, mes vienodai ir suvokiame, o tai, ką suvokiame, paprastai perteikiame remdamiesi savo ankstesne patirtimi, joje sukaupta savąja „archetipų biblioteka“. Jeigu senieji simboliškieji dainų vaizdiniai yra radęsi gal net ne šimtmečių, bet tūkstantmečių senumo praeityje, tai jų kūrėjus tikrai bus veikę visai kiti vertybiniai archetipai. Jais remdamiesi, jie sau suprantama kalba aiškinosi regimojo pasaulio reiškinius.

SAULĖS HALAS

Tyrinėdamas minėtąsias dainas ir lygindamas jas su kitų senųjų kultūrų religiniais bei mitiniais vaizdiniais, esu priėjęs išvadą, kad ligšioliniai mitinės Saulės tyrimai latvių (ir kitų tautų) tautosakoje yra išleidę iš akių esminį su saule susijusį gamtos reiškinį – Saulės halą, dabar pasaulyje paprastai vadinamą „saulės šunimis“ (ang. *sun dogs*), „saulės stulpais“ ar tiesiog „dviem saulėmis“. Jis gali pasireikšti įvairiai, priklausomai nuo laiko, atmosferos reiškinių ir optinių sąlygų, tokių kaip oro sluoksnių temperatūros inversija bei refrakcija (šviesos spindulių išlinkimas dėl atmosferos poveikio), visumos. Apie šiuos saulės šviesos „šokius“ kalba ištisas dainų apie saulę klodas, o dėl milžiniškos jų įvairovės toli gražu ne visuomet akivaizdu, kad kalbama vis apie tą patį reiškinį. Ir vis dėlto tai yra tiesioginis regėjimas, tai įvardijama ir dainose, kaip jau minėtoje (BDS: Nr. 33664-5) ir kitose:

Es nebiju redzejuse
Tik ērmiga ozoliņa:
Vara saknes, zelta zari
Sudrabiņa lapiņàm.

BDS: Nr. 34066-5

Aš nebuvau regėjusi
Tokio keisto ąžuolėlio:
Vario šaknys, aukso šakos
Sidabro lapeliais.

Sen dzirdeju, nu ieraugu,
Dievam sirmi kumeliņi,
Dievam sirmi kumeliņi
Sudrabiņa lāsitèm.

BDS: Nr. 33694-0

Jau girdėjau – nūn išvydau,
Dievo širmieji žirgeliai,
Dievo širmieji žirgeliai
Sidabrėliu nuberti.

Saulės halas – tai atmosferinis reiškinys, susidarantis saulės šviesai lūžtant dėl ledo kristalų. Priklausomai nuo jų formos, masės ir judėjimo, atmosferoje gali susidaryti ganėtinai skirtingi saulės šviesos regimieji pavidalai – saulės raštai ar, dainų žodžiais tariant, „saulės šokių rateliai“. Apskritai halas – tai dangaus šviesulį supantis ratas, kuris ir pats gali būti įvairus, o išraiškingiausiais atvejais – jį dar papildo dvi menamos saulės (parhelijai), atsikartojančios už kraštinių halo lankų. Be to, saulės stulpą, kaip centrinę ašį, ir parhelijus gali jungti horizontali šviesos juosta, kartu su saulės stulpu sudaranti kryžių, dargi papildytą zenitocentrinio (aukštyn išlenkto) Pario lanko (pavadinto pirmąsyk jį aprašiusio sero Viljamo Edvardo Pario, 1790–1855, vardu). Naktį tokie pat reiškiniai gali būti regimi žvelgiant į mėnulį.

Dažniausiai šį reiškinį galima stebėti rudenį, žiemą (dažnai ryškiausia) ir pavasarį. Jis susijęs su šalto oro masės susidarymu danguje. Šie laužtos šviesos efektai paprastai susidaro ryto ir vakaro valandomis, kai saulė žemai ties horizontu, o jos spinduliams tenka kirsti tankesnį atmosferos sluoksnį. Kadangi orai darosi nenuspėjami (pavyzdžiui, dėl globalinio atšilimo pietų kraštuose vidurvasarį iškrinta metro storio krušos sluoksnis), tai negalima atmesti, kad šitokie reiškiniai galimi ir vasarą, ir kitu paros metu.

Autoriui pasisekė stebėti šį reiškinį Rygoje 2018 m. gegužės mėnesį.

Svarbi įvairių tyrinėtojų svarstymų sulaukusi daina, kurioje pasakiškasis dangaus kalvis sutapatintas su saule, nors kitur jo tapatybė paprastai nepatikslinama. Dvi paskutinės šios dainos eilutės nėra sklandi teksto tąsa, veikiau jos primena dainos pabaigoje pridurtą užmintos mįslės įminimą:

Kalejs kala debesīs,
Ogles sprāga jūrmalā.
Kas tas tāds kalejiņš,
Kam tik tāļu ogles sprāga?
Ta jau mūsu silta saule,
Savus starus mētadama.

BDS: Nr. 33729-0

Kalvis kala danguje,
Anglys sprogsta pajūry.
Kas gi yra šis kalvelis,
Kad taip toli anglys sprogsta?
Tai juk mūsų šilta saulė
Savo spindulius svaidanti.

Pasak Pėterio Šmito, „tai negali būti tikra liaudies daina“, jai galima priešpriešinti kitas

Saulės halas Rygoje, Kuršių gatvėje. 2018 m. gegužės 2 d., 19:29

Saulės halas Redriverio kurorte (Naujoji Meksika). 2015 m. sausio 9 d.

dainas, kuriose kalvis paprastai talkina Dievo sūnui ir Saulės dukrai, ir negali būti nei Dievas, nei Saulė, o ir pasakymas „Tai juk mūsų šilta saulė“ nė kiek neprimena liaudies dainos. Taip, dainos tekstas tikrai mena prie jo prisidėjus mažiausiai du pateikėjus: vieną, kuris kažkokio netikėto reginio akistatoje sukūrė ketureilį, ir kitą, kuris vėliau, ne prastesnio regėjimo akimirką, įžvelgė jo sąsają su saule. Bet kadangi P. Šmitas pats nėra šio reiškinio patyręs, jam vaizdinių tarpusavio ryšys liko nesuprantamas. Mėginant juos aiškintis pažodžiui, pasitelkus vien teksto analizę, tikrai logikos stinga; bet pažvelgus į juos kaip į stebuklingą gamtos reginį, tokia poetinė raiška visai įmanoma. Kaip antai vaizdų, regimų nuotraukose.

Ūsinio ženklas pagal dievturių latviškųjų raštų ženklų aiškinimą

Jeigu šį Saulės halo reiškinį mūsų protėviai yra „išaiškinę“ kaip pasakiškojo dangaus kalvio paveikslą, jis, šiaip ar taip, būtų skirtinas nuo Perkūno, juoba Perkūno vardas šio tipo dainose net neminimas, o apie kalvį užsimenama klausiama forma.

Kaip jau sakyta, dainose Ūsinis turi du sūnus, kurie jį suartina su vedų dievais dvyniais Ašvinais ir graikų Dioskūrais, susijusiais su saulės bei žirgų simbolika. Jų veiklos laukas bei laikas irgi ne visada sutampa.

Ūsinio buvo du sūnūs,
Abu to paties amželio;
Jis nematė, kai jie gimė,
Tik pamatė vaikštančius:
Didesnįjį – dirbdamas,
Mažesnįjį – atsigulęs.

Ūsinis savo du sūnu
Prie darbelio pratino:
Vieną siuntė naktigonėn,
Antrą – lauko arti.

Čia verta atsižvelgti ir į kai kurias kitas šio gamtos reiškinio ypatybes: 1) jo simetriškumą, kaip galimą dvynių simbolikos šaltinį; 2) galimybę šiam reiškiniui pasirodyti tik rytuose arba vakaruose, kuri irgi galėtų būti aiškinama kaip dvejopas dvynių pasireiškimas, o simetriški šviesos atšvaitai – kaip jų ratus traukiantys žirgai; 3) Saulės ir Mėnulio halai – irgi kaip dvyniai, kiekvienas veikiantis savoje pasaulio pusėje: vienas dieną (lauką aria), antras naktį (naktigonėje).

Be minėtųjų dievybių, su šio gamtos reiškinio aiškinimu galėtų būti susijęs tiek romėnų dviveidis Janas (*Jānus*), tiek minėtasis latvių Janis (*Jānis*). Juodu sieja ir vartų simbolika, tik Janio atveju (atsižvelgiant į atitinkamus Saulės halo variantus) išryškėja ryšys su saulės stulpo, neįprastu būdu atsidūrusio vartų viduryje, taip pat rago ir būgno įvaizdžiais, kurių dingstimi galėtų būti Saulės halo zenitocentrinio lanko variantai. Įžvelgtas regimasis „vartų stulpo“ atitikmuo galėjo prisidėti ir prie kupolės deginimo papročio, ypač per lietuvių Rasas, kuriose vartai yra esminis dėmuo. Pasigilinus ir į kitų tautų tradicijas, galima spėti, kad Saulės halo kaip „Saulės vartų“ samprata galėjo būti vienu iš šaltinių, formavusių triumfo arkos, žinomos daugelyje indoeuropiečių kilmės kultūrų, vaizdinį. Tokie „garbės vartai“ itin reikšmingi latvių vestuvinėse apeigose, kuriose nuotaka savo gyvenimo zenite prilyginama Saulės dukrai, ir šis įvykis prilyginamas idealioms dangiškosioms vestuvėms.

Pūt, Jāniti, vara tauri
Vārtu staba galiņā,
Lai ceļàs(i) Jāņa māte
No mīkstiem spilveniem.

BDS: Nr. 32636-0

Pūsk, Janyti, vario ragą
Vartų stulpo viršuje,
Lai keliasi Janio motė
Nuo minkštųjų pagalvių.

Eita, ļaudis, skatities,
Kādi ērmi laukā bij:
Tur Jānitis bungas sit
Vārtu staba galiņā.

BDS: Nr. 32915-0

Eime, žmonės, pažiūrėti,
Kas gi ten lauke paikioja:
Ten Janytis būgną muša
Vartų stulpo viršuje.

Sit, Jāniti, zelta vadzi
Savas kūts dibinā,
Tur pakāra mīļa Māra
Savu baltu slauceniti.

BDS: Nr.32452-0

Mušk, Janyti, aukso vagį (kablį)
Savo kūtės gilumoj,
Ten pakorė miela Mara
Savo baltą milžtuvėlę.

Saulės halo reiškinyje įžiūrėtina pirminė dingstis formuotis su saulės kultu susijusiems senųjų religijų vaizdiniams, taip pat jų simboliams ir ženklams, ypač įsišaknijusiems indoeuropiečių kultūros dirvoje, ikonografiniuose bei audinių raštų pavidaluose, nors atskirais atvejais juos tegalime numanyti vien iš aprašymų. Šį reiškinį perteikia simetriškos kompozicijos su centriniu atvaizdu ir dvynių atvaizdais abipus jo. Saulė su paralelinėmis saulėmis galėjo paskatinti atsirasti tiek trejybės, tiek dvynių vaizdinius, o pasakojimuose jie galėjo reikštis įvairiausiais vaizdingais variantais (juk nebuvo galimybės jų užfiksuoti fotografijose!). Iš seniausių saulės religijų šią simbolišką vaizdinę kompoziciją bus perėmusios vėlesnės religijos, ir joje užkodavusios jau kitą prasmę. Tai liudytų kuo įvairiausiose religinėse tradicijose pasirodantys

Švedijoje 2012 m. stebėtas įdomus gamtos reiškinys

Saulės kryžius, keltiškas kryžius, kryžių kryžius, Perkūno (Laimos) kryžius (svastika)

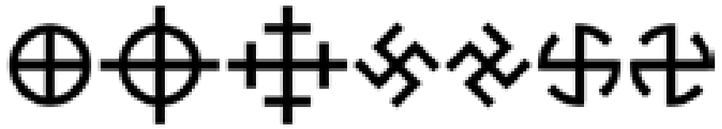

visokie kryžiaus pavidalo ženklai: saulės kryžius, keltiškas kryžius, kryžių kryžius, Perkūno (Laimos?) kryžius (svastika) ir kiti panašūs, kurių pirminis šaltinis irgi veikiausiai bus Saulės halas.

Vienas iš seniausių liudijimų apie kryžiaus pasirodymą danguje, užrašytas krikščionių istoriko Cezarėjo Eusebijaus, yra susijęs su Romos imperatoriumi Konstantinu Didžiuoju. Dieną prieš mūšį su savo konkurentu Maksentijumi (312 m. spalio 28 d.) ties Milvijo tiltu per Tiberį, netoli Romos, vidurdienį jis esą regėjęs saulę užstojusį kryžių su užrašu graikiškomis raidėmis „Su šiuo ženklu nugalėsi“. Jį esą regėjusi ir visa kariuomenė. Naktį sapne jam dargi pasirodęs Kristus ir liepęs pagaminti matyto ženklo kopiją, kuri juos apginsianti. Konstantino pergalė šiame mūšyje ir lėmė krikščionybės įsigalėjimą Romos imperijoje.

Ar tai istorinė tiesa, ar tik ideologinė manipuliacija anuomet žinomu saulės kulto simboliu, lai lieka istorikų sąžinei. Tačiau tai, kad Romos imperijoje senosios simbolinės šio ženklo reikšmės perkodavimas prasidėjo tik IV a., užkariautose teritorijose jau palaipsniui ėmus drausti bei naikinti kitas religijas, yra akivaizdu.

Ir paskesnėje Europos krikščionybės istorijoje tokio kryžiaus pasirodymas prieš mūšį nesyk minimas kaip Kristaus palaikymo ženklas, lemiantis pergalę. Pavyzdžiui, Lindanisės, ar Lyndanisės (dabar Talinas), mūšyje 1219 m. birželio 15 d. danai jau buvo bepralaimį pagonims estams, bet danguje pasirodęs kryžius privertęs danų karius susiimti ir apginti savo pozicijas. Nuo to karto šis kryžius esą ir atsidūręs ant Danijos vėliavos. Tai seniausia pasaulyje ligi šiol tebegaliojanti valstybės vėliava. Šis danų kryžius tapo ištisos šiaurietiškojo kryžiaus tradicijos pamatu. Jis padarė įtaką ir Ventspilio, Cėsių bei daugelio kitų Latvijos miestų herbams.

Ši stebuklinga saulės šviesos žaismė galėtų padėti paaiškinti ir daugelį saulės dainų tekstų simbolių, kurie iki šios aiškinti nevienareikšmiškai. Tokių, kaip Saulės šokis ar žaidimas (*rotāšana*), Saulės aptvaras ar gardas (*sēta*), jo vartai, Saulės dukra ar dukros, Dievo sūnūs, saulės stulpas, vartų stulpas, aukso gegnės, tiltas, raudonasis medis (ir tiesiog nepaprasti medžiai), dvi žvakelės, Saulės, Dievo, Mėnesio žirgai ar kumeliukai, stogo žirgeliai bei visų jų atmainos buities daiktų bei apdarų puošyboje.

NELIETUVIŠKŲ ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Bruokas, Andrėjas = Andrejs Broks
Ivbulis, Viktoras = Viktors Ivbulis
Manhartas, Vilhelmas = Wilhelm Mannhardt
Paris, Viljamas Edvardas, seras = Sir William Edward Parry
Tacitas, Publijus Kornelijus = Publius Cornelius Tacitus

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

BDS = *Krišjāņa Barona Dainu skapis*: <http//www.dainuskapis.lv>.

Grīns, Grīna 1992 = Marģers Grīns un Māra Grīna. *Latviešu gads, gadskārta un godi*. Rīga: Everest, 1992.

Ivbulis 2018 = Viktors Ivbulis. *Indoeiropiešu pirmdzimtenes meklējumi mūsdienās saistībā ar Indiju un baltiem*. Zinātne, 2018:

Tacitas 1972 = Publijus Kornelijus Tacitas. *Rinktiniai raštai*. Iš lotynų kalbos vertė Dalia Dilytė, Janina Mažiulienė. Vilnius: Vaga, 1972.

Iš latvių kalbos vertė Dainius Razauskas

Originalus straipsnis skelbtas: Andrejs Broks. Kalējs kala debesīs, Ko tas kala, ko nekala? Dieva dēla jostu kala, Saules meitai vaiņadziņu. *Dievturu vēstnese*, Nr. 31, 2019, p. 1480–1498. Versta iš autoriaus atsiųsto atnaujinto varianto.

THE BLACKSMITH FORGES IN THE SKY

Andrėjis BRUOKAS

The article examines Latvian mythological songs where personified celestial bodies are depicted, their prototype is studied, and it is considered whether that prototype could have been an exceptional atmospheric phenomenon – the Halo of the Sun. It is precisely in this phenomenon that the primary basis for the formation of images related to sun worship in ancient religions, as well as their symbols and signs, deeply rooted in the soil of Indo-European culture, can be discerned, especially in iconographic and textile patterns, although in some cases we can only speculate about them from descriptions. This phenomenon is conveyed through symmetrical compositions with a central image and twin images on either side of it. The sun with parallel suns could have inspired the emergence of both triad and twin images, and in narratives, they could have manifested in various picturesque variants (after all, there was no possibility of capturing them in photographs!). Later religions adopted this symbolic visual composition from the oldest sun religions, imbuing it with a different meaning.

LAUMIŲ SUVYSTYTA SIELA
PRIKLAUSOMYBIŲ ANALIZĖ

Eglė MINELGAITĖ-BEINORIENĖ

Psichologija po Jungo „Raudonosios knygos“ turėtų remtis į vaizdinius. Ji turėtų kalbėti poetine analogijų, metaforų kalba.

Iš Dž. Hilmano pokalbio su S. Šamdasaniu[1]

Anądien gatvėje mano dėmesį patraukė perėjoje sustojusi ir į dangų užsižiūrėjusi mergytė. „Alisa, ateik čia, nebūk užsisvajojusi“, – sako mama, pritūpusi prie dvejų metukų pyplės, vidur gatvės čiulpiančios pirštą, ir gaudydama jos žvilgsnį. Kviečia, ieško ryšio akimis, grąžina į santykį. Mergytės žvilgsnis sutinka mamos akis, patamsėja, pagyvėja – štai, jau grįžo iš fantazijos šalies. Sujukusi ji bėgte pasileidžia į mamos glėbį.

Šis iš pirmo žvilgsnio nereikšmingas epizodas mena ištisą tapsmo, įsikūnijimo procesą. Užgimę iš įsčių mes darsyk turime užgimti kultūroje, gimtąja kalba būti pašaukti į pasaulį, kurį ji mums pasakoja savo žodžiais. Ir šitaip palaipsniui įsivietinti, įsižeminti ir, gavę galimybę išsipildyti pamatiniam vaiko lūkesčiui, – prisirišti, priklausyti. Priklausyti šeimai, tautai, kultūrai ir... sau. Kai šis esminis poreikis priklausyti pasitinkamas šiltai, mezgant glaudų empatišką ryšį, vaikas ima „leisti šaknis“, įauga ir tampa savas ne tik šeimoje, bendruomenėje ir tautoje, bet ir – pirmiausia! – savyje. Per šitokį ryšį jis iš anapus žadinamas į šiapus. Gimtosios kalbos žodžiais aprengiamos jo svajos, įvardijami vidinio pasaulio išgyvenimai ir išorinio pasaulio reiškiniai. Šitaip jis palaipsniui įsikūnija į žemišką būtį.

Tačiau jeigu iš pat pradžių patiriame priimančio ryšio stygių ar net atmetimą, vietoje atsako – tik galią ir valdžią, pasaulis liaujasi tvėręsis, šaknys liaujasi augusios. Mes liekame svetimi tiek kitiems, tiek pačiam sau. Siela lieka pleventi taip ir neįsikūnijusi – tarsi įstrigusi kitoje planetoje.

Kaip tik šitaip jau pirmo susitikimo metu ir nusakė savo savijautą vidutinio amžiaus vyras, kreipęsis psichoterapijos: „Aš tarsi gyvenu kitoj planetoj, retai užsukdamas į žemę.“

Kokių laumių globoje jo siela buvo atsidūrusi, šiandien ir ketinu papasakoti. Bet pradžioj dar stabtelkime ties įsikūnijimu, ties raida apskritai. Ką apie tai sako psichologija ir... mitologija?

Kadangi „mitologija ir buvo tas psichikos laukas, kol psichologija pavertė jį mokslinių tyrimų objektu“ (Kalsched 2016: 24), tai būtent mitologijoje galime rasti ištisą margą sielos gyvenimo paveikslą, nuaustą iš nuojautų, perteiktą vaizdiniais ir metaforomis. Tarp jų galima atpažinti ir įvaizdžius, mitopoetine kalba pasakojančius apie ankstyvąją vaiko raidą.

IŠORINĖ IR VIDINĖ KOSMOGONIJA

1887 m. Davainio Silvestraičio užrašytas kosmogoninis pasakojimas prasideda: *Nuo pat pradžios svieto, kad dar niekas matomas nebuvo, o visur tamsu ir kaip kisielius, susimaišęs su tirštumu skystumas, visur maišėse* (DvPSO: 326, Nr. 104).

Kaip kosmogoninėse sakmėse pasaulis randasi iš chaotiškų pirmykščių vandenų, iš dumblynų ir miglų, iš kurių Dievas, velnio (Liucino) padedamas, sutveria pirmąją žemės salą, taip ir žmogaus sąmonė iškyla ir „tveriasi“ lyg sala iš pirmykščio pasąmonės vandenyno. Tad pasaulio pradžia mitinėje kosmogonijoje atitinka žmogaus psichės pradžią, kaip ją supranta psichologija: „Kosmogonijos mitas, mūsų įsikūnijimo mitas – tai ryšio tarp ego ir kūno / Savasties pradžia“ (Nemeth 2017). Knygoje „Ego ir archetipas“ jungiškosios psichologijos analitikas Edvardas Edingeris nuosekliai veda mus žmogaus sąmonės raidos etapais. Gyvenimo pradžioje žmogaus ego (sąmoningasis mūsų „aš“) it motinos įsčiose tebeskendi pasąmonės vandenyne, dieviškosios Savasties glėbyje. Ilgainiui ego išnyra iš pasąmonės vandenų lyg sala, lyg pirmapradė žemė ir, tolydžio stiprėdamas, vis labiau iš jų išsiskiria. Tapsmo krizės, nelyginant tektoniniai lūžiai besitveriančioje žemės plutoje, žymi augantį sąmoningumą, augančią ego galią, jam išnyrant iš pasąmonės, bet ir atsiskiriant nuo Savasties. Pasiekus brandą, ego išsiskleidžia visa savo galia, bet ir ryšys su Savastimi tuo metu būna menkiausias, silpniausias. Apie viduramžį raida ima keisti kryptį, ir priešais ego iškyla kitas uždavinys – apsigręžti sugrįžimui į Savastį

1 Nelietuviškų asmenvardžių rašyba atskiru sąrašu pateikta straipsnio gale.

ir, pakeliui neišvengiamai išmokus pagarbos bei kuklumo, tapti nuolankiu Savasties „vietininku žemėje“.

Kokia gi ta tapsmo kančia? Į(si)vietinimas ir į(si)žeminimas visada reiškia ap(si)ribojimą. Tai vaikiškų „visagalybės“ fantazijų, infantilių troškimų paaukojimas ir nuolankus susitaikymas su savo ribotumu. Tai „išvarymo iš rojaus“ kančia. Natanas Švarc-Salantas pažymi: „Įžengimas į kūrybinį procesą realioje erdvėje ir laike neišvengiamai susijęs su praradimu – prarandama archetipinės realybės teikiamos pilnatvės patirtis, kuri netelpa į istorijos rėmus. Tačiau būtent per šitokią auką įvyksta pasaulio sutvėrimas. Atskiram žmogui tai reiškia stabilią sąmonę, sutvertą išlaikant ryšį su archetipiniu pasauliu, tačiau nebesitapatinant, nebeišgyvenant susiliejimo su juo“ (Шварц-Салант 2008: 157). Visų gelminės psichologijos krypčių (froidiškosios, jungiškosios, vinikotiškosios) žmogaus vidinei raidai keliami klausimai siejasi su atsiskyrimo ir įsikūnijimo metafora: „Vinikotas užduotų klausimą: kaip vaikui iš pirminės pasąmoningos tapatybės pereiti prie savasties ir objekto atskyrimo? <...> Froidas klaustų: kaip vaikui atsisakyti visagalybės iliuzijos – malonumo principo – ir pereiti prie realybės principo? Jungas klaustų dar kitaip: kaip ego atsiskiria nuo numinozinės Savasties energijos ir kartu išsaugo ryšį su Savastimi?“ (Kalsched 2016: 307). Įsikūnijimas visada susijęs su diferenciacija ir apsiribojimu, taigi – ir frustracija. O ši neišvengiamai kelia kančią. Tačiau tokia brandos kaina. „Pasikartojantis rojaus praradimas – tai žmogiškojo gyvenimo sąlyga, būtina, net jei pagrindine fantazija lieka viltis susigrąžinti rojų“ (Холлис 2016: 75). Tai frustracijos kelias, kuriuo kiekvienas iš mūsų ateiname iš savo vaikystės.

Žinoma, svarbu, kad viskas vyktų savu laiku ir palaipsniui. Tačiau ką gali ir turėtų stengtis padaryti tėvai? Kiek įmanoma sušvelninti tą frustraciją, padėti minkščiau nutūpti, nukritus iš savo „dangiško rojaus“ ant žemės, ištiesti rankas, savotiškai amortizuoti, taip šią frustracijos kančią darant pakeliamą. Tai reikštų ribų brėžimą ne baudžiant, ne gąsdinant, ne emociškai šantažuojant, o kviečiant į gyvenimą kaip tik įmanoma draugiškiau, per susitarimą. Ir čia esminis vaidmuo tenka motinai, jos gebėjimui megzti ryšį ir prisitaikyti prie kūdikio poreikių. Donaldas Vinikotas sako: „Visagalybė yra beveik faktinė patyrimo dalis. Galutinė motinos užduotis yra sugriauti šią iliuziją, tačiau ji niekaip to negalės padaryti, jei iš pat pradžių nesudarys pakankamai galimybių šiai iliuzijai užgimti“ (Winnicott 2009: 38). Kuo švelnesnis šis perėjimas, tuo vaiko raida sklandesnė, ir tuo didesnė tikimybė jam tapti žmogumi, gebančiu atlaikyti realybės frustracijas, išlaikant ryšį su savimi, kitais ir išoriniu pasauliu. Bet jeigu šis procesas per staigus, jei, ginkdie, ištinka nelaimė, ir vaikas per anksti praranda motinišką globą, įvyksta ankstyvoji raidos trauma, ir įsižeminimas, įsikūnijimas užstringa. Sužadinamas disociacijos mechanizmas, atmetantis visa, ko neįstengiama sąmoningai asimiliuoti, „suviršinti“. „Susidūrusi su traumuojančia patirtimi psichika paprastai stengiasi nuo jos užsisklęsti. Jei tai neįmanoma, reikia uždaryti bent kurią nors Savasties dalį. Kad tai įvyktų, vientisas ego turi susiskaidyti į dalis, arba disocijuotis“ (Kalsched 2016: 29). Bėda ta, kad disocijuotos psichikos dalys pradeda gyventi autonomiškai, lyg atskirose planetose, nuo realybės stropiai saugomos Donaldo Kalšedo vadinamosios saviglobos sistemos.

Lyg kūdikį būtų apmainiusi laumė: jo sielos dalį nusinešusi, o kūdikio vietoje palikusi neaugantį, nekalbantį laumiuką.

MITOLOGINIAI RAIDOS VAIZDINIAI

Tam kartui čia sustokime ir pažvelkime, ką apie vaiko raidą kalba mūsų tautosaka.

Mūsų tradicinėje kultūroje vaikas, ypač iki krikšto, buvo artimesnis mitiniam pasauliui, anapusiui nei gyvųjų pasauliui. Naujagimis suvokiamas tebesąs liminalinėje (tarpinėje, pereinamoje) būklėje ir dėl to laikomas labiau mitine būtybe nei žmogumi. Vita Džekčioriūtė-Medeišienė savo disertacijoje išsamiai aprašė vyravusį įsivaizdavimą, esą vaikai yra kilę iš vandens. Esą prieš gimdami jie kaip varlės ar žuvelės būva vandens telkinyje. Neatsitiktiniai tad ir „naujagimių priėmimo per gimdymą lietuviški apibūdinimai vartojami žuvų gaudymui. <...> Lietuvoje buvo sakoma, kad pribuvėjos (bobutės) kūdikius sužvejodavo (*Bobutė sužvejojo vaiką*) arba sugaudavo (*Ji man mergučę pagavo*)“ (Džekčioriūtė Medeišienė 2022: 46; pavyzdžiai iš LKŽe *sužvejoti*, *pagauti*). Dar negimęs ar vos gimęs naujagimis daugiau sietas su žuvimi, o jau išmokęs ropoti, pasidaro artimesnis varlei (Džekčioriūtė-Medeišienė 2022: 47). Mažus vaikus ir įprasta vadinti varliais, varlėkais, varliakojais bei pan., taip pabrėžiant jų „varlišką“ prigimtį. Toliau augdami vaikai „išvarlėja“, tolsta nuo pirminės varliškos būsenos, todėl nuo tam tikro amžiaus, ypač paauglystėje, norint tą „išvarlėjimą“ pabrėžti, jie pradedami vadinti varliamušiais, varliadaužiais (Džekčioriūtė-Medeišienė 2022: 48–49). Visa, kas tebesieja vaiką su anapusybės vandenimis, gali stabdyti jo raidą. Pavyzdžiui, užrašytas tikėjimas, kad vaiko augimas sustos kuriam laikui, jei jis suvalgys žuvies.

Pažymėtina, kad mūsų mitinės laumės irgi gyvena prie vandens – upių, ežerų ar kūdrų (Džekčioriūtė-Medeišienė 2022: 40–41). Kartais jos ir vaizduojamos kone kaip žuvys: pavyzdžiui, laumės tik *nusižvengė kaip kumelės, ir tuo – plumpt į vandenį ir nunėrė upe į prūdą, kaip lydekos* (Bagdanavičius 1999: 86). Galima sakyti, kad laumės priklauso tai pačiai mitinei ano pasaulio bendruomenei, iš kurios ateina ir vaikai. Tad nenuostabu, kad jos gali ir sutrukdyti vaiko perėjimą į šį gyvųjų pasaulį.

Didžiausia laumių grėsmė trunka iki krikšto. Su tuo susiję daugybė draudimų, turinčių apsaugoti dar nekrikštytą vaiką nuo laumių. Vienas labiausiai paplitusių iš jų buvo nepalikti kūdikio vieno, nuolat budėti prie jo ir žibinti šviesą, kad laumės vaiko neapmainytų (Džekčioriūtė-Medeišienė 2022: 40–41). Ugnies prigimtis priešinga vandens prigimčiai, užtat žvakelės žibinimas prie kūdikio – lyg sąmoningumo kibirkštis, apie kurią iš pirmykščio chaoso vandenų jau tveriasi naujas pasaulis. Įdomus tikėjimas, kad vos gimusį maudomą vaiką nuo laumių apsaugo žegnojimas ir vardo davimas (Džekčioriūtė-Medeišienė 2022: 40–41; LTR 374 c/1121). Tai pirminis naminis krikštas, kuriame su vardu vaikui suteikiamas pirmasis žmogiškumo dėmuo (Džekčioriūtė-Medeišienė 2022: 55–56). Žvelgiant iš Arnoldo van Genepo pereigos ritualų perspektyvos, patį gimimą galima suprasti kaip atsiskyrimo nuo ano pasaulio veiksmą, vaiko būseną iki krikšto – kaip pereinamąją, liminalinę būklę iš vieno pasaulio į kitą, o krikštą – kaip įtraukimą į žmonių pasaulį. Krikšto metu ne tik suteikiamas vardas, bet ir aprengiama marškinėliais – jie veikia kaip „kultūrinė oda“, juolab kad nuausti ir pasiūti iš sukultūrinto lino (žr. Minelgaitė-Beinorienė 2018: 51). Simboliškai tai reiškia, kad vaikas iš pasąmonės vandenų tolydžio vis labiau įsikūnija sąmonės, šiapusybės erdvėje, nors tebebūdamas „varliūkščiu“, dar tebėra stipriai veikiamas ir priklausomas nuo vandens – jo dar visai nepaleidusio ikisąmoningo, iracionalaus būvio. Po krikšto jis jau atsparesnis anapusybės traukai („laumėms“), tačiau visai dar nuo jos neapdraustas.

Tokią iš maginio vaikystės pasaulio į žmonių tikrovę dar tik ateinančią sielą ir pasigauna globoti laumės, jos vietoj palikdamos savąjį laumės vaiką, kuris, kaip žinoma iš sakmių, nei auga, nei kalba, taigi sustoja ir nebepereina į šiapus. Trūkstamą mamą pakeičia laumė.

Sakmių laumės – verpėjos, audėjos, ploniausių šilko audeklų prisiaudusios, ir žmogaus vaiką šilkuose vysto, šilkų patalėlį jam kloja. Kas gi tie laumių šilkai – ar ne švelniausios fantazijos, svajų rūkai? Sielos dalys, saviglobos sistemos įsuptos į tokią užmaršties miglą, ir skendi likusios nepastebėtos, nepripažintos, nepakviestos į gyvenimą. Jos įstringa liminalinėje erdvėje, tarpinėje būsenoje, taip ir neatlikusios virsmo, todėl tik plevena tarsi virš žemės, nepajėgdamos įsikūnyti ir nustojusios vystytis, augti.

Grįždami prie psichologijos, paklauskime, kokios situacijos gali sukelti tokią traumuojančią ir disociaciją sukeliančią patirtį. Mitiškai tariant, kokiomis aplinkybėmis laumė gali pagrobti ir apmainyti vaiką? Galimi keli atvejai. Tarkime, mama gali turėti ryškių narcisistinių bruožų, tai yra emociškai nedalyvauti kūdikio gyvenime, negebėdama atspindėti jo jausmų ir būsenų. Arba mamos gali apskritai fiziškai trūkti, kai ji mirusi, sunkiai serganti, priverstinai išvykusi ar kt. Arba mama gali būti „jausmiškai mirusi“ – pavyzdžiui, išgyventi depresiją. Tokiu atveju formuojasi Andrė Gryno aprašytas mirusios mamos kompleksas: net jei mama fiziškai gyva, ji visiškai nepasiekiama emociškai. Dar gali būti gedinti mama, pavyzdžiui, dar neišgedėjusi ankstesnio mirusio vaikelio ir jau susilaukusi kito, todėl šiam nevalingai paskyrusi mirusiojo gyvenimą, užtat nematanti jo paties gyvo. Tada konsteliuojasi Kristinos Šelinski išsamiai aprašytas pakaitinio vaiko sindromas. Pavardyti pavyzdžiai – tik kelios užuominos į kuo įvairiausias įmanomas situacijas.

Visais tokiais atvejais mama yra emociškai neprieinama, jausmais neatliepianti, nelyginant mieganti. Kaip tik čia ir ima veikti sakmių laumės. O jos *galėdavusios miegančiuosius žmones miegu teip apleist, jog tiejie, joms pribūnant, nepabusdavo, tad jos lengvai naujai gimusiuosius kūdikėlius apmainydavo* (Bagdanavičius 1999: 27).

VILIAUS ISTORIJA

Apie vieną „laumės vaiką“ šiandien ir ketinu papasakoti.

Vidutinio amžiaus vyras (pavadinkime jį Viliumi) kreipėsi terapijos dėl priklausomybių, besikaitaliojančiais pavidalais lydėjusių jį nuo paauglystės. Pradžioje alkoholis, paskui raminamieji. Tačiau fone nuo pat vaikystės – seksualinė priklausomybė. Buvo galima numanyti terapinį

darbą būsiant klampų ir lėtą, nes įsisenėję įpročiai buvo nuožmūs ir griaunantys. Jau įsibėgėjus procesui, atidžiau stabtelėjome prie pačios jo gyvenimo pradžios, ir jis – nesureikšmindamas, lyg tarp kitko – papasakojo apie patirtą gimimo traumą, dėl kurios buvo atskirtas nuo mamos ir pirmus du savo gyvenimo mėnesius praleido klinikų inkubatoriuje, tolokai nuo gimtojo miestelio, kuriame liko ką tik pagimdžiusi mama (tuomet dar nebuvo supratimo apie saugų prieraišumą). Negana apleistumo pirmaisiais mėnesiais, iš klinikų jis grįžo ne namo, o pas močiutę į kaimą, nes mama tuo tarpu grįžo į darbus. Kadangi su močiute niekada taip ir neužsimezgė šiltas ryšys, galime numanyti, kad ir tuos pirmuosius metus, kai toks ryšys formuojasi, vaikas buvo paliktas pats sau, „savo kosmose“. Niekas „nežibino žvakės“, niekas nebudėjo šalia, kad nuvytų laumes. Tad laumių globojamas – savo fantazijose – jis ir liko. Negana to, ir paskui, toliau jau augant savo tėvų namuose, kontroliuojanti, dominuojanti mama niekuomet jo pakankamai šiltai neatjautė, o tėvas išvis buvo alkoholikas ir smurtavo.

Per santykį su sau svarbiausiais suaugusiaisiais vaikas nuo kūdikystės susidaro supratimą, ko galima tikėtis iš pasaulio. Šis supratimas nugula ir glūdi giliai širdyje, pačiuose sielos pamatuose. Nepavaldus proto įtikinėjimams, išvedžiojimams, rimdymams. Vilius pasaulį jautė kaip šaltą, tuščią, atmetantį. Būtent šią jausmų atmestą jo sielos dalį ir ėmėsi globoti laumės – kaip kad sakmėse mamos paliktą vaiką „užmirštuką“. Tuo metu tikrovėje jo jausmų raida tarsi sustingo – tarsi kitų sakmių neaugantis ir nekalbantis laumiukas. Sustingusio laumės vaiko branduolį ilgainiui apaugo vėlesnis asmenybės sluoksnis – filosofinės minties nestokojančio, mąstyti gebančio žmogaus. Šis antsluoksnis įgalino jį baigti universitetą, dirbti. Šį antsluoksnį Vilius ir puoselėjo, jį pasitelkdavo ir su savo priklausomybėmis tvarkytis: valios pastangomis bandė keisti elgesį, kognityviniu lygmeniu koreguodavo savo mintis, nuostatas. Tačiau vos užtvenkus vieną priklausomybės šaltinį, ji tuojau prasiveržd avo kitur. Ir taip viena priklausomybė keitė kitą: alkoholį – raminamieji, raminamuosius – lošimas. Tik viena priklausomybė visą laiką liko ta pati – fantazavimas ir seksualinės išveikos.

Laumės akylai saugojo kūdikį, pasitelkdamos visas įmanomas priklausomybes, ir augdamas Vilius susikūrė tokį gyvenimą, kuriame aplinkinė tikrovė neturėjo didelės reikšmės. Taip, jis baigė mokyklą, paskui ir universitetą, dirbo ir net buvo sukūręs šeimą (kuri iširo dėl jo priklausomybės nuo alkoholio ir nesugebėjimo tvarkytis su kasdienybės reikalais). Tačiau viduje jis gyveno atskirą, disocijuotą fantazijų gyvenimą, ilgai lydėtą ir sustiprintą priklausomybių. Už visų jų slypėjo milžiniškas sielos alkis ir troškulys, nenumalšinamas nei alkoholiu, nei raminamaisiais. Sugebėjęs valios pastangomis atsikratyti šių priklausomybių, pasyvaus fantazavimo ir seksualinės priklausomybės jis nepajėgė įveikti. Pats Vilius šią savo gyvenimo pusę įvardino kaip fantazijų planetą, į kurią jis nukeliauja, palikęs žemę. Planetą supa sava atmosfera, joje galioja savi dėsniai, savas paros ritmas, sava būtis. Toje planetoje it laumių vygėje suposi jo siela, suvystyta į šilkinius fantazijų vystyklus, o žemiškame gyvenime jis liko kaip atitrūkęs ir nesivystantis laumiukas. Tarsi laumė jam būtų šnabždėjusi paguodos žodžius, kurių esmę D. Kalšedas, priskyręs juos saviglobos sistemai, nusakė taip: „Daugiau niekada traumuotai šio vaiko dvasiai nereikės taip baisiai kentėti! Daugiau niekada ji nebus tokia bejėgė žiaurios tikrovės akivaizdoje... Kad taip nenutiktų, suskaidysiu ją į fragmentus (disociacija), uždarysiu fantazijose ir jomis nuraminsiu (šizoidinis užsisklendimas), nuskausminsiu narkotinėmis medžiagomis (priklausomybė) arba persekiosiu, kad nepuoselėtų jokių vilčių šio pasaulio atžvilgiu (depresija)... Taip išsaugosiu, kas liko iš tos per anksti amputuotos vaikystės – iš per anksti prarastos ir per daug iškentusios nekaltybės!“ (Kalsched 2016: 21–22) Šitokia kryptimi formavosi įvairios Viliaus vidinės gynybos nuo realaus gyvenimo. Nes realus gyvenimas gali sužeisti, kaip kitados, pačioje pradžioje, jau buvo nepakeliamai skaudžiai sužeidęs.

Įdomu, kad saviglobos sistema veikia dvejopai: „Ši archajinė gynyba veikia dviem energijų kryptimis. Viena yra žiaurumas ir agresija, nukreipta vidun, o kita – savęs raminimas, užsiliūliavimas ir iliuzija, psichinis atbukimas ir užsibūrimas, galintys įgauti ir priklausomybės formą“ (Kalsched 2003). Būtent šios dvi kryptys buvo akivaizdžios Viliaus seksualinėse fantazijose, kurios irgi buvo dvejopos: viena homoseksuali, kuri pasireikšdavo fantazijomis apie jį prievartaujantį sadistišką vyrą, o Vilius išgyvendavo gėdą ir pažeminimą; ir kita, dažniausiai heteroseksuali, kurioje guodžiantį meilės saldumą jis patirdavo maždaug dvidešimčia metų vyresnių moterų glėbyje. Be to, vyresnės moterys jo seksualinėse fantazijose seno kartu su juo, tad visada išlikdavo maždaug dvidešimties metų skirtumas ir sūnaus-motinos pobūdžio santykis. Tad laumės Viliaus psichėje atstojo motinos kompleksą ir turėjo kompensuoti vaikystėje patirtą pozityvios mamos stygių. Abi fantazijas vienijo tai, kad pats Vilius jose buvo pasyvus: pasyvus ir bejėgis pirmosios atveju arba pasyvus ir savanoriškai atsidavęs antrosios. Net ir sadistiškoji fantazija teikdavo mazochistinę palaimą tik todėl, kad leido jam būti pasyviam – priešingai nei aktyvumo reikalaujantis, apsispręsti ir pasirinkti verčiantis realusis gyvenimas su jo kasdieniais reikalais bei iššūkiais, keliantis jam tokią kančią! Kaip tik būtinybės pasirinkti akistatoje ir atskubėdavo „į pagalbą“ fantazija, pasiūlydama greitą ir patikrintą anestezę: užsimiršti, „užmušti“ jausmus, tapti bejėgiu. Šios anestezės paskirtis – apsaugoti trapią ir jautrią vaikiškąją sielos dalį nuo tebesitęsiančio pernelyg anksti ir nepakeliamai skaudžiai užgriuvusios, todėl traumavusios frustracijos poveikio.

Trumpuoju periodu tokia saviglobа išties gelbėjo, suteikdama saugų glėbį. Tačiau ilgainiui tame glėbyje ir įkalino. Pati saviglobos sistema tapo problema, nes aklai tebesaugojo ir pavojui seniai praėjus, išvis nebeleisdama globojamai sielos daliai įsikūnyti ir augti, užmegzti ryšį ir dalyvauti apykaitoje. Todėl reikėjo išvaduoti tą laumių pagrobtą ir perdėtai globojamą sielos dalį iš fantazijų planetos ir padėti jai persikelti į tikrovę, užgimti tikrovėje. Vilius turėjo atgimti, o galbūt net pagaliau iš tikrųjų gimti, nes, Luidžio Zojos žodžiais tariant, „dar nebuvo pakankamai gimęs“ (Zoja 2000: 76).

PASYVUS FANTAZAVIMAS IR AKTYVI VAIZDUOTĖ

Šiaip jau visi mes neišvengiamai fantazuojame. Tačiau Viliaus atveju stebino fantazijų mastas. Be to, svarbu skirti pasyvų fantazavimą nuo kuriančios vaizduotės.

Senovės graikų veiksmažodis *phantádzein*, iš kurio buvo pasidarytas daiktavardis *phantasia*, reiškė „padaryti matomą“. Panaši ir mūsų *vaizduotės* prasmė. Anot Roberto A. Džonsono, „*phantasia* – tai mūsų gebėjimas ‘padaryti matomą’ vidinio pasaulio turinį, suteikiant jam formą ir jį personifikuojant“; graikai „*phantasía* suprato kaip organą, per kurį dieviškasis pasaulis pasiekdavo žmogiškąjį protą“ (Johnson 2018: 39). Tai labai panašu į sapnavimą, nes per sapną mums tampa matomi pasąmonės turiniai.

Tačiau fantazavimas gali būti keleriopas. Nuo lengvų savaiminių svajų, į kurias panyrame ir kuriose skendime visai prarasdami sąmoningumą, lyg užsnūdę būdravimo metu, iki pranašiškų sąmoningų regėjimų ar gilios meditacijos. Viena iš sąmoningo fantazavimo technikų K. G. Jungo buvo pavadinta aktyvia vaizduote, kai ego išlieka sąmoningas ir užmezga savotišką dialogą su vaizduotėje išnyrančiomis figūromis. Priešingai – pasyvios fantazijos metu tiesiog regresyviai skendima ir atsiduodama apėmusiai svajai.

Aktyvioji vaizduotė padeda sąmonei susitikti su pasąmone ir tarpusavio dialogo būdu spręsti giluminius konfliktus, atskleisti vidinių turinių simbolines prasmes ir taip sublimuoti bei integruoti juos į sąmonės akiratį, kuris dėl to plečiasi, ir asmuo darosi tolydžio vis sąmoningesnis. O pasyvus fantazavimas, priešingai, užliūliuoja sąmonę ir taip stabdo sielos augimą, vystymąsi – kaip ir raminamieji, nuo kurių ir Vilius keletą metų buvo priklausomas. Panašiai laumės gali nužudyti vaikiną jį užmyluodamos (Bagdanavičius 1999: 60). Visai taip ir Vilius savo fantazijose apie vyresnes moteris kaskart būdavo jų užmyluojamas iki visiško savęs praradimo, iki sielos apmirimo.

D. Kalšedas tokį pasyvų fantazavimą nusako štai kaip: „Pasikartojantis traumuojantis nerimas uždaro tarpinę erdvę, užgniaužia simbolinį mąstymą ir kūrybinę vaizduotę, o juos pakeičia tuo, ką Vinikotas vadina fantazavimu. Fantazavimas yra disociacinė būsena – ne vaizduotė ir ne gyvenimas išorinėje tikrovėje, o amžinai besitęsiantis melancholiškas saviguodos kompromisas: gynybinis vaizduotės panaudojimas, siekiant išvengti nerimo. <...> Svarbu tikrą vaizduotę atskirti nuo fantazijos – demoniškos saviguodos“ (Kalsched 2016: 66). „Fantaziją Vinikotas laikė gynyba ir nuo [tikrų] svajonių, ir nuo gyvenimo“ (Kalsched 2016: 281).

Fantazijos suteikia apgaulingą visagalybės jausmą. Laumės audžia nesibaigiančius, galo neturinčius fantazijų šilkus, bet taip ir nepasiuva drabužio. Nes užbaigti audinį reiškia apsiriboti, apsivilkti iš jo pasiūtu drabužiu reiškia įsikūnyti baigtiniu pavidalu ir, vadinasi, prarasti tariamą visagalybę. O tai frustruojantis išgyvenimas. Būtent pirmieji kūdikio metai lemia, kaip jis pereis nuo visagalybės prie realybės – ar frustracijos bus pakeliamos, kompensuojamos, ar ne.

Kūdikiui Viliui neatsivėrė, nesusidarė vinikotiškoji tarpinė erdvė, neišsiugdė gebėjimas simbolizuoti ir sublimuoti. Todėl nebuvo sąlygų rastis pereinamiesiems objektams bei reiškiniams, galėjusiems padėti pakelti frustracijas. Jis įstrigo savo visagalybės fantazijose, kurios arba niekur nevedė, fantazijomis ir baigdavosi, arba

stūmė link išveikos. (Turiu omenyje psichologinį gynybos mechanizmą, kai negebant išbūti su nerimu ir įtampa jie malšinami veiksmu. Bėda ta, kad priverstinis išveikos veiksmas lieka nesąmoningas, atsietas tiek nuo jausmų, tiek nuo refleksijos.) Abiem atvejais nesivystė gebėjimas kurti simbolius, tai yra pereiti nuo infantilių pasyvių fantazijų prie kuriančios, ugdančios sąmonę vaizduotės.

„Kokia demoniška tampa psichika, kai traumuotas pacientas pasirenka fantaziją ir nutraukia saitus su realiu gyvenimu. Ko gero, visos priklausomybės kyla dėl to, kad žmogus pirmenybę teikia fantazijai. <...> Šis kompulsyvus raminančių fantazijų troškimas, taigi nenoras gyventi realybėje ir kęsti jos apribojimus lemia neigiamų konsteliacijų susidarymą ir prišaukia demoną“ (Kalsched 2016: 330).

Fantazijose įvyksta susiliejimas su „dievų pasauliu“, su archetipine realybe, tačiau jis įvyksta sąmonės sąskaita, todėl neužsimezga joks gyvas ryšys. Atsidavimas seksualinėms fantazijoms teikė suartėjimo iliuziją, bet iš tikrųjų tik didino atskirtį, tolino nuo gyvo ryšio ir užnuodijo siekiamą intymumą. Tokia fantazijų „meilė“ vartojama kaip svaigalai, todėl ir sukelia atitinkamą priklausomybę. Juk priklausomybės priešprieša nėra plika laisvė. Veikiau tai laisvas ryšys. Ryšys, kurio dėka mes gyvename „simbolinį gyvenimą, įgauname žinių, supratimo, prisikenčiame ir išsiugdome gebėjimą giliau mylėti“ (Холлис 2016: 97).

Atitrūkęs nuo paties savęs, pats sau nepasiekiamas, savo „kosminį alkį“ artumui, paties Viliaus žodžiais tariant, savo kosminę vienatvę ir vakuumą jis bandė užpildyti seksu ir fantazijomis. Tačiau nuo jų tuštuma tik plėtėsi ir dar labiau maudė. Kaskart „išsiblaivius“ reikėjo naujos fantazijų dozės. Ir sukosi priklausomybės ratas.

SPIRITUS CONTRA SPIRITUM

Susirašinėdamas su Anoniminių alkoholikų sąjūdžio (AAS) įkūrėju Viljamu Vilsonu apie priklausomybių prigimtį ir gydymą, vieną svarbiausių gydymo veiksnių K. G. Jungas pavadino *Spiritus contra spiritum* (Jung 1973: 624–625). Lietuviškai tai turėtume versti „Dvasia prieš spiritą“, nors pastarasis paveldėjo tą patį lotyniškąjį dvasios pavadinimą. Tai vienas iš pagrindinių AAS principų jų 12 žingsnių programoje.

Principas pabrėžia dvasinio, religinio patyrimo svarbą gyjant iš priklausomybės.

Daug metų dalyvaudamas įvairių priklausomybių anoniminėse grupėse (alkoholikų, narkomanų, suaugusių alkoholikų vaikų) Vilius per jas irgi buvo atsigręžęs į religiją – katalikybę. Tačiau atidžiai įsižiūrėjus į jo religingumo pobūdį pasidarė aišku, kad jis tik perkėlė savo fantaziją apie vyresnę moterį kaip gelbėtoją į Dievo vaizdinį, šitaip tik papildomai pateisindamas ir sutvirtindamas pasyvios bejėgės aukos laikyseną.

Tuomet atėjo į galvą anekdotas apie skendusį žmogų, šaukusį Dievą pagalbon, tačiau nesulaukusį ir paskendusį. Patekęs į rojų, jis Dievo paklausė: „Dieve, kodėl tu manęs negelbėjai?“ O Dievas ir sako: „Gelbėjau, siunčiau tau pirma rąstą, bet tu neįsikibai, paskui valtį, bet tu jon neįsiropštei.“ Kaip tik šis anekdotas, pasitelktas terapijoje, ir pastūmėjo Vilių priimti Dievo jam siunčiamus „rąstus“ jo kasdienybės iššūkiuose, kurių jis taip atkakliai purtėsi.

Ir kadangi minėtame postulate *Spiritus contra spiritum* dvasia yra aktyvus veiksnys, o spiritas, alkoholis – tik pasyvus užsimiršimas, Viliaus atveju pasirodė galima šį postulatą perfrazuoti dar taikliau: „Aktyvi vaizduotė prieš pasyvų fantazavimą“.

Štai kas Viliui buvo išganingas vaistas! Ne laukti, kol būsi išgelbėtas, bet imtis aktyvių pastangų ir dirbti su savo pasąmone. Kaip pabrėžė E. Edingeris, „psichologinė raida visose jos fazėse yra atpirkimo procesas. Jo uždavinys – sąmoningumu atpirkti Savastį, įkalintą nesąmoningoje tapatybėje su ego“ (Edinger 2011: 103).

MĮSLĖS ĮMINIMAS

Taigi, tapo svarbu savyje „užtrumpintą“ seksualumą grąžinti į ryšį. Giliai viduje Vilius kentėjo kaip tik dėl nepakankamo ryšio. Paradoksalu, tačiau kiek jis leido šiai kančiai save paliesti, tiek ji ir gydė jį, nes žadino ryšio ilgesį ir kvietė jo ieškoti. O kai tik jis kančios nebeištverdavo, iškart vėl kartu su ja paskęsdavo fantazijoje. Terapijos metu jis irgi esmiškai buvo kviečiamas į ryšį, nuolat ieškant plyšio fantazijose bei atsietuose filosofavimuose ir bandant susitikti, išvysti, pajausti.

Svarbu buvo pasyvų skendėjimą fantazijose pastūmėti link vaizduotės, nustatančios ryšį su vidinėmis figūromis. Sykį besiklausant Viliaus man išniro aiškus, veik regimas, giliai sujaudinęs laumiuko paveikslas. O kartu su juo įvirto ištisas tuntas tautosakos vaizdinių, į kurią nuo šiol mudu jau drauge atsigręžėme ir kuriuos nagrinėjome.

Laumiuko pasirodymas ir paskui kiti sakmių apie laumės vaiką motyvai tapo proceso katalizatoriais, palengva išjudinę gelminį virsmą. Atpažinimas prilygo mįslės įminimui. O kartą mįslę įminęs, atgal į nežinią jau nebegrįši. Kad ir kaip pasąmonė priešintųsi, vėl visai nugrimzti į užmarštį nebeišeis, – jos kerai pradėjo sklaidytis. Kaip mįslėje apie pačią mįslę: „Kol manęs nežino, esu kažkas, o kai tik pažino, tuoj nustoju būti kuo buvusi“ (Топоров 2005: 579). Darbas su Viliaus saviapgaulėmis išties priminė mįslės įminimą – jos niekaip nesidavė pagaunamos, tiesmukai paveikiamos, vis išsisukdavo, pakeisdavo pavidalą ir praslysdavo pro pirštus. Tiesioginis taikymasis į protą, į valią, į pažadus neveikia. Išrišimui reikėjo paradokso – tokio, kaip menant mįslę.

Ir vaizdinys žymiai stipriau veikė nei sąvokos, konceptualus žinojimas. Vilius prisipažino, kad sakmės apie laumiukus jį sukrėtė. Metafora pasiekė tą psichės klodą, kurio racionalus protas nepasiekia. Tokiu būdu sakmės apie laumes ir laumiukus tapo atspirtimi procesui. O drauge vėrėsi ir toji D. Vinikoto aprašytoji „tarpinė erdvė“, kurioje vidiniai psichės vyksmai, užuot čia pat išveikiami, per simbolius tampa suvokiami sąmonės ir šitaip sublimuojami.

Žinoma, laumės nepasidavė iškart vos atpažintos. Jos tebetykojo silpnumo, nuovargio akimirkų, laukė, kada sumažės budrumas, kad galėtų pulti ir vėl užvaldyti. Tačiau atpažintos jos pasidarė matomos, kaskart vis ryškiau, ir gebėjimas joms atsispirti tolydžio stiprėjo. Augo ir vidinis konfliktas tarp šių priešingų jėgų – tarp pasąmoninių įpročių, gundančių pasiduoti regresui – likti priklausomu, bejėgiu, neaugančiu laumės vaiku, tetrokštančiu, kad juo pasirūpintų, bijančiu pačiam stotis ir žengti savo gyvenimo keliu, ir, iš kitos pusės, bundančio sąmoningumo, kviečiančio keltis ir eiti, išdrįsti bristi į tikrą gyvenimą ir jame augti. Vis dažniau į eilinę fantaziją įsismelkdavo peikėjantis sąmoningas žvilgsnis ir nebeleisdavo joje visai paskęsti.

Sąmoningumas ir yra esminis ginklas, vienintelis, galintis išlaisvinti kūdikį-Savastį iš skandinančių laumės sapnų.

Kartą, iškilus eiliniam kasdienio gyvenimo iššūkiui, Vilius ir vėl grimzdo į užsimiršimo svajį, tik jau neprarado budrumo ir aiškiai pajuto, kaip iš už nugaros jį apglėbia tarsi medžio šakos bei šaknys – lyg laumės rankos, kaip vėliau pats tai įvardijo, – ir vis stipriau laiko. Taip aiškiai patirta grobuoniška fantazijų prigimtis Vilių tąsyk iškart prižadino, įsiutino ir suteikė jėgų ištrūkti iš jų glėbio. Esminis laimėjimas – Vilius išliko budrus ir todėl pajėgė perimti valią į savo rankas. O šitokiu atveju jau galima eiti į sąmoningą susidūrimą su savo vidine laume ir jai atsispirti.

Tai ir yra esminis aktyvios vaizduotės skirtumas nuo pasyvių svajų. Ne veltui sakmėse apie laumę slogutę, naktimis užgulančią ir sloginančią miegantįjį, patariama einant miegoti šalia pasidėti veidrodį. O tai tiesioginė užuomina į *refleksiją* – įsisąmoninimą, sąmoningumą, kuris ir įgalina išlikti neužvaldytam.

Ilgainiui Vilius ėmė atpažinti savo laumę įvairiose gyvenimo situacijose. Pavyzdžiui, vieną vasarą jam teko kasdien važiuoti į darbą traukiniu. Monotoniškas vagono lingavimas, ratų dunksėjimas kaskart užliūliuodavo, ir Vilius, vis labiau grimzdamas į sėdynę, nejučia atsidurdavo laumės glėbyje. Tai buvo tapę tiesiog įpročiu, kol pagaliau laumė buvo atpažinta ir atstumta.

Sapnuose irgi ėmė kartotis motyvas apie laumę, viliojančią viską užmiršti ir kristi į jos minkštą glėbį... kur nors pelkėje ar apleistos sodybos šabakštynuose. Laumės tik keisdavo pavidalą: kartais tai būdavo mokyklos mokytojos, kartais bendradarbės, o kartais šiaip nepažįstamos vyresnės moterys. Šio motyvo išryškėjimas sapnuose savaime leido sąmoningai tyrinėti Viliaus vidinio pasaulio situaciją, vis labiau ją įsisąmoninant.

Sykį Vilių aplankė toks sapnas:

> *Važiuoju į darbą maža mašinyte. Ji ankšta, netvarkinga. Sustoju degalinėje. Ten stovi kuro pilnas benzovežis, ir prie jo eilė vyrų laukia. Žinau, kad tas benzinas gali užkrėsti, kad vienas vyras jau užsikrėtė nuo jo. Sakau jiems: „Nepilkite, užsikrėsite!“ Tas vyras jau vos stovi visas pajuodęs. Pakeliu žarną, kur benziną pila, ir matau daug mažų kirmėlyčių ant jos.*

Pasąmonė, regis, aiškiai bando perspėti Vilių: benzinas, kurio tu ketini važiuoti, užnuodytas. O benzino kolonėlė gali būti laikoma motinos komplekso simboliu. Tuomet užnuodytas benzinas – tai užnuodytas motinos pienas. Tokiam „benzinui“ gali būti prilygintas ir alkoholis, pabrėžiant jo skatinamą regresą. Priklausomybę nuo alkoholio primena ir tasai vos bepastovintis pajuodęs vyras. Tačiau sapne Vilius sąmoningas, aktyvus – jis bando perspėti ir kitus. Taigi, vyksta atsipeikėjimas. Pasak Marijos Luizos fon Franc: „Sustabdžius nežabotą pasyvų fantazavimą ir išvydus jo ištakose glūdint iškerojusį motinos kompleksą, tarsi nuplaukus debesiui, atsiveria kitos sąmonės erdvės, ir danguje vėl sušvinta saulė ir mėnuo“ (Франц 2009: 84).

LAUMIUKO SUGRĄŽINIMAS LAUMEI

Kaip yra pažymėjusi Ailyn Nemet, „grįžimas į pradžių pradžią veikiau yra ne regresas, o atpirkimas. Atperkama tai, kas įvyko pradžioje, ir gydomas plyšys, atskyręs mus nuo mūsų būties pamato, nuo žemės, ant kurios stovime ir į kurią remdamiesi orientuojamės pasaulyje“ (Nemeth 2017: 186). Viliaus atveju kaip tik ir buvo svarbu iš pasyvaus regreso „atpirkti“ gyvenimą – sumokėjus fantazijų teikiamos saldžios visagalybės kainą, stotis ant žemės ir grįžti į ryšį su savimi ir kitais.

Įdomu, kokiu gi būdu sakmėse atgaunamas, „atperkamas“ laumių apmainytas vaikas? Pavyko išskirti ir apibendrinti net keletą būdų. Pirmąjį pradėkime pavyzdžiu:

> Tūlas ūkinykas turėjo kūdikį, ir nors šis sulaukė dvidešimties metų, bet negalėjo vaikščioti ir nieko nekalbėjo. Vieną kartą ėjo tūlas keleivis ir šitaip davė rodą: sukurti ugnį viduryje aslos, paskui sumušti porą dešimtų kiaušinių ir taip lukštais apstatyt apie besikūrinančią ugnį; apmainytą gi laumės kūdikį ten pasodyti, tegul jis prisiveizi. Ūkinykas teip padarė, kaip keleivis liepė... Tada ans priveizėjęs tarė: „Ąžuolas turi tris šimtus metų, o jo atžala šimtą metų, aš gi esmi tris kartus senesnis ir niekad tokių dyvų nemačiau.“ (Bagdanavičius 1999: 41)

Situacija primena apeigą: viduryje ugnis, o aplinkui išdėlioti kiaušinių lukštai, lyg sudarantys šventyklos perimetrą ar aptvarą. Tuo pat metu ratu išdėlioti kiaušinio lukštai primena išsilukštenimą – tarsi kažkas būtų išsiperėjęs ugnies kaitroje ir išsilukštenęs iš seno būvio, lyg iš naujo gimęs. Panašiai seno pavidalo suirimą ir naujo išlaisvinimą žymi ritualinis indų daužymas, atliekamas įvairiose virsmo situacijose. Be to, paukštis yra „dukart gimęs“ (pirmąsyk – paukštei padėjus kiaušinį, o antrąsyk – iš kiaušinio išsiritus paukštyčiui) ir tuo primena senovės šamanų, žynių bei poetų „antrąjį gimimą“ per įšventinimą (iniciaciją). O sakmėje laumiukas šitaip įgauna gebėjimą kalbėti; palyginus su gemalo raida, lyg iš nebylios žuvies virsta kvaksinčiu varliūkščiu, kuris jau gali iš vandens iššokti į krantą – gimti. Lyg iš neapibrėžtos amžinybės, kurią mena šimtametis laumiuko amžius, pereinama į konkrečią erdvę ir laiką. Iš anapus gimstama į šiapus.

Čia suveikia ir paradokso sukelta nuostaba, sukrėtimas. Paradoksas, kaip dzeno koanas, supurto ir atpeikėja sąmonę, atkeri iš apsnūdimo, ir vėl pasileidžia buvusi sustingdyta gyvybės tėkmė. Sakmės variantuose pasitaiko, kad tomis pačiomis priemonėmis laumiukas ne tik nustebinamas, bet ir prajuokinamas, o prasijuokęs ir prabyla. Pavyzdžiui, sakmėje „Apė mažas dvasias“ (Laumių vaikai 2007: Nr. 212) motina ant ugnies pastatė du kiaušinio lukštus su vandeniu, kad užvirtų (kitame sakmės variante vietoj vandens virinamas alus – Bagdanavičius 1999: 42). Laumiukas *tuo[j] išsižiojo ir pradėjo visu balsu juoktis*. Ir prabilo. Juokas privertė atsipeikėti, atitokti ir grąžino į santykį.

Antrasis būdas, kurį kitoje sakmėje pataria užklydęs ubagas, irgi primena iniciacijos ritualą: *Pakurkit pečių ir iškepkit tą vaiką* (Bagdanavičius 1999: 40). Plačiai žinoma ginekologinė krosnies simbolika, krosnies kaip gimdos įvaizdis ir, kita vertus, nėštumo prilyginimas duonos (= vaiko) kepimui krosnyje. Javo „kančioje“ duonos kepimas yra paskutinis virsmo iš gamtos į kultūrą etapas. Tai transformacijos kulminacija. Sakmių laumiukas – lyg ne iki galo „iškeptas“, „nedakepęs“ vaikas, neperėjęs viso virsmo. O laumei kaip tik užbaigtas virsmas reiškia pražūtį – dėl to sakmėje ji tuoj pat prisistato, vos nugirdusi tokį pasiūlymą. Kitoje sakmėje (Laumių vaikai 2007: Nr. 104) patariama pasielgti panašiai: pilną vandens katilą pakabinti ant ugnies, įkišti į šylantį vandenį laumiuką ir laikyti tol, kol laumės atlėks jo gelbėti. Taigi, šįkart patariama ne iškepti, o išvirti, tačiau ir vėl – paveikti ugnies karščiu, termiškai apdoroti ir taip perkeisti būvį į tą, iš kurio nebegrįžtama.

Trečiasis būdas. Sakmėse neretai pasitaiko, kad atpažintasis laumiukas mušamas, plakamas, rikdomas, kol atbėgs jo riksmą išgirdusi laumė: *Ir ėmė motina plakti vaiką. Verkia ir plaka, verkia ir plaka. O gaila jai, rodos širdis plyšta, nes tiki ir netiki, kad tai ne jos vaikas* (Bagdanavičius 1999: 43). Šio tipo sakmėse laumiukas niekuomet nėra sužalojamas ar juolab užplakamas negyvai. Tik tiek jis temušamas ir tik tam, kad atlėkusi laumė atmainytų vaikus – pasiimtų savąjį ir paliktų sveiką gyvą žmonių vaiką. Ar tai neprimena papročio niekaip negalintį pirmąsyk įkvėpti ir surikti naujagimį pliaukšėti ranka, kad šis imtų klykti? Šitaip lyg užbaigiant jo gimimą, prisitraukiant įstrigusį ant slenksčio tarp dviejų pasaulių. Mūsų atveju tai reikštų – iš fantazijų glėbio, iš plevenimo tarp nebūties ir tikrovės, tarp šiapus ir anapus. Vaikas rikdomas tol, kol atlėkusi laumė atstato tvarką: pasąmonė pasiima savo, ir išlaisvina iš savo gniaužtų sąmonę. Sakmės žodžiais tariant, *žiūri motina, kad guli josios vaikas, kaip angelėlis, aprėdytas, apipraustas, gražus kaip lėlytė ir sveikas kaip obelėlis* (Bagdanavičius 1999: 43).

Dar vienas pasitaikantis būdas atkerėti laumiuką, ketvirtasis – mesti jį per petį atgalios (Bagdanavičius 1999: 35–36). Per petį – lyg per slenkstį; atgalios – lyg praeitin, o lyg ir pasąmonėn (ten, kur mes nebematome, kam esame atsukę nugarą, nuo ko tolstame, nueiname).

Ir pagaliau penktasis būdas, gana dažnas – kirviu nukirsti laumiukui galvą arba jį tiesiog perkirsti. Paprastai toks perkirstas laumiukas atvirsta į šiaudų kūlį ar šluotražį, šluotą, krosniašluotę, o iš šiaudų ar šluotos ražų pasrūva kraujas (Bagdanavičius 1999: 39–40). Kirviu kirsti, kapoti reiškia skaidyti, psichologiškai – diferencijuoti, skirti, nustatyti ribas. Diferenciacija psichologiškai priešinga su(si)tapatinimui, susiliejimui, ribų išnykimui. Tai toji agresijos apraiška, taip svarbi sąmonės tapsmui. Aštri kaip kirvis, kuriuo nukertama laumiuko galva, arba kaip skalpelis, kuriuo naujagimiui nupjaunama virkštelė. Šitaip atliekamas laumiuko paaukojimas. „Tai pats prieštaringiausias mūsų legendos įvykis, jame slypi ir auka, ir gimimas. Gimsta sąmonė, bet tą pat akimirką prarandama gelbstinti iliuzija. <...> Sabinos Špylrein žodžiais tariant, ši destrukcija – tapsmo prielaida“ (Kalsched 2016: 287).

Apibendrinant galima pastebėti, kad visi sakmėse siūlomi būdai priartina laumiuką prie kritinio virsmo slenksčio, kurį peržengus kelio atgal nebėra – teks arba tapti žmogumi, arba mirti. Tai iniciacijos slenkstis, kurį peržengusi laumė liaujasi buvusi laume, o laumiukas arba, pageidautina, virs žmonių kūdikiu, arba žus. Kelio atgal nebėra. Juk virtas nebegali atvirsti į nevirtą, žalią, o iškepta duona – atgal į grūdą ar laukuose žaliuojantį javą. Tai kismas, reiškiantis kokybiškai naujos formos, naujos tapatybės kristalizavimąsi.

Čia prisimintinas jungiškosios krypties analitikas Luidžis Zoja, tyrinėjęs ir savo knygoje išsamiai aprašęs priklausomybes kaip neįvykusios iniciacijos pakaitalą (Zoja 2000). Nykstant brandos ritualams šiuolaikinėje visuomenėje ir neatsirandant jiems tinkamo pakaitalo (brandos egzaminai ir atestatas – tik blausus jų šešėlis), žmogus priverstas ieškoti išeičių pats. Vienas iš destruktyvių pakaitalų kaip tik ir yra kritimas į priklausomybę – tarsi atkritimas į „prarastąjį rojų“ per apsvaigimą. Tik joks virsmas šitaip neįvyksta, nes nei išgyvenama frustracija, nei atliekamas sąmoningas išaugto būvio atsisakymas ir paaukojimas, vadinasi, jis nemiršta, todėl negimsta ir naujas.

SUSIGRĄŽINTAS GYVENIMAS

Pats gyvenimas nuolat mena mums mįsles. Galime pasirinkti, ar bandyti jas įminti, ar pasyviai atsitraukti. Tačiau turėkim omenyje, jog, pačių mįslių žodžiais tariant: „Mįslė be įminimo – kas?“ Įminimas: „Mirtis“ (Топоров 2005: 580). Išeitų: jei mįslė įminta – gyvename. Kiek mįslių įmename, tiek ir gyvename.

Kokiu mastu Vilius įminė savąją mįslę, tiek jis ir gyvas, tiek išplėšė savęs iš dvasinės mirties – priklausomybės gniaužtų.

Šiandien Vilius daugiau gyvena. Randa vis daugiau jėgų palaikyti save, ir tuo pat mastu jam nebereikia remtis į kitą, ieškoti saugaus glėbio, kad pasislėptų nuo tikrovės. Pirmykščiame skystame chaose pamažu tveriasi atsilaikymo salos, kuriose jis atviresnis savo vidiniam pasauliui, jausmams, „sielos kompasui“. Keičiasi ir agresijos kryptis: anksčiau jis pyko ant išorinio pasaulio („Kodėl turiu dirbti, spręsti, rūpintis?“), o dabar jau pyksta ant vidinių, savo paties fantazijų.

Viliui pavyko išsaugoti draugystę su moterimi. Draugystę, kuri dėl jo priklausomybių buvo pakibusi ant plauko. Tarp laumių ir tikros, gyvos moters jis sugebėjo pasirinkti gyvą moterį. Neseniai jiems gimė dukrytė. Taigi, galime pasidžiaugti: susigrąžintas gyvenimas!

***

Viliaus istorija turi ir antasmeninį, kolektyvinį dėmenį – ji mena apskritai šiuolaikinio „postmodernaus“ žmogaus sielos kančias, vartojimo kultūros šešėlinę pusę. Zigmunto Baumano taikliai įvardinta postmodernaus žmogaus „takioji būsena“ tampa kolektyvine terpe, palankia atgimti bei klestėti archajinėms laumėms ir laumiukams. „Takiosios modernybės kultūra turi klientus, kuriuos reikia gundyti. Gundymas, kitaip nei švietimas ir kilninimas, nėra vienkartinė, kartą visiems laikams įvykdoma užduotis, tai veikla, kuriai galo nematyti. Kultūros funkcija – ne tenkinti egzistuojančius poreikius, bet sukurti naujus – tuo pat metu išlaikant jau įsitvirtinusius ir niekaip nepatenkinamus poreikius“ (Bauman 2015: 26). Tiek asmeninių pasirinkimų, tiek santykių srityje ši taki būsena labai palanki begaliniam, nesibaigiančiam tapsmui, nuolatiniam takumui, kviečia neskubėti „įsikūnyti“, apsibrėžti, apsiriboti, įgauti tvarų pavidalą. Nes tai reikštų paaukoti ir prarasti „neribotų galimybių“ ir „amžinos jaunystės“, amžino potencialumo būvį. Sakmių kalba tariant,

tai tolygu nukirsti laumiukui galvą. Kaip tik todėl archajiškosios sakmės netikėtai vėl tampa aktualios, šiuolaikiškos – tampa vaistais, padedančiais atstatyti pusiausvyrą pavargusioje nuo vartojimo sieloje.

NELIETUVIŠKŲ PAVARDŽIŲ RAŠYBA

Baumanas, Zigmuntas = Zygmunt Bauman
Džonsonas, Robertas = Robert A. Johnson
Edingeris, Edvardas = Edward Edinger
Franc, Marija Luiza, fon = Marie-Louise von Franz
Froidas, Zigmundas = Sigmund Freud
Genepas, Arnoldas, van = Arnold van Gennep
Grynas, Andrė = Andre Green
Hilmanas, Džeimsas = James Hillman
Jungas, Karlas Gustavas = Carl Gustav Jung
Kalšedas, Donaldas = Donald Kalshed
Nemet, Ailyn = Eileen Nemeth
Šamdasanis, Sonas = Son Shamdasani
Šelinski, Kristina = Kristina Schellinski
Špylrein, Sabina = Sabina Spielrein
Švarc-Salantas, Natanas = Natan Schwartz-Salant
Vilsonas, Viljamas = William G. Wilson
Vinikotas, Donaldas Vudsas = Donald Woods Winnicott
Zoja, Luidžis = Luigi Zoja

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Bagdanavičius 1999 = Vytautas Bagdanavičius. *Laumių praeitis Lietuvoje*. Vilnius: Veja, 1999.

Bauman 2015 = Zygmunt Bauman. *Kultūra takiojoje modernybėje*. Vilnius: Apostrofa, 2015.

DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*. Surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Paruošė Bronislava Kerbelytė ir Klimas Viščius. Vilnius: Vaga, 1973.

Džekčioriūtė-Medeišienė 2022 = Vita Džekčioriūtė-Medeišienė. *Vaikų mitinės baimės lietuvių folkloro praktikose*. Daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, Etnologija (H 006). Vilnius: Vilniaus universitetas, 2022. Prieiga internetu: <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.398>.

Edinger 1992 = Edward Edinger. *Ego and Archetype*. Boston & London: Shambhala, 1992.

Johnson 2018 = Robert A. Johnson. *Vidinis darbas*. Vilnius: Vaga, 2018.

Jung 1973 = Carl Gustav Jung. *Letters*. Princeton: Princeton University Press, 1973.

Kalsched 2003 = An Interview with Donald Kalshed, contributed by Anne Malone, Friday, 28 November, 2003. Prieiga internetu: <http://jungpage.org/learn/articles/analytical-psychology/187-an-interview-with-donald-kalsched>.

Kalsched 2016 = Donald Kalsched. *Vidinis traumos pasaulis*. Vilnius: Vaga, 2016.

Laumių vaikai 2007 = *Laumių vaikai*. Sudarė Alvydas Valenta, Henrikas Stukas. Vilnius: VšĮ „Brailio spauda“, 2007.

Minelgaitė-Beinorienė 2018 = Eglė Minelgaitė-Beinorienė. Lino alchemija. *Būdas*, 2018, Nr. 5.

Nemeth 2017 = Eileen Nemeth. Symbols of Creation in Myth and Dream: Directive, Orientative, Regenerative. *Jungian Perspectives on Rebirth and Renewal*. London and New York: Routledge, 2017.

Winnicott 2009 = Donald Woods Winnicott. *Žaidimas ir realybė*. Vilnius: Vaga, 2009.

Zoja 2000 = Luigi Zoja. *Drugs, Addiction and Initiation: The Modern Search for Ritual*. Einsiedeln: Daimon Verlag, 2000.

Топоров 2005 = Владимир Николаевич Топоров. *Исследования по этимологии и семантике*, I. Москва: Языки славянской культуры, 2005.

Франц 2009 = Мария Луиза фон Франц. *Вечный юноша Puer aeternus*. Москва: Класс, 2009.

Холлис 2016 = Джеймс Холлис. *Грезы об Эдеме: в поисках доброго волшебника*. Москва: Когито – Центр, 2016.

Шварц-Салант 2008 = Натан Шварц-Салант. *Черная ночная рубашка: Комплекс слияния и непрожитая жизнь*. Москва: Институт консультирования и системных решений, 2008.

A SOUL SWADDLED BY FAIRY: AN ANALYSIS OF ADDICTION

Eglė MINELGAITĖ-BEINORIENĖ

At the core of the article lie the images of a Lithuanian folk story fairies, which emerged spontaneously during a psychotherapy process with a client suffering from addictions.

The author, as a Jungian psychoanalyst, gives a detailed account of the child's early psychological development and some of the possible disorders that could have led to the addiction disorder. Here we may discover that modern scientific language tells us concepts similar to things that archaic folklore images disclose to us mythopoetically. Thus, the folkloric fairy who abducts the human child and hinders its development can be seen as a representation of the unconscious itself, or of the prevailing Mother complex that hinders the child's detachment and the development of the Ego-structure in the human psyche. In both cases, we are faced with a kind of profound regression into the otherworldly world (whether we call it the world of mythical fairies or the subconscious). It hinders initiation and incarnation into a conscious adult life full of responsibilities.

Here, the folk stories of fairies abducting children paradoxically give us a clue to the treatment of patients suffering from addictions. The souls of the clients seem to be "kidnapped" by inner figures living in the subconscious. Thus, by examining the client's dreams and fantasies together with folklore stories, we experience the meeting of psyche and myth. Archaic mythological imagery and psychological theory are thus intertwined and complementary. Both are equally relevant in the life of the postmodern human soul.

„MANAU, ČIA ĮVYKO STEBUKLAS, MOKSLO DAR NEIŠAIŠKINTAS“:

TAUTODAILININKO ROMANO KRASNINKEVIČIAUS ATSIMINIMAI APIE 1940–1946 METUS. II DALIS

Tęsiame savamokslio menininko, tautodailininko, vieno talentingiausių liaudies grafikų Romano KRASNINKEVIČIAUS (1926–1996) atsiminimus. Pirmajame šių metų „Būdo“ numeryje paskelbtoje jų dalyje aprašoma Antrojo pasaulinio karo realybė, kurią aštuoniolikmetis patyrė 1944 m. besitraukiančios Vokietijos kariuomenės prievarta paimtas darbams priešakinėse fronto linijose Prūsijoje. Šioje dalyje prisimenami patirti sužeidimai, stebuklingas išsigelbėjimas nuo žūties ir trumpas atokvėpis Danijoje. 1978 m. vasario 10 d. pradėtas rašyti rankraštis saugomas Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje.

Romanas Krasninkevičius. XX a. II p.
Iš Aldonos Stravinskienės archyvo

1945 METŲ PAVASARIS PRŪSIJOJE, BALTIJOS PAJŪRYJE[1]. SUŽEIDIMAS

Papasakosiu dar vieną įvykį. Lėktuvų antskrydžiai be paliovos, žmonių primušta galybės, o sužeistųjų dar daugiau, lipame vienas per kitą, o vietos nėra kur atsistoti. Jau 1945 metų ankstyvas pavasaris. Mes jau nuvaryti vokiečių iki Baltijos jūros. Rodos, nedidelis kažkoks buvęs žvejų uostelis, nuo fronto ugnies nėra kur dėtis, bėgu prie vienos slėptuvės, prie kitos – ir niekas neleidžia prisiglausti, o laukia viena ugnis. Pasiėmiau kažkur suradęs kastuvą ir pradėjau kasti sau prieglobstį. Pajūrio miškelis ir smėlis, buvo lengva, dirbau, dirbau, prisinešiau rąstų, kelias eiles užklojau ir ant viršaus tą iškastą smėlį užpyliau, ir įlindau, galvoju, nors lėktuvo kulka nepasieks arba kokia bombos šukė. Ir štai neilgai man teko šildytis toje būstinėje. Danguje vien tik ūžia lėktuvai. Ir vėl akinantis ir kurtinantis sprogimas, ir aš tik po kiek laiko pabudau jau neturėdamas kuo kvėpuoti, – aš užgriuvęs toje slėptuvėje su visais rąstais ir didžiuliu žemės sluoksniu. Kiek jėgų turėdamas pradėjau krapštytis, o kokios tos jėgos?! Kiek ir ką mes valgę, niekas nežinojo, jau paprasčiausio vandens nėra. Per didelį darbą vos išlindau, žiūrau, aplinkui nė gyvos dvasios nėra. Kieno ranka kyšo iš žemės, kieno koja arba galva, visi negyvi, o miškelio kaip [ir] nėra – visi medžiai sukapoti. Aš pro tuos lavonus bėgti į pajūrį, visai prie jūros, o ten žmonių minios, kaip per Šv. Onos atlaidą Alvite. Priplaukia koks laivelis, tai visi nori persikelti į kitą pusę, o tos kitos pusės visai nematyti, tik mėlynas vanduo ir ledai

1 1945 m. sausio 13 d. pradėjusi didelį puolimą į Rytprūsius, SSSR kariuomenė sausio 16 d. užėmė Pilkalnį, 18 d. – Kraupišką ir Žilius, 20 d. – Tilžę, 22 d. – Įsrutį ir Vėluvą, 23 d. – Labguvą, o balandžio 9 d. – Karaliaučių. 1945 m. sausio 27 d. prasidėjo masinis gyventojų bėgimas iš Karaliaučiaus, per 400 000 civilių pabėgėlių traukėsi kartu su vokiečių kariuomene, daugiau kaip 40 000 išplaukė per Baltijos jūrą laivais. Gyventojų evakuacijai iš Rytprūsių į Vokietiją 1945 m. pradžioje buvo likęs vienintelis Piliavos uostas, į kurį žmonės važiavo rogėmis ir pėsčiomis bėgo per Aismarių ledą. Daug jų nuskendo SSRS aviacijai bombarduojant gurguoles. Iš uosto pavyko evakuoti ne visus norinčiuosius: 1945 m. balandį Piliavą užėmus SSSR kariuomenei, rasta apie 100 000 bėglių. („Mažosios Lietuvos enciklopedija“, elektroninis variantas, prieigos: https://www.mle.lt/straipsniai/antrasis-pasaulinis-karas ir <https://www.mle.lt/straipsniai/evakuacija>).

plaukiantys. Kas kokių lentų susirentę pradeda keltis, bangos ima mėtyti, ir vėl grįžta, o kas ir į vandenį įkrenta. Kiti šoka į vandenį su drabužiais ir plaukia prie laivo, o ten žandarai tų pačių vokiečių šaudo į juos nuo denio. Daugiau žmonių negalima priimti, nes jau laivas perkrautas.

Baltijos jūros vanduo buvo tomis dienomis raudonas, pripildytas žmonių kraujo, o kas [krinta] iš viršaus, ir frontas čia pat... Nors atsigerk to sūresnio Baltijos vandens, gerklė džiūsta. Ir vieną rytą pagalvojau, kam man čia tame kamštyje būti, man bėgti nėra ko, ką aš kam padariau blogo... Ir patraukiau jūros pakraščiu ten, kur žmonių nėra, o į tą uostelį kaip pila, taip pila iš visų pusių. Ėjau ėjau gal penkis kilometrus, tyku ramu, tik bunkerių prikasta, viskas sudaužyta. Atlekia grupė lėktuvų, aš – į bunkerį pasislėpti nuo kulkų. Ogi žiūrau – cukraus maišai suversti, nė gyvos dvasios, nei žmonių, nei kareivių. Aš vieną saują, kitą paėmiau, o gerti gauti vandens nėra. Kaip aprimo, bėgu prie Baltijos jūros, o purvas, šlapia, nuo krantų tirpsta sniegas, ir žiūrau, purve, baloje prie jūros, kažkas kruta, aš prieinu arčiau, – tai žmogus, kokios tautybės, negaliu pasakyti, visas purvinas iki juosmens, nudegęs gal nuo fugasinės ar kitokios bombos, nemato, akys išdegę, lūpos nudegę, matosi per purvus tik dantys, ir slenka kažkur. Aš jį iš to purvo ištraukiau ir, žinote ką, jeigu matėte nusvilintą kiaulę, ir gerai apdegintą, – tai buvo žmogus, dar truputį gyvas, susprogus oda juoda nuo degėsių. Nežinau, už kurios vietos imti jį, pavesti į švaresnę vietą, pasodinti. Kiek galėjau, tiek aš jam padėjau, tolesnio likimo nežinau. O pats ir[gi] ligonis, egzemą jau turiu, visas kūnas išbertas. Beeidamas atgal nuo pajūrio į krantą (tenai krantas buvo labai status), žiūrau, atlekia visa eskadrilė ir jau leidžiasi žemyn... Aš puoliau į pirmą pasitaikiusią duobelę pasislėpti, ir štai iš kažkur prie manęs pribėgo trys vokiečių kareiviai ir krito pas mane į tą visai mažytę duobelę, ir – trenksmas kaip ir visada (jau tas buvo įprasta). Lėktuvai praskrido, aš laukiu, kada tie svetimi nepažįstami kareiviai pakils nuo manęs, nes man jau dušna[2], laukiu laukiu, ir jie vis guli, aš neiškentęs iš po jų išlendu, žiūrau, visi trys užmušti, o aš gyvas. Būna gyvenime stebuklų. Iš tos duobės išlindęs bėgu toliau, o snariadai vis duoda, vieni tik dūmai, o aš savo durna galva galvoju, jeigu jau sprogo, išmušė duobę artilerijos sviedinys, antrą kartą į tą pačią vietą jis nešaus, ir aš – į pačią ugnį. Kaip tik sprogo sviedinys, ir aš jau toje duobėje guliu, kaip šalia kitas tiktai sprogo – jau aš pereinu į dar paraku kvepiančią duobę, ir taip iki vakaro.

Truputį vakare aprimo, einu, žiūrau, kariškas vežimas sumuštas, o kumpių rūkytų krūva ir ant žemės, ir vežime. Susiieškau kuprinę ir dar kitą prie šono ir prisidedu ant juodos dienos, o vandenio nėra. Ir staiga žiūrau, bėga vokiečiai prie jūros kranto kiek kas įgalėdami – ir aš paskui, galvoju, mažu iš to pragaro ištrūksiu. Ir štai pribėgu prie kranto, žiūrau, pastatytas ilgas lieptas ir priplaukę keltai: tai buvo dvi baržos, panašiai kaip Nemune plaukioja, surištos į vieną laivą, o ant viršaus užkaltos lentos, kad būtų daugiau vietos, ir motorinis vilkikas jau pūškavo pasiruošęs traukti. Vokiečius su ginklais vis tikrina (stovi prie įėjimo du žandarai), ir aš slenku eilute į tą keltą, o jau buvo gal balandžio pradžios pavakarys. Prieinu prie žandaro, o jis manęs klausia: „Ko tu čia? Negalima čia, tik kareiviai keliami į kitas fronto linijas, tavęs mums nereikia.“ O aš jam parodau savo nupuvusias iš vargo kojas ir žiūrau į akis, ir sakau: „Aš sergu, daugiau kentėti negaliu.“ O kumpiai sukrauti ant pečių. Pažiūrėjo jis į mane ir sako: „Eik, tik neužimk geros vietos.“ Taip ir buvo, atsisėdau prie pat kraštelio ir sėdžiu. O tie žmonės, kur minėjau, uostelyje nesulaukę kito laivo ir pamatę, kad čia už kelių kilometrų priplaukęs laivas kelia žmones, pradėjo kas kaip gali bėgti link mūsų, o aš jau ramiai sėdžiu su maisto atsarga. Kaip pamatė kelto savininkai, kad gali įvykti skandalas, įsakė traukikams plaukti – purškia, purškia, ir vėl nė iš vietos. Pasirodo, jau buvo perpildytas keltas ir jis prisėdo prie dugno. Kaip šiandien prisimenu – saulutė leidžiasi, jau tamsėja. Ir štai atlekia lėktuvai, viena bomba, kita, ir jau liepto mūsų nėra išeiti iš kelto, ir dar vis krenta stačiai ant mūsų. Tada aš pagalvojau: kokia tu brangi, sausoji žemele, nugi atsigulčiau kur į duobelę, ir vis geriau būtų kaip dabar. Galvoju, kam aš čia lindau į tą laivą, o vis bombos krenta, ir štai dingau iš žemės paviršiaus, – nieko neprisimenu, nei sprogimo paskutinio, nei kas po to įvyko, nieko nežinau.

Tik pabundu, rodos, vanduo mane nešioja, jau tamsu, atsisėdu (buvau pargriuvęs), o kraujas jau teka per veidą ir ant mano utėlėtų drabužių. Pasirodo, jau mes plaukiam, vienas vokietis, šalia sėdėjęs, sako: „Žiūrėkite, šitas jaunuolis atgijo, o mes norėjome į jūrą išmesti.“ Išėmė iš savo kišenės bintą su vaistais ir suraišiojo man galvą. O man tik silpna, tik silpna, rodos, jau jėgos baigiasi. Naktis, jūra, šalta, ledai plaukioja, o kokį apsirengimą aš turėjau, kam šiandien papasakoti. Tame kelte buvo sužeista ir užmušta daugiau vokiečių,

2 Čia – sunku kvėpuoti.

Romanas Krasninkevičius. Karo metų prisiminimai. 1976 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

ir štai mūsų keltas tiesiog jūroje priplaukė prie kito laivo, jau didesnio, su stogu, ir pradėjo evakuoti (tik sužeistuosius), ir mane išvedė. Rūkyto kumpio, ką buvau tam mažam krepšelyje įsidėjęs, tai pasiėmiau, o visą kuprinę gal su trimis kumpiais palikau tam vokiečiui, kuris mane aprišo ir globojo, kol plaukėme, o kaip reikėjo išlipti į kitą laivą, mane palydėjo. Nuo to laiko aš jo nemačiau, jie nuplaukė sau, o mes sau. O jėgų nėra, pilna žmonių – ir stovinčių, ir sėdinčių, o kur veža, niekas nežino. O minų pilna Baltijos jūra. Stoviu, kraujas sunkiasi per bintus, kojos linksta, norisi nors atsitūpti, o nėra kur.

OPERACIJA KARO LAUKO LIGONINĖJE

Pagaliau priplaukiame krantą, naktis, visi tik vokiškai var var ir eina, o kur man eiti? Aš paskui juos bėgu. Ir atsiduriame kažkokiuose rūmuose, visi baltai apsirengę, tik bėga, tik bėga, o manęs niekas neklausia, kas tu toks. Jie išsiskirstė, o aš likau koridoriuje, nežinau, kur eiti. Pasidėjau po galva tą savo ryšulėlį ir ant cemento grindų atsiguliau pailsėti. Ir štai mane iš miego išbudina moteriškas balsas: „Mano jaunuoli, ko jūs čia gulite?“ Aš vokiečių kalbos nemokėjau ir nežinojau, ką atsakyti. Ji mane paėmė už rankos, nuvedė į pirtį, ir dar prisidėjo kažkokie sanitarai, išmaudė, sudegino visus mano drabužius, po pirties ištepė

vaistais ir davė kitus, civilius drabužius, parodė, kur eiti valgyti, aš kiek truputį atkutau. Vieną kartą jie man sako: „Eik į tą kabinetą, tau kažką duos.“ Nueinu, pažiūrėjo, perrišo ir kažką rašo. „Jūs esate sužeistas, ir mes jums parašysime dokumentą“, – ir man padavė į rankas du nedidelius popieriukus, tik aš nieko nesupratau, taip įsidėjau į švarko kišenių.

Rytojaus dieną visiems keltis ir eiti tolyn, <ir keliaujam> ne važiuoti, o pėsti, tokių kaip aš ten buvo ne vienas. Stovi ant kelio šlagbaumas ir žandaras: „Dokumentus, dezertyrai!“ Aš išsiimu savo du popiergalius ir rodau. Perskaito ir sako: „Eik toliau.“ Su manim dar kažkoks senukas vokietis. Mums beeinant, privažiuoja sanitarinė mašina, pasodino į ją ir veža, nežinom, kur bet į priekį, o ne atgal. Po ilgo kelio sustojo, išlipom, pasirodo, mus atvežė į kažkokį nedidelį miestelį Prūsijoje, į lauko ligoninę. Paguldė rūsyje ir pasakė man: „Šiandien vakarienės nevalgyk ir rytoj pusryčių. Rytoj tau bus daroma operacija, išimama bombos šukė iš galvos.“ Viską dariau, kaip buvo sakoma.

Rytojaus dieną pašaukia mane iš rūsio ir sako: „Eik pas gydytoją.“ Užlipu į viršų, – o žmonių, žmonių, ir civilių, ir kareivių, visi laukia pas gydytoją, o jis tik vienas. Aš, nežiūrėdamas eilės (nes man buvo sakyta: „eik pas gydytoją“), atsistojau prie durų ir stoviu. Po kelių minučių atsiveria durys, vyriškis su kariška uniforma ir baltu chalatu sako: „Sekantis“, bet, pastebėjęs mane, pakviečia: „Užeikite!“ Aš įeinu, gydytojas tuojaus nuriša ir apžiūro mano galvą (noriu pridurti, tai nebuvo ligoninė, o paprastas kambarys) ir sako: „Gulk ant operacijos stalo.“ Pririšo rankas, kojas (iki to laiko panašių dalykų nebuvau matęs), uždėjo ant burnos ir ant nosies marlės ir sako: „Skaičiuok.“ Pradėjau skaičiuoti: vienas, du, trys, keturi... Ėmė suktis galva, lyg norėjau šaukti „Gelbėkit!“ ir dingau tamsoje.

Pramerkiu akis ir žiūrau – tas pats vokietis, kuris mane įvedė į operacinę, aš jau sėdžiu ant kėdės visai kitame kambaryje, o už sienos girdisi šauksmas ir dejavimas, tikriausiai daroma eilinė operacija. Mano galva aprišta, nejaučiu jokio skausmo, nuveda mane vėl į rūsį, atneša kavos ir buterbrodą, bet valgyti man neina, nes aš buvau sužeistas prie pat smilkinio, kairėje pusėje, kur lankstosi kalbant ir valgant žandikaulis. Valgyti noriu, žiūrau ir galvoju, kaip bus toliau. Operacija buvo ryte, atėjo pietūs, ir vėl žiūrau į karštą sriubą, o jau nuo vakar pietų nevalgęs. Ateina vienas vokietis su uniforma ir sako man: „Tu laimingas žmogus, šiandien vakare išvažiuosi į didžiąją Vokietiją.“ Atėjo vakaras, atnešė arbatos, jau aš iškytrėjau[3], pasiėmiau šiaudą, nes ant šiaudų gulėjome, ir pradėjau traukti (nuo to laiko ir sriubą taip gerdavau). Po vakarienės įsakė rengtis (koks mano apsirengimas, kelnės ir švarkas, daugiau nieko), atvažiavo sanitarinė mašina, sako: „Lipk.“ O toj mašinoje daugiau visokių invalidų, ir išvažiavome, o kur važiuojame, niekas nežinom.

KELIONĖ PER BALTIJOS JŪRĄ, LAIVO BOMBARDAVIMAS

Bevažiuojant jau sutemo, ir dar vis važiuojam, bet per langus pradėjo pro mišką tarpais matytis jūra. Ir štai privažiuojam, nepasakysi, kad uostą, bet paprastą laikinai padarytą prieplauką, ir mums sako: „Lipkit“, – ir daugiau nieko. Išlipau, tie mano bendrakeleiviai tarp savęs kažką susišnekėjo ir nuėjo, aš likau vienas tarp visai svetimų žmonių. O tų žmonių masės, vieni į vieną pusę, kiti į kitą pusę, stoviu ir galvoju, kas dabar bus. Naktis, šalta, ledai jūroje plaukioja, vėjas kaip geležinis pučia. Bet žiūrau, žmonių – ir kariškių, ir civilių – susidarius eilė ir slenka pamažu jūros link. Ir aš pristojau prie jų, galvoju, kaip bus, taip bus. Prieina ir mano eilė, stovi žandaras, šviečia su prožektorium į akis ir sako: „Šifkarte!“[4] Aš ir nesuprantu, ką tai reiškia, jis ir vėl: „Šifkarte!“ Jau buvo bestumiąs mane į šoną, bet staiga prisiminiau, kad man seniau, kitame mieste, davė kažkokius du popiergalius, aš staigiai juos išėmiau ir parodžiau tam žandarui – tai buvo mano ta nelaiminga šifkartė ir sužeidimo pažymėjimas. Žandaras pažiūrėjo ir sako: „Viskas gerai, gali eiti.“ Taip ir įlipau į nedidelį laivą, panašų į uždarą baržą. O žmonių žmonių, – nėra kur kojos padėti, apie vidų nėra ką kalbėti, ir ant denio prisėdę, kas kur gali. Susitraukiau kamputy ir sėdžiu tik su švarkeliu, o šalta, šalta naktis, tamsu. Staiga laivas pajudėjo į priekį, – kur važiuojam ir kur nuvažiuosim? Taip prasidėjo kelionė Baltijos jūra.

Tik ryte po operacijos per šiaudą išgėręs truputį kavos ir buljono, be palto, galva subintuota, ledai po jūrą plaukioja, ir plaukiam, o kur plaukiam? Sušalau, atsistojau, galvoju, gal rasiu kur kamputį, kur vėjas ne taip trauks, ir einu į kitą laivo kampą. Ir štai žiūrau, stovi priešlėktuvinė patranka, prie jos sukiojamas suolelis, ir ant to suolelio didžiuliai kailiniai kareiviški padėti, o kareivio nėra. Aš pastovėjau truputį, niekas tuo momentu neateina, kiti žmonės miega, kiti taip snaudžia, ir

3 Išgudrėjau.
4 Vok. *Schiffsfahrkarte* – laivo bilietas.

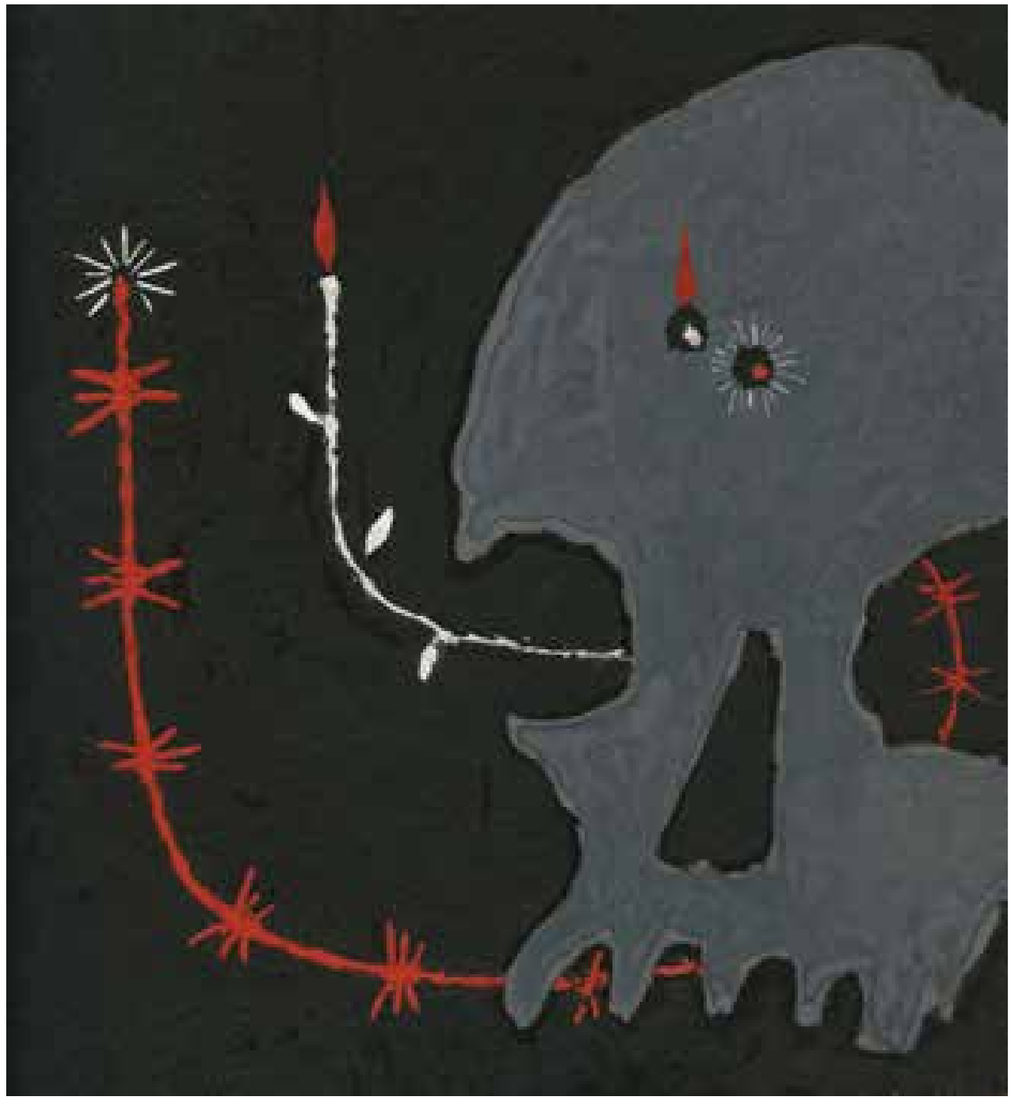

Romanas Krasninkevičius. Iš karo metų prisiminimų. 1976 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

aš tais kailiniais apsivilkau ir atsisėdau prie tos patrankos, galvoju, jeigu ateis kareivis, aš jam juos atiduosiu, nors truputį apsišilsiu... Kaunierius[5] didžiulis, man tik galva kyšo iš tų kailinių. Bet besėdėdamas aš sugalvojau kitą variantą, tas įvyko labai greitai. Atsistojau ir staigiai patraukiau į kitą laivo galą, užlindau už kažkokių rakandų ir sėdžiu, ir drebu iš baimės, kas bus toliau, juk aš laive, gali padaryti kratą, kas bus, kas bus man... Besėdint šiltai ir pradėjo aušti rytas, pradėjo darytis šviesiau, ir vėl dar didesnė baimė: dabar tikrai pamatys. Bet staiga jūrą aptraukė rūkas, labai tiršta, kad žmogų per metrą galėjai įžiūrėti. Staiga didžiulis smūgis, mūsų laivas jau virsta ant šono, žmonės pradėjo šaukti, rėkti, verkti, jau skęstam, bet po kiek minučių jis pradėjo virsti atgal į savo vėžes, taip pasvyravęs vėl pradėjo plaukti. Kaip paskiau paaiškėjo, mes susidūrėme su kitu, daug didesniu, geležim apkaustytu laivu, laimė, kad mūsų laivui nieko nepadarė. Vadinasi, jau mes kažkokiam uoste, per rūką matosi daugiau laivų. Pasidarė visai šviesu, mūsų laivas priplaukė prie kranto, ir gavom įsakymą lipti lauk.

Aš greitai – prie laiptų, daiktų jokių neturėjau ir beveik pirmas išbėgau. O rūkas vis dar didelis, kaip išlipau ant kranto, iš karto lengviau pasidarė, galvoju, dabar kailiniai jau mano, taip ir buvo. Keleivius pradėjo grupėmis rikiuoti, ir aš prilindau prie vienos, kuri jau toliau nuo laivo, taip ir nužygiavau gilyn į miestą. Kaip prasisklaidė rūkas, pamačiau, kad mus nuvedė į barakų miestelį, leido truputį pailsėti, davė karštos kavos ir po mažą buterbrodėlį. Aš ir vėl negaliu valgyti, ir šiaudo jau neturiu, tai truputį pašlapinau lūpas ir laukiu, kas bus toliau. Ir vėl visus rikiuoja, o aš dėl tų kailinių vis bijau. Pasirodo, tam mūsų laive važiavo ir sveikų, ir ligotų žmonių, ir vėl klausia dokumentų, aš parodau tuos lapelius. Tarp kitko, dar turėjau gimnazijos mokinio pažymėjimą su nuotrauka, išduotą Kybartų gimnazijoje, ir tą parodau. Vieniem, sako, į kairę, kitiem į dešinę, mano dokumentus pažiūrėjo, sako, viskas gerai, stok į šitą pusę. Žiūrau, kad kiti mano bendražygiai visi toki kaip aš, vos pakrutėti gali, kas su kriukiu, kas su kokia lazda, kam ranka, kam koja, kam galva aprišta. Vienus nuvedė į vieną pusę, mus – į kitą pusę. Ir vėl kiek atslūgo baimė dėl kailinių.

Einam, prieinam jūros krantą, stovi laivas, panašus toks, kur naktį plaukėm. Sulipom, jau čia buvo laisviau, aš įlindau į vidų, laivas pajudėjo, ir mes pradėjome plaukti toliau. Neilgai plaukėme, ir mūsų laivas sušvilpęs sustojo, ir vėl komanda lipti lauk. Aš kaip išlipau iš vidaus, net akys apraibo: stovi prie mūsų laivo dangoraižis, didžiulis namas. Paskiau kaip įsižiūrėjau, tai buvo didelis didelis prekinis laivas. Įsakė lipti laiptais aukštyn, taip mes visi ir sulipom, o tam laive jau radome tiek žmonių, kad atsisėsti nebuvo kur. Po kiek laiko susiradau vietukę ant denio, mūsų laivas sušvilpė ir pajudėjo į priekį, nuo denio buvo matyti toli krantas. Jis tolo, tolo ir galutinai išnyko, girdėti tik bangų ošimas.

Kur veža, niekas nežinom. Priešais mus plaukia kitas toks didelis laivas, bet toliau, matosi, kad ir[gi] žmones plukdo. Tame laive kartais duodavo karštos kavos ir mažą buterbrodėlį, bet susidarydavo tokios eilės, kad ryte anksti kaip atsistodavau, tai per bėdą vakare gaudavau puodelį kavos, o kitą kartą visai nieko, stipresni iš eilės išstumdavo. Taip ir keliauju, viena diena, antra, trečia ir taip toliau. Bet, noriu pasakyti, mes dieną stovėdavome vietoje, o plaukdavome tik naktimis, pasirodydavo kartais lėktuvai, laive būdavo skelbiami oro pavojai. Aš, būdavo, galvoju: kam dar skelbti pavojų, juk mes neturime jokių gelbėjimosi ratų, pamuš kur nors kampe skylę – ir skęstam visi. Bet vienas dalykas man nukrito nuo širdies: kailiniai jau mano, šilta, ir keliauju vis tolyn ir tolyn. Ant laivo viršaus stovėjo didžiulis ilgas stulpas ir plevėsavo Hitlerio vėliava. Kaip laive būdavo skelbiamas pavojus, vėliavą nuleisdavo, kaip atšaukdavo, ir vėl iškeldavo.

Bet vieną dieną, kai mes stovėjome, paskelbė eilinį oro pavojų, ir jau užlėkė didžiulė grupė lėktuvų, ir pradėjo bombarduoti ir tą priekyje plaukiantį laivą, ir mūsų. Koks buvo vaizdas, aprašyti neįmanoma, tik truputį vieną kitą vaizdą papasakosiu. Kokios valstybės lėktuvai buvo, negaliu pasakyti, ir štai žiūrime – jau priekinis laivas svyra, pradėjo skęsti, žmonės šoka į jūrą, kurie moka plaukti, plaukia link mūsų laivo, prašosi, kad priimtų į mūsų laivą... O kiek tūkstančių žmonių ten važiavo, tokios tragedijos išvis negalima įsivaizduoti. Vokiečių žandarai, sustoję aplink denį, su automatais šauja į tuos skęstančius žmones ir šaukia, kad laivas mūsų perkrautas ir nė vieno žmogaus priimti negali, o lėktuvai vis dar suka ir muša mūsų laivą. Širdis iš krūtinės gali iškristi iš baimės. Bet įvyko stebuklas, lėktuvai apsisuko ir nuskrido. Taip galvoju aš šiandien: turbūt išmetė visas bombas ir daugiau neatskrido. Kiek ten žmonių nuskendo ir kiek buvo nužudyta, tik vienas Dievas žino. Tuos, kurie žuvo, ten pat ir išmetė į jūrą, kur mes stovėjome, kaip bombardavo. Mums visiems buvo įsakyta niekur nebėgti ir stovėti ar sėdėti toje pačioje vietoje. Ir vėl didžiulė baimė: gali jie atskristi dar kartą. Bet atėjo vakaras, jie neatskrido, laivas pajudėjo į priekį, ir

5 Apykaklė.

Romanas Krasninkevičius. Iš prisiminimų. Kiek žmogus visko gali... 1976 m. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

plaukiame toliau. Jūra užminuota, gali kiekvieną kartą užplaukti ant minos, bet daugiau pavojų mes nematėm.

DANIJA

Vieną kartą žiūrim: toli pasirodė miesto žiburiai, laivas sustojo, hitlerišką vėliavą nuleido iki pusės stiebo ir su šviesom signalizuoja, ir iš ten matosi šviesos signalai. Bet buvo vienas neaiškumas. Visur Vokietijoje miestuose buvo uždraustos šviesos, o čia iš tolo matosi šviesų milijonai. Mes stovėjome iki ryto ir visą rytojaus dieną iki pavakarių, žiūrom, hitleriška vėliava visai nusmuko ant denio ir laivas pajudėjo į priekį. Priplaukiam uostą, tuojaus prisistato mažesnis laivelis su vėliavom, kažką parodė ir apsisuko, plaukia atgal į uostą, ir mūsų laivas seka paskui tą mažiuką. Taip įplaukėme į patį uostą, jame radome ir daugiau laivų, tokio likimo kaip ir mūsų, pilni sužeistų žmonių.

Miestas buvo didelis, kaip žiūrėjau iš laivo. Mus iš laivo neleido kurį laiką, rodos, gal visą dieną, o valgyti norisi. Lieptas buvo nuleistas, bet žandarai stovėjo su automatais. Aš žiūrėjau į juosius ir štai ką sugalvojau. Prieinu prie žandaro ir rodau jam, kad man bloga, jis pažiūrėjo į mane – kailiniai didžiuliai, vos kyšo iš kaunieriaus apibintuota galva, kepurė per bintus per maža, tik ant pakaušio uždėta, jis man sako: „Eik, bet greitai grįžk.“ Žiūro į mane laivo minia, kad aš kaip namo parvažiavau. Paėjau kiek nuo laivo, – namas, durys atdaros, ir ten eina kažkoki darbininkai, ir vis išsineša penkis kepaliukus duonos, ir ant duonos geras šmotas sviesto. Stoju į tą eilę ir aš, galvoju, paprašysiu šmotelį duonos (po truputį jau galėjau valgyti). Kaip priėjau arčiau, girdžiu, kad tas darbininkas sako vokiškai: „Dešimčiai žmonių“, – ir daugiau nieko, ir jam paduoda penkis kepalėlius duonos ir sviesto. Atėjo mano eilė, prisiminiau, kad mus truputį mokino vokiškai gimnazijoje, ir vokiškai ištariau: „Cin man“[6]. Tas sandelninkas nieko nesakęs ir nieko manęs neklausęs padavė man 5 kepalus duonos ir sviesto uždėjo taip, kaip visiems, aš apsisukau ir išėjau atgal į laivą. Visas laivas sužiuro į mane kaip į kokį dyvą, ir tas žandaras žiūro, kaip aš sugrįžtu taip, kaip iš namų parėjęs, ir valgyt parsinešu. Pirmiausia tam vokiečiui duodu pusę kepaliuko ir pridedu sviesto šmotelį (priminsiu, tame laive visi be išimties alkani buvo), jis man dėkoja ir siūlo cigaretę. O aš nuėjau į savo vietą, atsisėdau, pradėjau valgyti, pripuolė prie manęs ir lietuvių, ir lenkų, ir latvių, ir visi prašo, vis prašo, kad duočiau nors šmotelį, ir vis klausia: „Ar tu šitam mieste turi giminių?“ O aš jiems visą teisybę papasakojau, tai netiki, kad taip galėjo atsitikti. Taip ir išdalinau visą tą duoną ir sviestą, žinoma, visiems neužteko.

Rytojaus dieną išleido į krantą, surikiavo, kurie galėjo vaikščioti, kitus su nasilkom[7] išnešė. Taip dabar mes jau stovime mieste, nežinia, kokiam ir kokioj šaly. Vėliau sužinojau, kad tai buvo Danija, o koks miestas, ir dabar nežinau. Mus grupėm vedė į perrišimo punktus, išmaudė, perrišo naujais bintais, susodino į traukinį ir pajudėjom gilyn į tą nežinomą valstybę. Jokio karo nėra, žmonės linksminasi, akordeonai groja, sodai žydi, saulutė šviečia, jokio sugriauto namo, viskas gražu, aš galvojau, kad į dangų papuoliau po tokių pergyvenimų. Taip ir važiuojam tolyn.

Dar vieną primiršau dalyką papasakoti. Tai buvo dar Prūsijoje. Einam vieną kartą po <...> darbo fronte, saulutė teka, mus su automatais varo vokiečiai, ogi žiūrau, ant kelio guli kišeninis laikrodis, aš staigiai čiupt – ir į kišenių. Kaip parėjome į stovyklą, aš slapta pasiėmiau pažiūrėti, ogi eina kaip naujas. Pradėjau rodyti draugams, ir vienas ar neišprašys iš manęs. Davė, rodos, ar dvidešimt penkias markes vokiškais pinigais (nors tie pinigai jau neturėjo jokios vertės), ir pardaviau, įsidėjau juos į kišenę, pirkti fronte jau nieko negalima, taip jie pas mane ir gulėjo. Tuo metu, kaip mes išlipome iš laivo ir mus išmaudė, perrišinėjo žaizdas, kažkas atėjo ir sako: „Kas turite vokiškų pinigų, galite pasikeisti į Danijos kronus. Tik ne daugiau kaip dešimt markių.“ Padaviau ir aš, neprisimenu, kiek į kiek man pakeitė, bet gyventi buvo galima. Maitinimas buvo nemokamas, bet ir kuklus, išalkusiam jaunam paaugliui, kaip aš, norėjosi daugiau.

Bet dabar pradėsiu. Vėl važiuojam traukiniu. Jau atėjo naktis, mūsų traukinys sustojo prie jūros, atsikabino nuo ešelono, apvažiavo aplink ir įstūmė visą mūsų ešeloną į didžiulį laivą, ir mes su visais vagonais važiuojame vėl jūra. Privažiavo kitą krantą, ir vėl prisistato garvežys, ir ištraukia mus iš to laivo, ir vėl važiuojame toliau. Kiek prisimenu, nuvežė mus į Vardės miestą, aš pamačiau duonos parduotuvę ir nuėjau nusipirkti duonos, o švara, švara... Vaistinėse nėra pas mus tokios švaros. Iš kito kambario ateina jauna pardavėja, aš jai kroną ir rodau į duonos kepalėlį. Kaip ji pamatė visą išvaizdą su tais pavogtais kailiniais ir surišta galva, paėmė iš lentynos ne juodos, o baltos duonos didžiulį kepalą ir padovanojo, ir pinigų

6 Vok. *zehn Männer* – dešimt vyrų.

7 Neštuvais.

neėmė. Aš, laimingas, vėl į traukinį, važiuojam toliau, privažiuojam nedidelį miestelį, jo pavadinimą prisimenu – Oksbilas[8], ten mus išlaipino ir apgyvendino vokiečių barakuose, kur jie gal turėjo kažkokią bazę įsitaisę.

Ten ilgai neteko gyventi, bet vienas įvykis man prisimena ir šiandien. Netikėtai bevaikščiodamas žiūrau – Sakalas Jonas, kur mes kartu į Prapuolenių mokyklą ėjom, vaikšto, kaip ir aš. Prieinu ir sakau: „Sveikas, Jonai, kaip tu čia papuolei?“ Jis pažiūrėjo į mane kaip į razbaininką[9] ir paskui prisiminė: „Ar tai tu, Romanai?“ „Tai aš. Kas tau?“ – klausiu. Jis man parodė ranką: visos gyslos nukirstos ir jau sugiję, ir rankos ištiesti negali. Jis man sako: „Šiandien važiuojame namo“, – toks linksmas. Aš jį palydėjau iki traukinio, ten krovė daug ligonių – ir mokančių eiti, ir su nasilkomis. Įsėdo ir mano pažįstamas draugas Jonas, visai sveikas, tik rankos vienos ištiesti negali. Pajudėjo traukinys, pamojavo ranka ir išvažiavo. Po to praėjo ne vieni metai, aš vis rašiau namo, [klausiau,] ar Sakalas Jonas parvažiavo. Ir po šiai dienai apie jį nieko negirdėti. Kiek vėliau aš girdėjau tokius gandus, kad pasaulinis Raudonasis Kryžius puolė vokiečius už tai, jog jie pasaulyje daug žmonių padarė invalidais ir prieš karo pabaigą sukraudavo juos į laivus, išvežę į jūrą susprogdindavo laivą, ir jau kokių dešimt tūkstančių invalidų nėra, kas jų ieškos. Toks likimas turbūt atsitiko ir su Joneliu.

Kaip minėjau, Oksbilo mieste neteko ilgai gyventi, mus vėl [grąžino] į Vardės miestą. Žiūrau, ir ta pati parduotuvė, kur man duonos baltos davė nemokamai, ir dar kai kas pažįstama. Apgyvendina kieme, kažkokiame name, mes jau nesaugomi, pašaukia pas gydytojus, daro perrišimus, ir taip dienos slenka. Lauke šilta, tikras pavasaris, išėjau į miestą pavaikščioti ir žiūrau – langas parduotuvės didžiulis, pilnas pripiltas vandens, ir ten plaukioja žuvys. Aš įeinu į vidų, o žuvų kokių tik nori: ir šviežių, ir gyvų, ir rūkytų, ir sūdytų pilna. Išsiimu iš kišenės neprisimenu kiek tų orų[10] (oras – kaip dabar kapeika) ir paduodu pardavėjui, parodau, kad noriu rūkytos žuvies. Tai jis vieną svėrimą padarė, nuėmė nuo svarstyklių ir jau ruošiasi antrą dėti, aš sakau: „Užtenka, daugiau nesverkit“... Jis nusijuokė, aš parsinešiau už kelis orus didžiulį pundą rūkytos žuvies. O gatvėse kiekvieną dieną, kaip dabar pas mus, vasarą prekiaujama ledais. Ten su vežimėliais šaldytuvais prekiaujama ant gatvės žuvimi, žinoma, ir ledų vaikams netrūksta. Vieną kartą aš kažką veikiau savo būstinėje, ateina vienas iš mūsų ligonių ir sako: „Tavęs ieško kažkokia moteris, ji laukia kieme.“ Aš išeinu, tikrai, stovi man nepažįstama visai moteris. Ji mimika man rodo: einam su manimi kartu, – aš ir einu. Čia pat netoli stovi jos namas, prašo mane į vidų. Viskas išpuošta, švaru, pasodina mane už stalo, padeda kakavo, saldainių ir dar visokių skanumynų. Duktė jauna sėdi šalia, ji manęs klausia savo kalba ir rodo į žemėlapį. Suprantu, kad ji nori paklausti, kur mano tėvynė, aš jai parodau Lietuvą. Ji taip apsidžiaugė ir dar daugiau pradėjo mane vaišinti, ir šiek tiek, kiek mokėdama, ištarė vokiškai, nors ir aš beveik nieko nemoku: „Mes esame draugai, jūs maža tauta, ir mūsų maža, o vokiečiai ilgai čia negyvens.“ Rytojaus dieną apspito mane kiemo vaikai, aš nemoku daniškai, jie lietuviškai. Aš jiems duodu orų, sakau: „Eikit, nusipirkti ledų ir man parneškit.“ Žiūrau, po kiek laiko jau visi laižydami ir man nešdami porciją pareina, ir dar grąžos parnešė. Visi sėdim ir laižom. Kaip tuos baigėm, vėl sakau: „Lėkit!“ (ten, kiek prisimenu, ledai labai pigūs buvo).

Dar vieną dalyką priminsiu, ką pastebėjau: Danijoje ant gatvės pasidėk portfelį ar čemodaną, ar išvis bet kokį daiktą – jis stovės kad ir savaitę, kol savininkas pats nepasiims. Apie šią šalį aš daug, daug galėčiau papasakoti – tai dangaus kampelis.

Tęsinys, pradžia pirmajame šių metų BŪDO numeryje

Parengė Daiva Beliūnienė

8 Oksbøl – Oksbiolas.

9 Plėšiką.

10 Dan. *øre* – erė, smulkaus nominalo moneta, Skandinavijos šalių senovinis piniginis vienetas.

“I BELIEVE A MIRACLE HAPPENED HERE, NOT YET EXPLAINED BY SCIENCE”: MEMORIES OF ROMANAS KRASNINKEVIČIUS ABOUT 1944–1946. PART II.

Romanas KRASNINKEVIČIUS (1926–1996) was a self-taught artist with a complex destiny, a folk artist, and one of the most talented folk graphic artists. His unique art arose from difficult firsthand experiences. In 1944, the Krasninkevičius family, who lived near the German border, were driven from their home by the Nazis, who then set fire to the house and destroyed the fields, while eighteen-year-old Romanas was taken away to work in Germany. Armed soldiers forced him to walk across all of Prussia. Later, Krasninkevičius described this experience – exhausting work digging trenches on the front lines, hunger, the constant closeness of death, and the vision of divine providence that saved his life – in his memoirs. Upon returning to Soviet-occupied Lithuania, he was once again met with suffering: interrogations, imprisonment, starvation, and forced army service. He returned to his homeland in 1951.

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENTĖS FONDAS

Būdas. 2024 Nr. 2 (215)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Rasa KALINAUSKAITĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Dainų šventei – 100

Rasa KALINAUSKAITĖ.
Apie lietuviškumo galią ištverti ir keisti politines sistemas: pokalbis su istoriku Vladu SIRUTAVIČIUM | **1**

Tyrimai

Dainius RAZAUSKAS.
Lazda sudavus iš uolos pasilieja versmė | **14**

Komentaras

Virginijus SAVUKYNAS. Senasis lietuvių karo šūkis | **22**

Tyrimai

Vykintas VAITKEVIČIUS, Giedrius KULIEŠIUS.
Kauno Ąžuolyno istorijos atodangos | **25**

Gailė VANAGIENĖ. Gamta lietuvio tapatybėje | **43**

Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas

Nacionalinį nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą papildė dar 11 vertybių | **54**

Latvijos puslapiai

Andrėjas BRUOKAS. Kalvis kala danguje | **64**

Skaitymai

Eglė MINELGAITĖ-BEINORIENĖ.
Laumių suvystyta siela: priklausomybių analizė | **77**

Atmintis

„Manau, čia įvyko stebuklas, mokslo dar neišaiškintas“: tautodailininko Romano Krasninkevičiaus atsiminimai apie 1940–1946 metus. II d. | **87**

Viršelyje: Koplytėlė prie medžio kamieno. XX a. 4 deš.
Juzefo Perkovskio nuotraukos fragmentas. Saugoma Žemaičių muziejuje „Alka“

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Projektą „Etninės kultūros paveldas XXI a.: tyrimai ir interpretacijos II““ remia Lietuvos kultūros taryba. Skirta 7 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2024
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2024 04 20
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 950 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų šventės fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB „DRUKA“, Mainų g. 5, Klaipėda 94101